

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

VAKIFLARIN İKTİSADİ VE SOSYAL
KALKINMADAKİ ROLÜ: ERZURUM
VAKIFLARI ÖRNEĞİNDE
(XIX. Yüzyıl-Merkez)

Sinan GİDER
2502160126

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Ahmet KALA

İstanbul-2022

ÖZ

VAKIFLARIN İKTİSADİ VE SOSYAL KALKINMADAKİ ROLÜ: ERZURUM VAKIFLARI ÖRNEĞİNDE (XIX. Yüzyıl-Merkez)

Sinan GİDER

Bu çalışmada XIX. yüzyılda Erzurum şehir merkezinin sosyal ve ekonomik hayatı vakıflar üzerinden değerlendirilmiştir. Sosyal ve ekonomik yapının anlaşılması için vakıfların şehirdeki etkinliği bütüncül şekilde incelenmiştir. Vakıfların sosyal ve ekonomik yönü araştırılırken iktisat tarihi ile kurumsal yapıları vakıf ekonomisinin metot ve yöntemlerinden faydalanılarak Erzurum şehir merkezi üzerinden değerlendirilmiştir. Çalışmada elde edilen temel bulgu, vakfiyeler üzerinden Erzurum şehir merkezindeki ekonomik dönüşümün ana nedeninin, vakıflar aracılığıyla uzun dönemli ekonomik büyüme ve şehirdeki sosyo-kültürel yapının değişimi olduğudur. Din, eğitim, sosyal ve kültürel alanlardaki dönüşüm vakıflar aracılığıyla incelenebilmiştir. Bu bakımdan vakıflardan sağlanan gelirlerin hangi alanlara aktarıldığı, ne kadar pay ayrıldığı yatırım fonlarından tespiti sağlanabilmiştir. Hizmet amaçları tespit edilen vakıfların kuruluşlarındaki ana esaslar da bu şekilde ortaya çıkarılabilmektedir. Vakıfların şehirde aktifleşmesi pek çok yönden şehrin canlanmasına, iktisadi açıdan kalkınmasına pozitif etki sağladığı görülmüştür. Genel olarak bakıldığında Erzurum şehrinin oluşumundan, vakıfların şehirde meydana getirilmesiyle birlikte yaşanan gelişmeler araştırılmıştır. Çalışmada vakıf akarları, bütçeleri gibi yapılar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İktisat Tarihi, Vakıf, Erzurum, Ekonomik, Sosyo-Kültürel

ABSTRACT

THE ROLE OF WAQFS IN ECONOMIC AND SOCIAL DEVELOPMENT: IN THE EXAMPLE OF ERZURUM WAQFS (XIX. Century-Center)

Sinan GİDER

In this study, the social and economic life of Erzurum city center in the 19th century was evaluated through waqfs. In order to comprehend the social and economic structure, the effectiveness of the waqfs in the city was examined in a holistic way. While investigating the social and economic aspects of waqfs, economic history and institutional structures of waqfs were evaluated through the city center of Erzurum by using the methods of waqf economy. It is concluded that the main reason for the economic transformation in Erzurum city center through waqfs is long-term economic growth and the change in the socio-cultural structure in the city. Transformation in religion, in education, in social and cultural fields are examined through waqfs. In this regard, it was determined that from which areas incomes were transferred to and how much shares were allocated from the mutual funds. In this way, the main principles of waqfs whose service purposes were determined could be revealed. It has been seen that the activation of waqfs in the city has a positive effect on the revitalization and economic development of the city in many ways. In general, the developments that took place from the formation of the city of Erzurum to the establishment of waqfs in the city were investigated. In the study, structures such as waqf flows and budgets were examined.

Keywords: History of Economics, Waqfs, Erzurum, Economic, Socio-Cultural

ÖNSÖZ

Vakıf müesseseleri bir toplumun siyasi, sosyal, iktisadi, kültürel gibi alanlarda gelişimini sağlayan kurumlardan olmuştur. Selçuklular ve Osmanlılar döneminde kurulan vakıflar bu gelişimin temel taşlarından olmuştur. Nitekim vakıf müesseseleri sağladıkları akarlar sayesinde bir bölgenin veya bir şehrin kalkınmasında önemli rol üstlenmişlerdir. Bu minvalde Erzurum şehri de vakıf müesseseleri bağlamında önemli merkezler arasında olmuştur. XIX. yüzyılda şehre yönelik saldırıların artması neticesinde vakıf müesseseleri toplumsal bütünlüğün korunması ve iktisadi sıkıntıların yaşanmaması için önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Yapılan hizmetler arasında büyük bütçeli akarlar vakfedilmiş ve bu akalardan sağlanan gallenin önemli kısmı dini ve sosyal hizmetlere ayrılmıştır. Aynı zamanda akarlar şehirde iktisadi canlılık sağlanmasına vesile olmuştur. Çalışmamız XIX. yüzyıl boyunca vakıf müesseselerinin vakfiye belgeleri üzerinden şehre bütüncül olarak katkılarını incelemektedir.

Öncelikle bu çalışmanın sınırlarının çizilmesi ve konunun belirlenmesi hususunda fikirlerini esirgemeyen, hoşgörülü ve yapıcı desteği ile çalışmanın nihai halini almasında en önemli katkıya sahip olan danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Kala'ya teşekkürü borç bilirim. Bu çalışmanın gerek şeklen gerekse içerik olarak oluşumunun sağlanması ve akademik sorunsalın tesis edilmesinde katkıları olan Doç. Dr. Çiğdem Gürsoy, Dr. Öğretim Üyesi Ercüment Balcı, Dr. Öğretim Üyesi Saim Çağrı Kocakaplan'a müteşekkirim. Bu süreçte beni canı gönülden destekleyen, çalışmanın her kısmında yanımda olan, yaşadığım sorunlarda her daim desteğini gösteren aile bireylerimden daha yakın gördüğüm Ağabey'im Dr. Öğretim Üyesi Üzeyir Serdar Serdaroğlu'na hayatım boyunca sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Bu zorlu süreçte yanımda olan arkadaşlarım Vedat Ülker, Gürsel Yoldaş, Volkan Süleyman Gürgen ve Ağabey'im Özal Gider'e minnettarım. Bu tezi ithaf ettiğim babam Ahmet Gider'e çocukluğumdan itibaren eğitim hayatıma verdiği desteklerinden dolayı sonsuz saygı ve sevgilerimi sunuyorum. Bu çalışmayı birçok olumsuzluklara rağmen bitirebildiğimi itiraf etmeliyim.

Sinan GİDER

İstanbul, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
TABLolar LİSTESİ.....	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

VAKIFLARIN ERZURUM ŞEHRİNİN OLUŞUMUNDAKİ KURUCU ROLÜ

1.1.ÜÇ UNSURLU ŞEHİR: ERZURUM	8
1.1.1.Erzurum'un Coğrafyası ve Tarihsel Kökeni	14
1.2.Osmanlı Dönemi Erzurum	17
1.2.1. Osmanlı Dönemi Erzurum'da İhya ve İnşa Faaliyetleri.....	22
1.2.2. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu.....	30
1.2.3. XIX. Yüzyılda Erzurum'un Genel Durumu	31
1.2.3.1. Siyasi Durum	32
1.2.3.2. İktisadi Durum	35
1.2.3.2.1. Tarım	39
1.2.3.2.1.1. Yetiştirilen Tarımsal Ürünler	42
1.2.3.2.2. Hayvancılık	43
1.2.3.2.3. Sanayi	47
1.2.3.2.3.1. Tekstil Sanayi Esnafı	48
1.2.3.2.3.2. Debbaglık Sanayi Esnafı	49
1.2.3.2.3.3. Maden Sanayi Esnafı	50
1.2.3.2.4. Ticaret.....	51
1.2.3.2.5. Sosyal Durum	56
1.2.3.2.5.1. Nüfus	56
1.2.3.2.5.2. Mahalleler	65

İKİNCİ BÖLÜM

TEORİK BİR MODEL OLARAK ERZURUM VAKIFLARININ SOSYO-EKONOMİK KALKINMADAKİ ROLÜ

2.1. TEORİK BİR MODEL OLARAK VAKIF	65
2.1.1. Vakfın Kökeni ve Geçirdiği Evreler	68
2.2. ERZURUM VAKIFLARININ GELİR KAYNAKLARI.....	73
2.2.1. Erzurum Vakıflarında Gelirlerin Tahsis Edildiği Yatırımlar	74
2.2.1.1. Dini-Kültürel Amaçlı Vakıflar	76
2.2.1.2. Eğitim Amaçlı Vakıflar	78
2.2.1.3. Sosyal Amaçlı Vakıflar.....	79
2.2.1.4. İktisadi Amaçlı Vakıflar	80
2.2.1.5. Şehircilik ve Belediyecilik Faaliyetleri	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VAKFİYELER İŞİĞİNDA ERZURUM'DA VAKIFLAR

3.1.SOSYAL STATÜLERİ AÇISINDAN ERZURUM'DA VAKIFLAR.....	82
3.1.1. Askeri (Yönetici) Sınıf-Seyfiye.....	84
3.1.2. İlimiye Sınıfı.....	96
3.1.3. Esnaf.....	107
3.1.4. Reaya	114
3.2. CİNSİYETLERİ AÇISINDAN VAKIF KURUCULARI.....	131
3.2.1. Kadınlar	131
3.2.2. Erkekler	147
3.3. MEVKUFATA GÖRE VAKIFLAR.....	153
3.3.1. Gayrimenkul Vakıflar.....	154
3.3.1.1. Konutlar ve Arsalar.....	156
3.3.1.2. Zirai Alanlar.....	163
3.3.1.3. Ticari Yapılar ve İşletmeler	165
3.4. HİZMET AMAÇLARINA GÖRE VAKIFLAR	171
3.4.1. Dini Hizmetler	173
3.4.2. Sosyal Hizmetler	175
3.4.3. Eğitim Hizmetleri	177
3.4.4. Mahalli Özellikler.....	181
3.4.4.1. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivine Göre Erzurum Şehrindeki Yer İsimleri	185

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ERZURUM’UN SOSYO EKONOMİK YAPISININ VAKFİYELER VE MUHASEBE AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ (XIX. YÜZYIL)

4.1. BOA Muhasebe Defterlerinde Tespit Edilen Vakfiyeler	196
4.2. Muhasebe Defterlerinde Vakıfların Gelir ve Giderleri	198
SONUÇ	230
KAYNAKÇA.....	237
EKLER.....	250
ÖZGEÇMİŞ	250

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1.1: Erzurum'daki arazilerin XIX. Yüzyıldaki dağılımı	42
Grafik 1.2: Erzurum'da XIX. Yüzyılda (1844) hayvancılık yapan kesimlerin dağılımı	46
Grafik 1.3: 1835 Tarihli Erzurum Nüfusu	58
Grafik 1.4: 1847 Tarihli Erzurum Nüfusu	59
Grafik 1.5: 1860 Tarihli Erzurum Sancağı Nüfusu	60
Grafik 1.6: 1871 Tarihli Erzurum Sancağı Nüfusu (Kaza-Nahiye-Köy)	62
Grafik 1.7: 1871 Tarihli Erzurum Kent Merkezi ve Köylerinin Nüfusu	62
Grafik 1.8: 1876 Tarihli Erzurum Sancağı Nüfusu (Kaza-Nahiye-Köy)	63
Grafik 1.9: 1893 Tarihli Erzurum Sancağı Nüfusu (Kaza-Nahiye-Köy)	64
Grafik 1.10: XIX. Yüzyılda Erzurum Bölgesinde Müslim-Gayrimüslim Nüfus Oranları	65
Grafik 1.11: Erzurum'da kurulan Vakıf Gelirlerinin Yatırım Alanları	80
Grafik 1.12: Kadın Vakıflarında Konutların Oransal Dağılımı	164
Grafik 1.13: Erkek Vakıflarında Konutların Oransal Dağılımı	166
Grafik 1.14: Erkek Vakıflar Tarafından Vakfedilen Taşınmazların vasıfları belli olanlar ve olmayanlar	174

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1: XVI. Yüzyılda Erzurum Zaviyeleri ve Tekkeleri	26
Tablo 1.2: XVI. Yüzyılda Erzurum Zaviyeleri ve Tekkeleri	29
Tablo 1.3: Erzurum Evkaf Defterine göre XVI. yüzyılda Erzurum’da var olan Camiiler ve Mescitler ile Medreseler ve Mektepler (1580-1581)	32
Tablo 1.4: 1844 Temettüat Defterine Göre Erzurum’daki Hayvanların Dağılımı ...	44
Tablo 1.5: XIX. Yüzyılda Erzurum’da Yıllık İthalat ve İhracat Değerleri	55
Tablo 1.6: 1835 Tarihinde Nüfus Yoklama Defterinde Müslüman ve Gayrimüslimlerin Yaşadıkları Mahalleler	66
Tablo 1.7: 1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterinde Müslüman Mahalleler	67
Tablo1.8: 1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterinde Sadece Gayrimüslimlerin Yaşadıkları Mahalleler	67
Tablo 1.9: I. Mahmut Vakfiyesi (15 Şevval 1152/4 Aralık 1739)	82
Tablo 1.10: Emin Paşa Vakfı’nın Senevi Akarat Masrafları	94
Tablo 1.11: Vakıf Taşınmazları İçin Görevlilerinin Aldıkları Ücretler	131
Tablo 1.12: Kadın Vakıfların Vakfettikleri Akarlar	149
Tablo 1.13: Erkek Vakıfların Vakfettikleri Akarlar	154
Tablo 1.14: Kadın Vakıflarında Konutların Tasarruf Tipleri.....	163
Tablo 1.15: Erkek Vakıflarında Konutların Tasarruf Tipleri.....	166
Tablo 1.16: Erzurum’daki Tarımsal Ürünlerin Dağılımı (1885- 1889)	169
Tablo 1.17: Kadın Vakıfların Vakfiyelerinde Geçen İşletme Tipleri	172
Tablo 1.18: Erkek Vakıfların Vakfiyelerinde Geçen İşletme Tipleri	173
Tablo 1.19: Erzurum’daki Vakıfların Hizmet Amaçlarına Göre Dağılımı	177
Tablo 1.20: Hoca el-Hâc Ahmed Efendi ibni İbrahim el-Bayburdî’ye Ait 79 Yazma Eser	184
Tablo 1.21: Vakfiyelerde Geçen Erzurum Şehrindeki Mahalle İsimleri	187
Tablo 1.22: XIX. Yüzyıl Erzurum Şehrinde Var olan Çarşılar.....	191
Tablo 1.23: Vakfiyelerde Geçen Sokak İsimleri	193
Tablo 1.24: Vakfiyelerde Geçen Erzurum Şehrindeki Camii İsimleri	196
Tablo 1.25: Vakfiyelerde Geçen Erzurum Şehrindeki Han İsimleri.....	199
Tablo 1.26: BOA Muhasebe Defterlerinde Tespit Edilen Vakfiyeler	201
Tablo 1.27: BOA Muhasebe Defterlerinde Yıllara Göre Vakıf Muhasebe Kayıtları	203
Tablo 1.28: Seyyid Ahmet Paşa Vakfının Senelik Gelir-Gider Muhasebesi	206
Tablo 1.29: Fatma binti Ahmet Paşa Vakfının Senelik Gelir-Gider Muhasebesi ...	209
Tablo 1.30: El-Hac Mehmet bin Ahmet Vakfının Senelik Gelir-Gider Muhasebesi	211
Tablo 1.31: Mustafa bin el-Hac Mehmet Vakfının Senelik Gelir-Gider Muhasebesi	213
Tablo 1.32: Mustafa bin el-Hac Mehmet Vakfının Senelik Gelir-Gider Muhasebesi	215
Tablo 1.33: Mustafa bin el-Hac Mehmet’in Senelik Vakfın Gelir-Gider Denkleştirilmesi	215
Tablo 1.34: Piruze binti Hacı Hüseyin’in Senelik Vakıf Gelir Muhasebesi	219
Tablo 1.35: Piruze binti Hacı Hüseyin’in Senelik Vakıf Gider Muhasebesi	219
Tablo 1.36: İki Vakfın Senelik Gelir-Gider Muhasebesi	221

Tablo 1.37: Bakırcı Mustafa Ağa'nın Senelik Vakıf Gelir-Gider Muhasebesi	223
Tablo 1.38: Bakırcı Mustafa Ağa Vakfının Cami Tamirâtı için Harcadığı Bütçe Dağılımı	225
Tablo 1.39: Hacı Mehmet Ağa Vakfı Senelik Gelir-Gider Muhasebesi	227
Tablo 1.40: Mehmet Efendi ibn-i Selim Vakfı Senelik Gelir-Gider Muhasebesi (1261)	229
Tablo 1.41: Afife Hanım Vakfı Senelik Gelir-Gider Muhasebesi (1270)	231
Tablo 1.42: Güldeste Hatun'un Vakıf Muhasebesi (1255)	232
Tablo 1.43: Güldeste Hatun'un Vakıf Muhasebesi (1259)	232
Tablo 1.44: Güldeste Hatun'un Vakıf Muhasebesi (1265)	232
Tablo 1.45: Güldeste Hatun'un Vakıf Muhasebesi (1270)	232

KISALTMALAR LİSTESİ

A. DVNSMHM	: Divan-ı Hümayun Kalemi Mühime Defterleri
A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
AYN.d	: Ayniyat Defterleri
Bknz	: Bakınız
BOA	: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
BEO	: Bab-ı Ali Evrak Odası
C.AS	: Cevdet-Askeri
C.EV	: Cevdet Evkaf Defteri
C.DH	: Cevdet-Dahiliye Defteri
C.ML	: Cevdet-Maliye Defteri
D.CRD. d.	: Ceride Odası Defterleri
HR.MKT	: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri
İ. DH	: İrade Dahiliye Defteri
MAD.d.	: Maliyeden Müdevver Defteri
ML.CRD	: Maliye Nezareti Ceride Odası Defteri
Y.MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y.PRK. ASK	: Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzatı
Y.PRK. DH	: Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
H.	: Hicri
Haz.	: Yayına Hazırlayan
M.	: Miladi
M.Ö.	: Milattan Önce
SVE	: Salname-i Vilayeti Erzurum
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
VGMA	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

GİRİŞ

Tezin Amacı ve Önemi

Bir şehirde sosyal ve iktisadi bütünlüğün sağlanması vakıf müesseselerinin etkin olmasına bağlı görülmektedir. Vakıflar dini, sosyal, iktisadi ve beledi hizmetleri özel teşebbüs ile karşılayan kurumlardan teşekkül etmektedir. Kısmen devlet eliyle desteklenen vakıflar da bulunmaktadır. Bu bağlamda vakıf müessesesi şehirlerin şenlendirilmesinde önemli bir araç niteliği taşımaktadır. Bir şehrin vakıf sayısı arttıkça gelişmişlik seviyesinin de arttığı gözlenmektedir. Selçuklular dönemiyle birlikte kurumsal yapıların şehirde varlığını göstermesiyle vakıfların da şehirde aktif rol üstlendiği görülmektedir. Vakıf kurumları şehirlerde ve kırsal alanlarda toplumsal bütünlüğü ve iktisadi kalkınmayı sağlayan kurumların başında gelmektedir. Özellikle Erzurum ve çevre bölgeler Türklerin ilk vakıflarını hayata geçirdikleri önemli bölgeler arasında görülmektedir. Müslümanların Erzurum'a hâkim olmasıyla İslam kültürü etkisini göstermeye başlamıştır. Selçukluların bölgeye akınlar düzenlemesi ve Türk dervişlerin Anadolu'ya gelmesiyle bölge şenlendirilmiştir. Bölgenin şenlendirilmesi zaviyeler, vakıflar eliyle dervişlerin ihya ve inşa hamleleriyle sağlanmıştır.

Erzurum şehrinin vakıflar aracılığıyla şenlendirilmesi Türklerin bölgeye egemen olmasıyla ilk tesirini göstermeye başlamıştır. Selçuklu ile başlayan vakıf kurumlarının Erzurum şehrinde etkili olması, Osmanlılar ile zirveye ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin klasik dönemiyle başlayan vakıf kurumlarının etkinliği, her dönem artarak devam etmiştir. Bu minvalde XIX. yüzyıla gelindiğinde vakıf kurumları ülkenin her alanında varlığını tesis etmiş ve vakıflar şehirlerin dini, sosyal, iktisadi hizmetlerinin çoğunluğunu üstlenmiştir. Vakıfların ülkedeki etkinliği Erzurum şehrinde de XIX. yüzyılda fazlasıyla hissedilmiştir. Bu bağlamda vakıf müesseseleri XIX. yüzyıl Erzurum'unda dini, iktisadi ve sosyal hizmetler açısından etkinlik göstermiş ve şehir, çevre bölgelere vakıf kurumları aracılığıyla hizmetlerde bulunmuştur. Çalışmanın amacı vakıf kurumlarının Erzurum şehir merkezinde XIX. yüzyıldaki etkisini, sosyal, iktisadi ve kültürel alandaki yansımalarını görmektir. Bu

bağlamda vakfiyelerin içerikleri araştırılmış ve araştırmaların sonucunda incelenen vakfiyelerin şehre katkıları anlatılmaya çalışılmıştır. Bir bütün olarak çalışmanın kapsamına değinmek gerekirse XIX. yüzyılda Erzurum şehir merkezinde kurulan vakıflar ve bu vakıfların şehre katkılarıdır.

Sınırlılıklar

Araştırmamızın konusu Erzurum şehrinin vakfiyeleri olarak kararlaştırılınca İktisat tarihi araştırmalarının olmazsa olmaz bir unsuru olarak çalışmanın sınırlarını, kapsamını belirtme gerekliliği doğmuştur. Çalışmanın kapsamının belirtilmesi gerekliliği mekânsal sınırlılığı zorunlu kılmış ve Erzurum şehir merkezi ile daraltılmıştır. Şehir merkezi esas alınarak yapılan çalışmada, vakfiyelerin sosyal ve iktisadi hayata tesirleri incelenmiştir. Zaman sınırlaması bağlamında Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki siyasi, sosyal ve iktisadi hayatını konu alan birincil kaynaklar kullanılmıştır. 1800'lü yıllardan itibaren Erzurum bölgesi İran saldırılarından kurtulmuş, yerine Rus saldırıları başlamış ve bütün yüzyıl içinde sürece Osmanlı-Rus savaşları Erzurum şehrinin merkeze almıştır. Erzurum saldırılara maruz kalmış, bu saldırılar içinde şehir ahalisi vakıf müesseseleri ile sosyo-ekonomik hayatı canlı tutmaya çalışmıştır. Şehir ahalisi XIX. yüzyıl içinde yaşanan sorunlardan kurtulmak için Özellikle şehrin idarecilerinin, esnafların ve reayadan zengin hayırseverlerin kurdukları vakıflar aracılığıyla ekonomik refah seviyesini yükseltmeye çalışmıştır. Birincil kaynaklar olarak VGMA, BOA gibi kurumlardan elde edilen defterler incelenmiş, XIX. yüzyılın başlarından itibaren şehirde meydana getirilen vakıflar vakfiyeler üzerinden araştırılmıştır. Vakfiyeler şehrin dönem içindeki gelişimini, hayırseverlerin vakfettikleri taşınmazların kapasitelerini gösterirken, aynı zamanda bölgedeki evlerin, ticarethanelerin kiralalarının meblağını da bize göstermektedir. İktisadi canlılık vakfiyelerin taşınmazlarından anlaşılmakta, şehirdeki ticari hayatın zenginliği bu şekilde tespit edilebilmektedir. 1800'lü yıllardan itibaren şehirde kurulan vakıflar incelendiğinde vakfiyelerin çeşitlilik gösterdiği, erkek vakıflarının yanında kadın vakıflarının da azımsanmayacak oranda fazla olduğu göze çarpmaktadır. Bu bakımdan kadınların bölgedeki konumlarının XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti içinde üzerinde durulması gereken ayrı bir öneme sahip olduğu görülmektedir.

VGMA defteri ve BOA muhasebe defterleri ile içeriği oluşturulan çalışmada vakıfların senelik gelir-gider dengesi, akarlardan sağlanan icarelerden yapılan masrafların hangi alanlara aktarıldığı incelenmiştir.

Kaynaklar

Çalışmada bilimsel araştırmaların ana teması olan birincil kaynaklar arşiv belgeleri üzerinden ele alınmıştır. Bu çalışma iki ana unsur üzerinde temellendirilmiştir. Bunlar; (VGMA) Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ve (BOA) Başbakanlık Osmanlı Arşivi defterleridir. Çalışmanın kaynak kısımlarında birincil kaynaklarda VGMA, BOA defterlerinin yanında BEO ve Salnamelerde incelenen diğer birincil kaynaklardır. Öncelikle Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan vakfiye belgeleri taranmış, bunun yanında bir takım defter serileri kullanılmıştır. Bu çalışmada incelenen defter serilerinden en mühimi VGMA defterlerinden olan vakfiye defterleri olmuştur. Bu defterler şehir ve şahıslarla ilgili her çeşit bilgiyi içermektedir. Taşınmaz mallar, işletilen ticarethaneler, dini, sosyal, iktisadi hizmetler gibi çeşitli yazılar vakfiye defterlerinde sıklıkla geçmektedir. Defter serisi içinden Erzurum şehir merkeziyle ilgili vakfiye defterleri tercih edilmiştir. Bu defter serilerinde 1800'lü yıllardan 1900lü yılların başlarına kadar devam eden süreçteki vakıf defterleri taranmıştır. Taranan VGMA defter serileri 580, 581, 582, 590, 591, 593, 594, 596, 600, 601, 603, 609, 615, 1965, 1993, 2108, 2117, 2141, 2152, 2171 numaralı sayılardan oluşmaktadır. Numaralandırılan defterlerin yanında başka VGMA defter serileri de incelenmiştir. Fakat çalışmanın içinde sıklıkla geçen defter serileri yukarıda numaraları verilen seriler olmuştur. Numaraları verilmeyen diğer defterler genellikle ana defter serilerini destekler nitelikte olduğu için ilaveten yazılma gerekliliği görülmemiştir.

VGMA defter serileri araştırıldıktan sonra ele alınan defter serileri BOA defterleri olmuştur. BOA defter serileri XIX. yüzyıl baz alınarak hem vakfiye taramaları hem de vakıf muhasebe kayıtları üzerinden incelenmiştir. Erzurum'un XIX. yüzyılda iktisadi kalkınması ve sosyal hizmetlerinin vakıflar üzerinden yapılması BOA defter serilerinde detaylı çalışmalar neticesinde sonuçlandırılmıştır. XIX. yüzyıl

boyunca taranan defterler içinden 134, 11166, 12115, 13010, 13812 numaralı seriler incelenmeye tabi tutulmuştur. Bu defter serileri haricinde taranan BOA, BEO defter serileri de çalışmanın içerisinde gösterilmiştir. Çalışma XIX. yüzyıl Erzurum şehir merkeziyle ilgili kapsamlı kaynak taramaları neticesinde nihai halini almıştır. BOA defterleri vakıfların desteklenmesi hususunda önem arz eden muhasebe kayıtlarının tespit edilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda tezin ana unsuru olarak VGMA defter serileri ile BOA defter serileri içindeki muhasebe kayıtları bileşeninin üzerinden çalışmanın bütünlüğü tesis edilmiştir.

Vakıf çalışmalarında genellikle VGMA defter serileri üzerinde durulup bu defter serileri içinde geçen vakfiyeler taranmakta ve VGMA haricindeki kaynaklar da incelenmeye tabi tutulmaktadır. VGMA defter serilerinde yaklaşık 75 vakfiye tespit edilmiştir. Fakat biz vakfiyelerin tespiti noktasında araştırmayı VGMA kaynaklarıyla sınırlı tutmadık. Aynı zamanda BOA defter serileri de taramaya tabi tutulmuştur. BOA muhasebe defterleri taranırken XIX. yüzyıl Erzurum şehir merkezine ait 12 adet vakfiye daha bulunmuştur. 12 adet vakfiye muhtemelen VGMA kayıtlarında evrakların kaybolması veya başka sebeplerle kayıtlarının yok olması neticesinde geçmediği düşünülmektedir. 12 vakfiyenin muhasebe kayıtları verilmeden evvel özet şeklinde vakfiyelerle ilgili kısa bilgiler içermektedir. Muhasebe defterlerinde vakıfların senelik gelir ve giderlerinin verildiği belgelerde vakıflarla ilgili kısa bilgilerin verilmesi hem tarihi kaynakların kayıt altına alınarak muhafaza edilmiş olması hem de çalışmamızda tespit edip kullanmamız açısından faydalı olmuştur. Bu minvalde VGMA defterlerinde 75 vakfiye, BOA defterlerinde 12 vakfiye kaydı tespit edilmiştir. VGMA ve BOA defter serilerinde 87 adet vakfiye incelenmiş ve çalışmanın içeriğinde kullanılmıştır. 87 vakfiyenin 22 tanesinin senelik muhasebe defterleri çalışmada kullanılmıştır. Çalışma uzun bir dönemi kapsaması münasebetiyle olabildiğince ana kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Birçok kaynak araştırılması neticesinde kullanılmaya uygun görülen evraklar çalışmanın içinde değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada birincil kaynak olarak incelenen salnameler ayrıca önem arz etmiştir. Salmeler XIX. yüzyılın sonralarına doğru Erzurum'da yaşanan iktisadi,

sosyal gibi hizmetleri senelik kayıt altına alan evraklardan teşekkül etmektedir. Salnamelerin katkısıyla Erzurum ile ilgili senelik gelişen iktisadi verileri, sosyal hizmetleri tarafsız bir şekilde görme imkânı sağlamıştır. Tarımsal ürünlerden elde edilen ürünlerin mahiyeti, senelik ithalat-ihracat dengesi, hayvancılıktan elde edilen gelirler gibi çok kapsamlı bilgiler içeren salnameler şehre ve bölgeye ışık tutmuştur. Hiç kuşkusuz XIX. yüzyıla ilgili çalışmalarda arşiv defterlerine en büyük katkıyı salnamelerin sağladığı söylenebilir. İkincil kaynaklara bakıldığında XIX. yüzyıl Erzurum'uyla ilgili özellikle transkripsiyonu yapılmış Ahkam, Temettüat, Ayniyat, Atik defterleri çalışmanın içeriğinde kullanılmıştır. Dönem ve mekanla ilgili çalışmalardan olan tezler, kitaplar, makaleler incelenmiş ve tezin oluşturulmasında önemli bileşenlerden olmuştur.

Yöntem

Vakıf çalışmaları bir şehrin iktisadi yapısını analiz etmemizde ve o şehirdeki toplumun sosyolojik yapısını anlamamızda önemli mihenk taşlarındandır. Bu çalışmada yöntem olarak yüzyıl içinde bir şehrin sosyo-ekonomik yapısını vakıflar aracılığıyla değerlendirmek gaye edinilmiştir. Bu gaye etrafında vakıf-şehir ilişkisi bölümlendirilerek incelenmeye tabi tutulmuştur.

Çalışmanın yöntemine bakıldığında birinci kısımda Erzurum'un bölgedeki genel yapısı incelenmiş ve şehrin üç unsurlu şekilde oluşum esasları aktarılmaya çalışılmıştır. Devamında bölge çalışmalarında önem arz eden coğrafi özellikler ele alınmış ve şehrin geçirdiği tarihsel evreler kronolojik seri dikkate alınarak incelenmiştir. Şehrin coğrafi özellikleri, oluşum aşamaları, tarih sahnesine çıkışı, şehirleşmesi, devletler arasında el değiştirmesi ve nihai durumu üzerinde durulmuştur. Bu tür aktarımlarda çalışmanın zenginleştirilmesi amacıyla birincil kaynaklardan BOA, BEO evrakları da kullanılmıştır. Şehir hem coğrafi hem de tarihi evreler dikkate alınarak birinci bölümde işlenmiştir. Bu bağlamda şehrin geçirdiği evreler birincil kaynaklarla desteklenmiş ve çalışmanın bütünlüğü sağlanmıştır. Özellikle Erzurum'un salnamelere göre senelik ithalat ve ihracat ürünleri, hayvancılıktaki gelir ve giderleri çalışmanın çerçevesinin oturmasına yöntem olarak destekler nitelikte

olmuştur. BOA evraklarında şehrin iktisadi yapısının yanında toplumsal durumlarda ana kaynaklara dayandırılarak kullanılmıştır. BOA evraklarında nüfus yapısının siyasi ve askeri sorunlardan kaynaklı şehirdeki değişkenliği göz önüne serilmiştir. Nitekim Erzurum XIX. yüzyıl içinde yaşanan savaşlar neticesinde sosyolojik olarak değişimlere sahne olmuş ve şehrin bütüncül bir tablosunun çıkarılması açısından zorluk taşımıştır. Bu eksiklikler BOA ve BEO evraklarıyla şehrin ve bölgenin bütüncül bir bileşeninin çıkarılmasında dikkate alınmıştır. Birincil kaynakların yanında bölge ve şehirle ilgili yazılmış ana kaynaklardan da faydalanılmıştır. XIX. yüzyıl Erzurum'uyla ilgili kitapların, tezlerin ve makalelerin kullanılması çalışmanın zenginleştirilmesi bakımından önem arz etmiştir.

Bir şehrin vakıfları değerlendirilmeden evvel vakıf müesseselerinin genel yapısını idrak etmek gerekmektedir. Bu minvalde vakfiyeleri incelemeye tabi tutmadan önce vakıf müesseselerinin genel yapısının dikkate alınması gerekli görülmüştür. Çalışmada vakıf kurumları bölümlendirilerek tanımlamalar yapılmıştır. Vakıfların teorik çerçevesi ikinci bölümde kapsamlı şekilde aktarılmaya tabi tutulmuştur. Vakıf kurumlarının teorik çerçevesi Erzurum şehri baz alınarak sosyal ve iktisadi kalkınmasının yöntemlerini aktararak tamamlanmıştır. Nitekim Erzurum'un vakıflar aracılığıyla sağlanan gelir kaynakları değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Vakıflar yoluyla sağlanan gelir kaynaklarının yatırım hizmetleri sırasıyla aktarılmıştır.

İncelenen dönemle ilgili araştırmalar çalışma yönteminin oluşması ve uygulama kısmının oturmasına katkı sunmuştur. Üçüncü kısımda ele alınan perspektif çalışmanın uygulama alanını vakfiyeler üzerinden aktarmıştır. Bu bölümde VGMA defterleri ile incelenen yüzyıl birincil kaynaklardan tedarik edilmiştir. İktisat tarihi çalışmalarında vakıf ve şehirlerin iktisadi ve sosyal bütünlükleri hiç kuşkusuz vakfiyeler baz alınarak incelenmektedir. Bu bakımdan vakfiyeler şehir vakıfları araştırmalarında temel taşı görevi görmektedir. Çalışmanın yöntemi bu ana tema etrafında şekillenmiş, vakfiyeler iktisadi, sosyal, dini hizmetleri derinlemesine anlamamıza yardımcı olmuştur. Nitekim vakfiyeler iktisat tarihi çalışmalarında yöntemin belirlenmesi, ana temanın şekillenmesi ve tezin neticelenmesi sürecinde en

etkili belgelerden olmuştur. VGMA defterleri vakfiye araştırmalarında en önemli arşiv sistemi olmuştur.

Vakıflarla ilgili bir tezin olmazsa olmazı araştırma yönteminin belirlenmiş olması ve araştırılacak alanın kapsamının netlik kazanması olmuştur. Bu bakımdan iktisat tarihi tezlerinde vakıflarla ilgili incelemelerde VGMA defterleri baz alınarak vakfiyeler kullanılmaktadır. Vakfiye araştırmalarında bütünlüğün sağlanması için muhasebe defterleriyle desteklenmesi gerekli görölmektedir. Vakfiyeler çalışmanın yönteminin oturmasında önem arz etmiş, bunun yanında vakfiyelerin uygulama alanlarının pratikte görölüşü muhasebe defterleriyle sağlanmıştır. Muhasebe defterleri vakfiyelerin teorikte bahsettiğı dağılımı uygulama alanında anlamamıza imkân vermiştir. Bu bakımdan tezin yönteminin belirlenmesi ve nihai halini alması muhasebe defterleriyle sağlanmıştır. Çalışma bu yöntemler çerçevesinde dördüncü kısımla sonlandırılmıştır. Son kısım çalışma yönteminin tamamlayıcı unsuru olmuştur. Çalışmanın muhasebe defterleriyle bütünlük kazanması neticesinde tez çalışması nihai halini almış ve sonuç bölümüyle genel bir değerlendirme yapılarak bitirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

VAKIFLARIN ERZURUM ŞEHRİNİN OLUŞUMUNDAKİ KURUCU ROLÜ

1.1. ÜÇ UNSURLU ŞEHİR: ERZURUM

İnsanlık tarihi incelendiğinde siyasi bütünlüğün ancak toplumsal ve iktisadi dengelerin tesis edilmesiyle sağlandığı görülmüştür. İktisadi ve sosyal ilişkileri oturmuş toplumlar siyasi istikrarı da sağlayabilmişlerdir. Bu bakımdan Türklerin akınlarıyla başlayan siyasi gücün sağlanmasından evvel sosyal ve iktisadi gücün egemen olunan bölgede hâkim kılınması esas alınmıştır. Nitekim Türk kültüründe toprakların fethinden daha önemli tutulan unsur şehirlerin ihya ve inşa edilmesi olmuştur. İhya ve inşa edilme durumu şehirlerin dini, iktisadi ve sosyal yapılarının desteklenmesi ile şenlendirilmesi esas alınarak yapılmıştır. Şehirler insanlık tarihi boyunca insanın her ihtiyacına karşılık verecek şekilde yapılandırılmıştır. Mabetleri, ilmi anlamda mektepleri ve medreseleri, sosyal hayat bakımından mahalleleri ve meskenleri, iktisadi manada ticarethaneleri ve beledi hizmetleri şehirler kapsamaktadır. Şehirlerin kuruluş amaçlarına bakıldığında insanların sosyal ve iktisadi ihtiyaçlarının karşılanmasının temel gaye olduğu görülür.

Sosyal ve iktisadi bir yapının tesis edilmesinde şehirlerin bulundukları konumları önem arz etmiştir. Erzurum hem bulunduğu coğrafi konum itibarıyla hem de ticari alanındaki canlılığından ötürü birçok devletin ele geçirmek istediği bir bölgede bulunmuştur. Nitekim İslamiyet'in yayılmasından sonra Müslümanlar için genişleme dönemi ve İslamiyet'i yayma dönemi başlamıştır. Bu bağlamda Erzurum şehri Müslümanların hedeflerinden biri konumuna gelmiştir. İlk kez 638 senesinde şehir Hz. Ömer zamanında fethedilmiştir. Müslümanların ilk fethinden sonra aralıklı olarak elden çıkan şehir Hz. Osman zamanında 651 senesinde tekrardan alınmıştır.¹ Şehrin Müslümanlar tarafından tamamen ele geçirilmesi farklı kaynaklarda 653 yılına

¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Erzurum'un Kıymeti-i Tarihiyesi*, Tarih Yolunda Erzurum, S1, Ocak 1959, s. 6.

tekabül etmekte ‘Habip ibn Meslemetü’l-Fihri’ Osman bin Affan tarafından şehrin ele geçirildiği belirtilmektedir. Fetihden sonra şehirde yaşayanların belirli bir kısmı Bizans topraklarına göç etmişlerdir. Bu tarihten itibaren Erzurum Müslüman Arapların himayesine girmiş bulunmaktadır.²

Erzurum’un Müslümanların eline geçmesi ile bölge İslamlaşma sürecine girmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren Müslümanlarla, Bizanslılar arasında bölge hakimiyeti için mücadeleler devam etmiştir. 949 yılında Bizans’ın bölgeye tekrardan hâkim olması Müslüman ahaliyi zora sokmuştur. Bu süreç Selçukluların bölgeye akınlar yapmasıyla yeni bir şekil almaya başlamıştır. Nitekim 1048 yılında Erzurum’un çevresi Türklerin eline geçmiştir. Erzurum kalesi sürekli savaflara sahne olmuş, Bizans ve Türkler arasında bir var olma mücadelesinin verildiği yer olmuştur.³ Özellikle bu dönemden itibaren Orta Asya’dan göç eden Türk dervişler tarafından şehir ihya edilmeye ve inşa edilmeye başlanmıştır. Dervişler tarafından vakıflar kurularak İslam dini ve Türk kültürü şehirde hakimiyet alanı sağlamıştır.⁴

Erzen-i Rum (Erzurum) ismi hem Arapların hem de Türklerin dillendirmesi ile bu tarihten itibaren yer edinmeye başlamıştır.⁵ Bu bağlamda Türkler Anadolu’nun giriş kapısı olan Erzurum’u tamamen ele geçirme mücadelesini vermeye başlamışlardır. Türklerin, Bizanslılarla mücadelesi sınır komşusu olmasıyla daha da artmıştır. Bu nedenle Erzurum’da Türk hakimiyetinin tamamen sağlanması Malazgirt savaşıyla oldu denilebilir. Nitekim bundan önce yapılan savaflar bölgeye kesin hakimiyeti

² Mehmet Nusret Som, **Tarihçe-i Erzurum**, Yay. Haz: Ahmet Fidan, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s. 33-34.

³ Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)**, Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, 1987, s. 86; İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, Sayı:2, İstanbul, 1960, s. 22.

⁴ Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1973, s. 29.

⁵ Mukrimin Halil Yınanç, **‘Erzurum’**, TDV İslam Ansiklopedisi, IV, İstanbul, 1977, s. 348; Savaş Eğilmez, **Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar**, Erzurum Büyükşehir Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 68.

sağlamazken Malazgirt savaşı (1071) ile kesinleşmiştir.⁶ Bu süreç Anadolu'nun Türkleşmesinin önünü açmıştır.⁷

Selçuklular bölgeyi ele geçirdikten sonra Sultan Alparslan Erzurum bölgesinin idaresini Emir Saltuk'a vererek Saltuklular devrini başlatmış oldu. Saltuklular 1080 tarihinden 1202 tarihine kadar bölgede hakimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Saltuklular Erzurum'a hâkim oldukları dönemden itibaren şehirde Türk kültürü yer edinmiş ve şehir dervişlerin kurdukları vakıf zaviyelerle birlikte İslamlaşma sürecini ilerletmiştir. Özellikle bir şehrin oluşumunun ana şeması olan çarşı, cami ve kale unsurları Türk-İslam şehirlerinin birinci etkeni olmuştur. Erzurum şehrinin kalesi bu dönemde Saltuklular tarafından kontrol altına alındıktan sonra şehrin sosyal ve ekonomik anlamda ihya ve inşa edilmesi için zaviyeler kurulmuştur. Bu vakıf zaviyelerin başında Vakf-ı Zaviye-i Sultan Melik Saltuk Gazi'nin⁸ kurduğu müessese gelmektedir. İç kalede yapılan vakıf zaviye şehrin oluşumunda vakıf zaviyelerin idareciler tarafından da desteklendiğini gösteren önemli bir belge olma özelliğini taşımaktadır. Saltuklu Sultanı Melik Saltuk Gazi tarafından yapılan şehrin iç kale denilen kısmındaki bu zaviye Osmanlılar döneminde tekrardan ihya edilmiş ve padişah tarafından evkaf vakfedilmiştir.⁹ Saltukluların şehre hâkim olmasından sonra ilk Cuma camii olarak Ulu Cami'yi inşa etmeleri Türk kültürünün vazgeçilmez unsurunun da şehirde işlendiğini göstermektedir. Ulu Cami H. 575/M. 1179 Saltuklu beyi olarak bilinen fetih babası

⁶ Erzurum'un kesin olarak bu dönemde alındığına ait çelişkili ifadelerde bulunmaktadır. Nitekim bazı kaynaklarda Erzurum kalesinin Malazgirt savaşıyla ele geçirildiği yazılsa da bazı kaynaklarda ise Erzurum'un çevresi alındığı ama kaleye dokunulmadığı aktarılmaktadır. Biz burada Malazgirt savaşıyla Erzurum'un Türklerin eline geçtiğini belirttik. Ayrıntılı bilgi için bkz. Konyalı, **a.g.e.**, s. 25.

⁷ Son yıllarda yapılan araştırmalar neticesinde 1071 tarihinin Anadolu'nun kapısının açıldığı dönem olmasının yanında Türklerin Anadolu'ya hâkim olma tarihinin 1064 Kars-Ani şehrinin fethiyle başladığı söylenmektedir. Bu kayda değer bilgi Ahmet Kala tarafından ön plana çıkarılmış ve Türk tarihine farklı bir bakış açısı getirmiştir. Nitekim bu döneme kadar ön plana çıkarılmış Türk tarihi 1071 ile başlatılmaktayken, son yıllarda Ahmet Kala'nın çalışmaları ve öne sürdüğü savlar sonucunda 1064 tarihi Türklerin Anadolu'ya girdikleri tarih olarak belirtilmeye başlanmıştır. Kala tarihe kazandırılan bu yeni dönemi Anadolu'nun İlk İslam Şehri Ani-Şehristan kitabında detaylıca aktarmaktadır. Ayrıca bkz. Ahmet Kala, **Anadolu'nun İlk Selçuklu İslam Şehri Ani-Şehristan**, OTürkdijital-Ak Ahmet Kala Yayınları, İstanbul, 2017, s. 49.

⁸ Bu vakıf zaviyeyle ilgili bilgiye XVI. yüzyıl Osmanlı evkaf defterlerinde ulaşılmıştır. İsminden dolayı Saltuklular tarafından o dönemde yapıldığı anlaşılmaktadır.

⁹ Ümit Kılıç, **XVI. Yüzyıl ve Sonrası Erzurum Vakıfları Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, Osmanlı Hakimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu, Bildiriler 12-13 Mart 2018, Erzurum, s. 875-876.

diye nitelendirilen Nasıruddin Muhammed tarafından yaptırılmıştır. Cami günümüze kadar pek çok onarımdan geçirilmiş ve son halini almıştır.¹⁰

Erzurum, 1202 tarihinden itibaren Konya Selçuklu Sultanlığına bağlanmıştır. Bu tarihten itibaren şehri Rukneddin Süleyman Şah ailesi kontrol etmeye başlamış ve Erzurum önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir.¹¹ Erzurum, Rukneddin Süleyman Şah tarafından Selçuklulara katılınca kardeşi Mugiseddin Tuğrul Şahı şehre vali olarak geçmiştir. 1225 yılına kadar şehre valilik eden Tuğrul Şah ölmüş yerine oğlu Rukneddin Cihan Şah yönetmeye başlamıştır. Cihan Şah Yassıçemen Savaşında Harzemşahlar'ın tarafına geçince şehir Selçukluların merkezi yönetimine dahil edilmiştir. Selçuklular bu olaydan sonra şehrin başına merkezi yönetime bağlı Mübarrizeddin Çavlı Çeşnegir'i getirmişlerdir. Bu durum 1242 yılında başlayan Moğol istilasına kadar aynı şekilde devam etmiştir. Moğolların saldırıları sonucunda Moğol komutanı Baycu Noyan Gürcü ve Ermenilerden de destek alarak Erzurum'u kuşatmış, çetin geçen kuşatmadan sonra şehir düşmüştür. Moğol hakimiyeti İlhanlıların yönetimiyle devam etmiştir. 1335 yılına değin İlhanlı hakimiyeti korunmuştur. İlhanlılar dağıldıktan sonra bölgeye Togaylılar kısa süre hâkim olmuş fakat 1340 yılında Çobanoğlularının şehri kontrol etmesiyle yönetim değişmiştir. 1358'de Çobanoğlularının hakimiyeti bitmiş, 1360 yılında Eretnalılar şehri idare etmişlerdir. 1377 tarihinde ise Karakoyunlular bölgenin hâkim gücü olmuştur. Şehir sürekli el değiştiren bir vaziyet içinde olmuştur. Timur'un Anadolu'ya gelmesiyle şehrin yönetimi Timur'a tabi olan Karakoyunlular tarafından devam etmiştir. Bundan sonra şehir 1468 tarihinde Akkoyunluların, 1502'de Safevilerin eline geçmiştir. 1514 tarihine gelindiğinde şehir Osmanlıların hakimiyetine girmiştir. Bu tarih net olmamakla birlikte 1518 yılı da Osmanlı hakimiyetinin sağlandığı yıl olarak birçok kaynakta geçmektedir.¹²

¹⁰ Hüseyin Yurttaş, **Erzurum Ulu Camii'ne Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 17, Erzurum, 2001, s. 191-202.

¹¹ Hamza Keleş, **H.988 (M. 1580-1581) Tarihli Erzurum Evkaf Defterine Göre Erzurum Vakıfları**, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2000, s. 4.

¹² Yinanç, **a.g.e.**, s. 352; Keleş, **a.g.e.**, s. 6-7.

Osmanlı Devleti'nin Erzurum'da hakimiyet sağlaması Selçuklulardan süregelen sosyo-kültürel yapılara sahip çıkması ile yer edindiği söylenebilir. Nitekim Selçuklular Erzurum ve çevre bölgelerde geliştirdikleri sosyo-kültürel yapılar sayesinde bölgede Türk hakimiyeti kalıcı hale gelmekteydi. Bu bağlamda şehirle ilgili Kala'ya göre Selçukluların ticaret yollarını üç unsurlu¹³ hale getirmesiyle Anadolu bir ticaret merkezi durumuna gelmiştir. Bu sisteme aynı zamanda kale kent modeli de denilmektedir. Şehir kale içindeki kısımda yer almakta ve yönetici sınıf iç kalede yaşamaktaydı.¹⁴ Selçuklular, kervanlar aracılığıyla İpekyolu'nu Anadolu ve Ortadoğu'ya uzatarak İpekyolu üzerinde fethedilen kaleleri, pazar ve çarşıların bulunduğu kısma 'şehristan'ı katarak ticaret yolunun üzerinde yeni bir şehir inşa etmiş oluyorlardı. Bu yolla Selçuklu idarecileri elde ettikleri gelirlerle İpekyolu üzerinde kervansaray, tekke ve zaviyeler meydana getirmekteydiler. Yapılan bu imar çalışmaları ticari hayatın canlanması, bölgenin ekonomik olarak kalkınmasına yol açmaktaydı. Vakıflar eliyle yapılan hizmetler ticaret yapanların ve yolcuların ihtiyaçlarını ücretsiz karşılamaktaydı. Selçukluların fethettikleri bölgelerde izlediği bu tür politikalar ticari hayatın canlılık kazanması, güvenli yolların oluşması, dini ihtiyaçların yol üzerinde tahsis edilen tekkeler ve zaviyeler aracılığıyla yapılabilmesine imkân sağlamıştır. Güvenli yolların oluşması aynı zamanda ticari malların alım satımının yoğunlaşmasına olanak vermiştir. İpekyolu sadece ticaret veya ekonomik faaliyetlerin yapıldığı bir yol görevi görmemekteydi. Bunların dışında yol üzerinde imar edilen tekkelerin ve zaviyelerin bulunduğu alanlarda dervişlerin hizmet ettiği dervişyolu meydana gelmekteydi. Kal'a'ya göre İpekyolu'ndan dervişyoluna, oradan da fetih yoluna doğru evirilen bir dönüşüm yaşanmıştır. Nitekim bu dönüşümün getirisi olarak fetih orduları daha hızlı ve erken hareket edebilme kabiliyetine sahip olmaktadır.

¹³ Kala'ya göre üç unsurlu yollar şöyle isimlendirilmektedir. İpekyolu-Dervişyolu-Fetih yolu. Selçuklu İslam şehir modeli olarak gelişen üç unsurlu şehir yapılanması ise Türklerin Anadolu'da uygulamaya başladıkları bir şehirleşme şekli olmuştur. Şehristan ise şehrin ana merkezi manasına gelmekteydi. Araplar ise şehrin ana merkezine 'Medine' demekteydiler. Selçukluların geliştirdiği üç elemanlı, üç unsurlu veya İslam şehir modeli olarak adlandırılan model, fethedilen bölgelerde uygulanan sisteminde belirleyicisi olmuştur. Bu şehir modelinde Kale, Şehristan ve Ribat temel unsurlar olarak aktarılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kala, a.g.e., s. 49-50, 1170-1171.

¹⁴ Halime Doğru, **XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1995, s. 20.

Selçukluların Anadolu'ya yaptıkları ilk fetihlerde dervişler ve gazilerde bulunmuştur. Ani, Kars, Erzurum, Ağrı ve çevre yerler bu derviş ve gaziler eliyle yapılan ilk vakıf eserleri sonucunda ihya ve inşa edilmeye başlanmıştır. Özellikle İslam halifesinin hakimiyeti altında olup tekrardan Bizanslılar tarafından elde edilen kuzeydoğu Anadolu bölgesi Selçukluların hakimiyet kurmaya çalıştığı bir alan olmuştur. Bu nedenle İslam sancaktarlığı yapan Selçuklular buraları egemenlik altına alıp şehirlerin Müslüman memleketlerine katılmasına gayret etmişlerdir. Erzurum, Kars ve Van bölgelerinin Bizans'tan alınıp yeniden İslam halifesine bağlı yerler haline getirilmesi sağlanmıştır.¹⁵

Yapılan fetihler bölgenin egemenliğini sağlamıştır. Fakat bölgede askeri hakimiyet tek çare olmamaktaydı. Nitekim bir şehirde kalıcı olabilmek için o şehirde eserlerin var olması gerekmektedir. Bu nedendir ki Selçuklular tarafından Hz. Harakani Zaviyesi kurularak Ani, Erzurum, Kars, Ağrı ve çevre yerleşimlerde irşad, ihya ve inşa faaliyetlerinin yürütülmesi amaç edinilmiştir. Bu zaviyelerde yetişen dervişler kültürel bir araç görevi görmüşlerdir. Nitekim dervişler aracılığıyla Türk-İslam kültürü fetihlerden daha hızlı yayılmaktaydı. Askeri hareketlerden önce sosyal, kültürel ve iktisadi yayılım gerçekleştirilmekteydi. Harakani zaviyesi ile aynı dönemde kurulan ilk Selçuklu vakıflarından Şeyh Halil Divani (Yağanpaşa) Zaviyesi bölgede önemli vakıflar arasında gösterilmektedir. Erzurum'un Pasinler bölgesinde Pilurbihak (Yağanpaşa) köyünde kurulmuştur.¹⁶ Yağanpaşa zaviyesi de tıpkı Harakani zaviyesi gibi dervişler, şeyhler yetiştirip tenhalaşan, demografik yapısının azaldığı şehirlerin şenlendirilmesi için kurulmaktaydı. Bölgede kurulan zaviyeler şehirlerin önce gönül bağıyla bağlanmasını sağlamaktaydı. Harakani Zaviyesi, Yağanpaşa Zaviyesi örneklerle sıralayabileceğimiz Selçuklu eserlerinin ana teması olarak bölge yerleşimlerin şenlendirilmesi, ihya ve inşa faaliyetleri ile şehirlerin birer cazibe merkezi haline gelmesi sağlanmıştır. Bu yolla ticari ve iktisadi hayat olabildiğince gelişme göstermiştir.¹⁷

¹⁵ Kala, **Anadolu'nun İlk Selçuklu İslam Şehri Ani-Şehristan...**, s. 137.

¹⁶ **A.g.e.**, s. 138, 144.

¹⁷ Ahmet Kala, **Anadolu Sanayi Devrimi**, Kuveyt Türk Katılım Bankası Yayınları, İstanbul, 2019, s. 261.

Selçuklular eliyle yapılmaya başlanan ihya ve inşa faaliyetleri çok yönlü bir yol izlemiştir. XI. ve XII. yüzyıllarda tasavvuf fikriyle bütünleşen dini yaklaşımlar tekke ve zaviyelerin kurulmasıyla daha aktif bir yapıya bürünmüşlerdir. Nitekim bu dönemde vakıf eserlerinin katkılarıyla dini ve hayri pek çok eser meydana gelmiştir. Selçuklular gibi diğer devletler olan Harzemşahlar, Atabeyler, Eyyubiler, Suriye Memlükleri ve Anadolu Selçuklu hanedanlarının mensupları vakıf müesseseleri meydana getirmeye devam etmişlerdir. Bunlar içinde hastaneler, medreseler, camiiler, imaretler vakıf eserleri olarak tesis edilmekteydi.¹⁸

1.1.1. Erzurum'un Coğrafyası ve Tarihsel Kökeni

Erzurum, Anadolu'nun uç kısmında bulunan asırlar boyunca Anadolu'nun giriş kapısı olarak görülen önemli şehirlerden olmuştur. Bu bölge coğrafyası, kültürel yapısı, iktisadi uğraşlarıyla diğer bölgelerden ayrı bir konumda olmuştur. Erzurum coğrafi olarak kuzeyde Palandöken dağlarının ortasında kalan Erzurum ovasının Palandöken dağlarına dönük güneydoğu kısmında engebeli bir arazi üzerinde kurulmuştur. Yüksek bir dağlık alanda bulunun ova aynı zamanda Deveboynu dağları ile de doğu tarafındaki Pasinler Ovasından ayrılmaktadır. Yüksek dağlardan çıkan nehir ve çaylar insanların hem su ihtiyaçlarını karşılamış hem de yüksek arazilerde hayvancılık yapılmasını sağlamıştır. Dağlar arasında açılan vadilerle de ulaşım ağını tesis etmişlerdir.¹⁹ Şehir etrafı yüksek dağlarla çevrili bir ova üzerinde kurulmuştur.²⁰

Kuzeydoğu Anadolu'da, Karasu nehrinin yukarı kısmında yer alan Erzurum şehri yüksek bir arazi üzerine kurulmuştur. Şehrin deniz seviyesinden yüksekliği 1850-2000 metre civarında bulunmaktadır.²¹ Bugünkü Erzurum bölgesi kuzey doğu

¹⁸ Ümit Kılıç, **XVI. Yüzyılda Erzurum'da Vakıflar**, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2005, s. 5-6.

¹⁹ Nusret Çam, **Erzurum Tabyaları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 12.

²⁰ Robert Curzon, **Armenia A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia**, London, 1854, s. 36.

²¹ İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, Sayı:2, İstanbul, 1960, s. 9; Besim Darkot, **'Erzurum'**, İslam Ansiklopedisi (İA), C. 4, İstanbul, 1977, s. 340; Cevdet Küçük, **'Erzurum'**, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul, 1995, 321.

sınırlarının orta kısımlarını kapsamaktadır. Bölge yüksek rakımlara sahip olup, sert hava koşullarının yaşandığı bir alanda bulunmaktadır.²²

Erzurum şehri bulunduğu konum itibarıyla siyasi, iktisadi ve sosyal anlamda her dönem önemli yer işgal etmiştir. Şehir ilk kuruluşundan Türklerin eline geçmesine değin önemini korumuş ve Selçuklu Türklerinin eline geçmesiyle daha da önem arz etmiştir. Özellikle Osmanlılar döneminde Doğu Anadolu bölgesi için savunma görevi görmüştür. Erzurum iktisadi ve siyasi anlamda bölgenin merkezi özelliğini her dönem taşımıştır.²³

Erzurum bölge yerleşim alanları için stratejik bir kavşak görevi görmüştür. Şehir Tiflis-Kars ve Tebriz-Bayezid güzergahlarının buluştuğu yerlerin merkezi konumu olmuştur. Erzurum aynı zamanda Karadeniz ile bağlantının sağlandığı doğu vilayetlerine limanlardan getirilen ticari malların dağıtım noktası görevini görmüştür. Özellikle Erzurum-Trabzon yolunun ticari anlamda işlevselliği çok daha etkin bir şekilde olmaktadır. Bu yol üzerinde İran ticareti canlılık göstermekte ve bu iki şehir açısından ticari merkez konumunu kuvvetlendirmekteydi. İran ipek ticaretini genellikle Erzurum yoluyla Trabzon limanına veya Hatay limanına aktararak ipek ticaretini bu güzergahlarda sağlamaktaydı. Özellikle Osmanlılar döneminde Trabzon-Erzurum-İran ticaret yolları aktif olarak kullanılmıştır.²⁴ Şehir bölgesel ticaret yollarının birleştiği yer olmanın yanında İpek Yolu'nun da güzergahında bulunmaktadır.

Erzurum, ilk asırlardan itibaren coğrafi konumu ele alındığında insanların kendilerini savunmalarına uygun bir alan olmuştur. Nitekim bundan dolayıdır ki bölge

²² Keleş, H.988 (M. 1580-1581) Tarihli Erzurum Evkaf Defterine Göre Erzurum Vakıfları, s. 1: Çam, a.g.e., s. 33.

²³ Curzon, a.g.e., s. 192.

²⁴ Ahmet Zeki Velidi Togan, **Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti**, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I/1, İstanbul, 1931, s. 16-17; Halil İnalcık, **Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, 1993, s. 208-209; Charles Issawi, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, The University of Chicago, Publication of the Center for Middle East Studies, (Chicago and London: The University of Chicago Press), 1980, pp. 121-127.

ilk çağlardan itibaren yerleşimlerin, yaşamın, iktisadi hayatın var olduğu bir konumda olmuştur. Aynı zamanda ticaret yollarının da geçiş güzergahında bulunmuştur. Kervanlar ticari canlılığı olan Erzurum'u mesken edinmişlerdir. Erzurum'un kurulduğu etek tepe ilk insanların savunma amaçlı korunmaya müsait bir yer olmasından ötürü tercih edilmiştir.²⁵

Erzurum isminin kökenine bakıldığında birçok kaynakta farklı yaklaşımların olduğu gözümüze çarpmaktadır. Erzurum adı, Hititler döneminde M.Ö. 1550'lü yıllarda Fırat nehrinin yukarı kısmına kurulan Azzi şehrinden geldiği söylenmektedir. Azzi ismi zamanla değişimlere uğramış ve sırasıyla Arze, Arzen ve Erzen diye yer bulmuştur.²⁶ Roma imparatorluğu döneminde Teodosiopolis şehri kurulmuş²⁷ (408-450) ve buraya göç eden Erzenliler ile şehrin adı değişmiştir.²⁸ Türkler bölgeye Erzen-i rum demişler ve bu isim zamanla Erzurum diye söylenmeye başlanılmıştır.²⁹ Bunun yanında Cevdet Küçük ise Erzurum şehrinin ilk isminin Roma İmparatoruna atfen Teodosiopolis olduğunu söylemektedir.³⁰

²⁵ Konyalı, **a.g.e.**, s. 9.

²⁶ Erzurum şehrinin isminin kökeninde pek çok bilgi geçmektedir. Bunlar arasında Erzen'in fethedilmesi esnasında şehir yıkılma eşiğine gelmiş ve Karaerzen, Karaarz isimleriyle bilinmiştir. Şimdiki ismi Aziziye bağlı olan Karaz köyü olarak bilinmektedir. Ayrıca bkz. Kenan Çetin, **Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafyası (Erzurum Merkez Ova ve Pasin-i Ulya)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1998, s. 7-8; Mükrimin Halil Yinanç **'Erzurum'**, İslam Ansiklopedisi, IV, İstanbul, 1977, s. 345.

²⁷ Konyalı, **a.g.e.**, s. 10.

²⁸ Hasan Akdağ, **Tapu Sicil Defterlerine Göre Erzurum ve Civarı Yerleşim Yeri İsimleri (Eylül 1849-Nisan 1929 Tarihleri Arası Erzurum Pasinler Hınıs Narman Tercan Örneklerinde)**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 22, 2018, s. 650.

²⁹ Keleş, **a.g.e.**, s. 1.

³⁰ Teodosiopolis şehri olarak isimlendirilen Erzurum şehri, Ermeniler tarafından karin ya da karnoi-kalak olarak söylenmiştir. Bizanslıların yunanca şekline dönüştürmesi sonucunda karintis şeklini almıştır. Bu bölgeye egemen olan Belazüri'nin ölümü sonucunda yerine geçen karısı Kali tarafından şehir kurulduğu için Kalikale (Kali'nin ihsanı) ismi yer edinmiştir. Araplar bu şehre Kalikala demişlerdir. Türklerin bölgeye gelmesiyle birlikte Erzen ovasının fethedilmesi sonucunda burada yaşayan halkın Teodosiopolis şehrine sığınması neticesinde bu bölge için Erzen ismini kullanmışlardır. Aynı zamanda Siirt civarında da Erzen adında yerleşimin olması itibarıyla bölgelerin karışmaması sebebiyle buraya Rum kelimesi eklenmiştir. Bunun sonucunda burada basılan paralarda Selçuklu döneminde Erzenü'r-Rum veya Erzen-i Rum denilmiştir. Bu isim zamanla Arz-ı Rum şekline gelmiş ve son halini Erzurum olarak almıştır. Eski Erzen ise savaşlarda tahrip olduğu için günümüzde Karaz diye isimlendirilmiştir. Ayrıca bkz. Küçük, **a.g.e.**, s. 321; Mehmet Nusret (Som), **Tarihçe-i Erzurum**, Yay. Haz: Ahmet Fidan, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s. 34-36; Fahrettin Kırzioğlu, **Karun-Eli**, Tarih Yolunda Erzurum, S.1, Ocak 1959, s. 16; Abdurrahim Şerif Beygu, Erzurum Tarihi Anıtları Kitabeleri, İstanbul, 1936, s. 16-17.

Romalıların bu şehri kurmalarının sebebi olarak İran saldırılarının bölgeye ciddi zararlar vermesi sonucunda Romalı komutan Anatolius tarafından Roma imparatorunun ismi verilerek şehir tesis edilmiştir. İranlıların Anadolu bölgesine saldırıları Romalılar için bölgede savunma açısından önemli bir konumda bulunan yer keşfini gerekli kılmış ve bu nedenle şehir oluşumu sağlanmıştır.³¹

Şehirle ilgili pek çok kaynakta farklı tarihsel temellendirmelerle karşılaşmaktayız. Bu nedenle çalışmamızda olabildiğince bütün kaynaklara değinmeye çalışmaktayız. Şehrin kökeni M.Ö. 4000 yıllarına kadar gitmektedir.³² Şehrin ilk yöneticileri Azzi adındaki topluluk olmuştur. Azziler M.Ö. 1500’lü yıllarda bölgeye hâkim güç olmuşlardır. Daha sonra bölgeye Hurriler yerleşmiştir. Hurriler Kars ve Erzurum bölgesinde hakimiyet sağlamışlardır.³³ Bunlar zamanla Urartuların hakimiyetine girmişler ve topluluk içinde kaybolmuşlar. Urartulardan sonra şehre Sakalar, Medler, Persler, Partlar, Romalılar ve Sasaniler gibi devletler hâkim olmuştur.³⁴ İsimleri sıralanan devletler tarih boyunca Erzurum şehrine hâkim olmak için mücadele etmişlerdir. İslam devletlerinin bölgeye hâkim olmasına kadar devam eden süreçte bölge Bizanslıların kontrolü altında kalmaya devam etmiştir. Fakat İranlılar tarafından sıklıkla saldırılara maruz kalmış ama başarılı olunamamıştır. Bizanslıların şehri savunma amaçlı teşkilatlandırmaları neticesinde İranlılar tarafından yapılan saldırılar sonuçsuz kalmıştır.³⁵

1.2. Osmanlı Dönemi Erzurum

Osmanlı Devleti, Anadolu uç beyliğinden üç kıtaya yayılan muazzam bir gelişimin yegâne örneği olarak görülebilir. Batıda Avrupa içlerine kadar ilerleme

³¹ Yakup Karataş, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde Erzurum (Sosyal Ekonomik İdari ve Demografik Yapı)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2010, s. 1; Yinanç, **a.g.e.**, s. 345; Konyalı, **a.g.e.**, s. 10.

³² Murat Küçükkuşurlu ve Şemsettin Çelik, **Erzurum Kalesi**, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 25; Kırzioğlu, **a.g.e.**, s. 6.

³³ Küçükkuşurlu ve Çelik, **a.g.e.**, s. 25.

³⁴ Keleş, **a.g.e.**, s. 1.

³⁵ İsmet Parmaksızoglu, ‘**Erzurum**’, Türk Ansiklopedisi, XV, s. 373.

çabaları, güneyde Arabistan sahası ve kuzey Afrika yönüne seferler devleti sürekli büyüyen ve genişleyen bir sürece itmiştir. Aynı durum doğu bölgeleri içinde geçerli olmuştur. Yavuz Sultan Selim'den itibaren doğu bölgelerine ağırlık vermeye başlayan Osmanlılar, bu dönemle birlikte doğu bölgelerindeki birçok şehirde hakimiyetini sağlamıştır. Erzurum Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Pek çok kaynakta hakimiyet yılı 1514 tarihi gösterilse de bazı kaynaklarda ise kesin tarih verilmemekle birlikte Sultan I. Selim dönemi üzerinde hem fikir olunmuştur.³⁶ Sultan I. Selim'den sonra tahta geçen Sultan Süleyman'da tıpkı halefi gibi doğu seferlerine iştirak etmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman, 1534 tarihinde Erzurum'u Bayburt ve Kemah sancaklarından oluşan bir beylerbeylik yapmıştır. Bu durum Erzurum'un bölgede önemli merkez haline gelmesini sağlamıştır. Bu bağlamda Osmanlı Sultanı Erzurum'u şenlendirme yoluna girmiş ve şehirde yeniden bir canlılık oluşmaya başlamıştır.³⁷ Erzurum kalesi tamir edilmiş ve yerleşim alanları artmıştır. Osmanlı Devleti, merkezi idarenin gücünü bölgede tam tesis edebilmek için Beylerbeyinin şehirde kalmasını sağlamıştır. Bu maksatla beylerbeyinin kontrolünde şehirde iskân hareketlerinin hızlanması, şehrin şenlenmesi gibi olumlu gelişmelerin yaşanması düşünülmüştür. Nitekim bu yolla şehirde imar ve yerleşim faaliyetleri giderek artmaya devam etmiştir.³⁸

Osmanlı Devleti, Erzurum'u ihya ederek bölgede güçlü bir şehir haline getirmeye çalışmıştır. Bu yolla Şii Safevilerin saldırılarına karşı Erzurum'u güçlü ve gelişmiş bir şehir konumunda bulundurmaya gayret etmiştir. Fakat Osmanlıların bölge için çabaları her ne kadar fazla olmuş olsa da Safevilerin ve Gürcülerin saldırıları kesilmemiş, bazı dönemler bu saldırılar artmıştır. Yaşanan saldırılar sonucunda

³⁶ Erzurum'un Osmanlı idaresine girişi üzerinde 1514, 1517 ve 1518 tarihleri üzerinde durulmaktadır. Genel olarak Sultan Selim döneminde Osmanlıların hakimiyetine girdiği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilgehan Pamuk, **XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 42; Çelik, **a.g.e.**, s. 36; Küçükuğurlu ve Çelik, **a.g.e.**, s. 106.

³⁷ Enver Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara, 1992, s. 152; Dündar Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, Ankara, 1998, s. 87-88.

³⁸ Pamuk, **a.g.e.**, s. 43.

Kanuni Sultan Süleyman ikinci defa Safevilerin üzerine yürümüş bu esnada Erzurum'da 8 gün kalmıştır. Bu ikinci seferde Safevilerin saldırılarını tamamen kesememiştir. Şehir hep bir tehlikenin ucunda bulunmuştur.³⁹ Kanuni döneminde Erzurum'un bulunduğu bölge için büyük mücadeleler verilmiş ve Sultan Süleyman şehrin kalesini tamir ettirmiştir. Bunun yanında şehrin şenlenmesi için gelirler tahsis etmiştir. Yapılan tamiratlar ve inşalar şehrin kalkınmasında önemli etken olmuştur.⁴⁰

Safevilerin bitmek bilmeyen saldırılarına karşın Osmanlılar üçüncü kez Safevilerin üzerine sefere çıkmışlardır. Osmanlı ordusu 1554 tarihinde Erzurum ve Kars şehirlerinden geçerek Safevi topraklarına girmiş ve birçok yer ele geçirilmiştir. Safeviler durumun vahametini anlayınca barış teklifinde bulunmuşlardır. Osmanlılar ile Safeviler arasında yapılan Amasya antlaşması sonucunda Erzurum ve Kars bölgelerinde 22 yıl sürecek barış dönemi başlamış oldu. Bölgede saldırıların bitmesi ile canlılık, iktisadi faaliyetler artış göstermeye başlamıştır.⁴¹

Osmanlılar, Kanuni Sultan Süleyman dönemiyle birlikte Erzurum bölgesine mali desteklerde bulunmaya başlamışlardır. Devletin idari yapısını Erzurum'da yerleştirmiş ve iktisadi faaliyeti arttırmıştır. Bölgeye önemli devlet adamlarını beylerbeyi yapmış, bu yolla merkezi gücün siyasi, iktisadi ve sosyal olarak işlemesini sağlamıştır.⁴² Merkezden gelen paşalardan olan Lala Mustafa Paşa Erzurum'a büyük katkılarda bulunmuş, mali ve sosyal canlılığın sağlanmasına çalışılmıştır. Erzurum'da bulunan Lala Mustafa Paşa, kendi adına Lala Paşa Camii inşa etmiştir. Caminin vakfı ise Erzurum kadısı Sinan oğlu Abdi Efendi tarafından yapılmıştır. Vakfiyenin bünyesinde, köy, mal, bağ, bahçe, arsa, üzüm bağı, zeytinlik, değirmen, tarla, ev, dükkân han, hamam gibi çeşitli mülkler ve akarlar oluşturulmuştur.⁴³

Şehrin sınır bölgesinde bulunmasından dolayı devlet tarafından önemle üzerinde durulmuş ve Beylerbeyleri bölgede otoriteyi sağlayan yegâne güç olmuştur.

³⁹ Pamuk, **a.g.e.**, s. 43-44.

⁴⁰ Küçükuşurlu ve Çelik, **a.g.e.**, s. 107.

⁴¹ Pamuk, **a.g.e.**, s. 44.

⁴² Konukçu, **a.g.e.**, s. 180.

⁴³ Konukçu, **a.g.e.**, s. 181.

Bu beylerbeylerinden biri olan Abaza Mehmet Paşa, şehir halkının yeniçerilerden usanması sonucunda yeniçerileri Erzurum kalesinden çıkarmıştır. Halk yeniçerilere karşı ayaklanmıştır. Bu olaylar bir nevi Abaza Mehmet Paşa'nın işine gelmekteydi. Zira yeniçeri isteksizliği Mehmet Paşa'nın merkezden bağımsız hareket etmesinin önünü açmıştır. Arkasına bölge ahalisini de alan Mehmet Paşa Erzurum kalesini onarmış ve kendi iradesiyle hareket etmeye başlamıştır. Bunun üzerine merkezden Abaza Mehmet Paşa'nın Sivas Beylerbeyi olması kararı çıkmıştır. Paşa, bu karara uymadığı gibi, merkezden tayin edilenlerin şehre girmesine de engel olmuştur. Bu durum Abaza Mehmet Paşa ile Osmanlı kuvvetlerinin karşı karşıya gelmesine sebebiyet vermiştir. Merkezden gelen orduları birkaç kez yenmeyi başaran Mehmet Paşa, Doğu Anadolu bölgesinde gücünü arttırmıştır. Merkez kuvvetlerle Abaza Mehmet Paşa'nın arasında geçen mücadeleler sonucunda nihayet Veziriazam Çerkez Mehmet Paşa tarafından 1624 tarihinde Abaza Mehmet Paşa yenilgiye uğratılmıştır.⁴⁴

Abaza Mehmet Paşa, yenilgiden sonra Çerkez Mehmet Paşa'dan af diledi ve affedildi. Erzurum kalesi Abaza Mehmet Paşa'ya tekrar tahsis edildi. Erzurum kalesine 2.000 yeniçeri yerleştirildi. Abaza Mehmet, bütün bu yaşananlardan sonra yine yeniçerilere düşmanlık beslemeye devam etti. Nitekim Osmanlı ordusunun 1626 yılında Ahıska üzerine sefere çıkmasını kendisine karşı yapılan bir tuzak olduğunu düşünen Abaza Mehmet Paşa, Osmanlı kuvvetlerine saldırı da bulundu. Dönemin sadrazamı olan Halil Paşa yönünü Erzurum'a çevirmek zorunda kaldıysa da yapılan saldırılar ve vurulan toplarla da sonuç alınamadı. Bunun üzerine Halil Paşa azledilerek yerine Hüsrev Paşa getirilmiştir. 1628 yılında Osmanlı ordusu Hüsrev Paşa komutasında Erzurum'u kuşattı ve Abaza Mehmet ile adamları teslim olmak zorunda kaldı. Hüsrev Paşa, Abaza Mehmet Paşa'yı affetmiş ve bölgede tekrardan merkezi gücün tesisini sağlamıştır. Merkezi gücün sağlanması ile artık Erzurum'da düzenli bir ordu bulunmaktaydı.⁴⁵

⁴⁴ Küçükuşurlu ve Çelik, **a.g.e.**, s. 115-116; 81 İlde Kültür ve Şehir Erzurum, Edit. Metin Eriş, İstanbul, 2012, s. 52.

⁴⁵ Küçükuşurlu ve Çelik, **a.g.e.**, s. 115-117.

Abaza Mehmet Paşa'nın isyanından sonra Erzurum'un iktisadi yapısı büyük bir sarsıntı geçirmiştir. Bölge ahalisinin gayretleriyle kervan ticareti canlandırılmaya çalışılmış ve gümrük işleri düzene sokulmuştur. Şehrin tekrardan şenlenmesi için halk ve devlet idarecileri bir bütünlük içinde çaba sarf etmeye başladılar. Gelişen şehirle birlikte bölge Osmanlılar içinde önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Doğuya yapılan seferlerde Erzurum bir konaklama ve barınma görevini de görmüştür. İran tehlikesine karşı Revan seferine çıkan IV. Murad, 1635 yılında Erzurum'da konaklamış ve bu esnada şehrin şenlenmesi için imar faaliyetlerinde bulunmasını emretmiştir.⁴⁶ Aynı zamanda Murat köprüsünü yaptırmıştır. 1642 yılında şehirde deprem olmuş ve mallar zarar görmüştür. Merkezden gönderilen yardımlar sayesinde zarar gören mülkler onarılmıştır.⁴⁷

Osmanlıların özellikle XVI. yüzyıldan itibaren Erzurum bölgesine önem vermeye başlamasıyla, etraftaki diğer kaleler ve şehirler de önem arz etmeye başlamıştır. Nitekim Kars bölgesinin Osmanlı egemenliğine girmesiyle Erzurum için saldırılar ikinci dereceden önemli olmuştur. Buna en büyük neden ise Erzurum'un sınır bölgesi olmaktan çıkması ve Erzurum'dan önce bölgede başka şehirlerin sınır hattında bulunması etkili olmuştur. Osmanlılar için bu tarihten itibaren sınır şehri olan Kars ve çevresi tehlikeye açık bir alan olmuştur. Bu bağlamda Erzurum'da uzun yıllar savaşırsız bir dönem yaşanmış ve şehir ticaretin merkezi olmuştur. Bölgede hayvancılık, ticaret, tarım gibi alanlarda büyük gelişmeler yaşanmıştır. Erzurum, gümrüğüyle kervan ticaretlerinin merkezi olmuştur. Ticaret yollarının üzerinde bir üs bölge görevini görmüştür. XIX. yüzyıla kadar arada bir Safevi tehlikesi yaşanmış olsa da bu tarihten itibaren Ruslar tehlike oluşturmaya başlamıştır.⁴⁸

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Erzurum, siyasi ve sosyo-ekonomik alanda potansiyeli yüksek bir şehir durumuna gelmiştir. Bu dönemde birçok idareci görev yapmıştır. Bunlardan biri olan Köprülü Numan Paşa, Erzurum taraflarına göç

⁴⁶ Konukçu, **a.g.e.**, s. 208.

⁴⁷ Küçükuşurlu ve Çelik, **a.g.e.**, s. 116-118.

⁴⁸ Küçükuşurlu ve Çelik, **a.g.e.**, s. 52; Konukçu, **a.g.e.**, s. 224.

girişiminde bulunan aşiretleri kontrol altına almaya çalışmıştır. Badıllı⁴⁹, Zilan ve Zengi aşiretleri güneydeki kıtlık sebebiyle iktisadi zorluğa düşünce kuzeydeki bölgelere göç etmeye başlamışlardır. Bu aşiretlerin fertleri geçtikleri yerlerde ahaliye zararlar vermekte, bölge halkı bu durumu idarecilere bildirmekteydi. Pasinler ve Tercan'a kadar gelen göçerler, Numan Paşa'nın merkezden gelen emirler sonucunda olaya müdahale etmesini gerekli kılmıştır. Erzurum Beylerbeyi Doğu Anadolu'nun birçok yerindeki idarenin merkeziydi. Güneyden gelen aşiretlerin sürülmesi emrini veren Numan Paşa, gerekli önemlerin alınmasını sağlamış ve böylece göçer aşiretler Erzurum bölgesinden uzaklaştırılmışlardır.⁵⁰

1.2.1. Osmanlı Dönemi Erzurum'da İhya ve İnşa Faaliyetleri

Bir şehrin meydana gelmesi için en mikro yapı olarak mahallelerin oluşması gerekmektedir. Mahallelerin tesis edilmesi sonucunda birbirlerine bağlı bir topluluk meydana gelmektedir. Bu topluluklar sosyal, iktisadi, kültürel gibi alanlarda birbirleriyle bütünleşmiş bir kesimi temsil etmektedir. Osmanlı şehirleri, birbiriyle

⁴⁹ BOA belgelerinde bu aşiretle ilgili en eski tarih H.993 senesine aittir. 20 Rebiyülahir 1113 (24 Eylül 1701) tarihinde Maraş, Malatya, Arapgir, Diyarbakır, Rakka ve Halep bölgelerine Badıllı ekradının iskân edilmesi emri verilmiştir. (BOA, A. DVNSMHM. d., 111, 2401-2402-2403-2404). Ayrıca Kars Beylerbeyine 10 Ramazan 1118 (16 Aralık 1706) senesinde Badıllı, Avşar aşiretlerinin Kars'ta iskân edilmeleri emredilmiştir. (BOA, A. DVNSMHM. d., 115, 747). Rakka ve Halep bölgesine iskân edilen Badıllı ekradının 20 Rebiyülevvel 1134 (8 Ocak 1722) senesinde Diyarbakır taraflarına firar ettikleri tespit edilmiştir. Rakka ve Diyarbakır valilerine H.1134 senesinde vergilerini ödemek sözüyle Diyarbakır'da kaldıkları fakat buna uymamaları üzerine tekrardan Rakka bölgesine iskân edilmeleri merkezden emredilmiştir. (BOA, A. DVNSMHM. d. 130, 802.) 20 Muharrem 1142 (15 Ağustos 1729) tarihinde tekrardan firar eden Badıllı ekradı bu sefer Kars, Erzurum ve Çıldır bölgelerine yerleşmişlerdir. Bu dönemde aynı zamanda Ankara nahiyesindeki Çukucak mahallesi, İznik taraflarına dağıldıkları anlaşılmıştır. Merkezden verilen emirde yakalanan firari Badıllı mensuplarının Rakka'ya gönderilmesi belirtilmiştir. (BOA, A. DVNSMHM. d. 135, 1403-1404-1407.) 10 Rebiyülahir 1152 (17 Temmuz 1739) senesinde Biga'da Badıllı firari ekradlarının olduğu ve kendi hallerinde olmayıp çevreye düşmanlık gösterdikleri resmi evraklara işlenmiştir (BOA, C.DH. 23, 1113). 1172 senesinde Arşivde 1246 senesine ait Badıllı aşiretinin mukataasına mertub olan yerler ve aşiretle ilgili bilgiler içermektedir (BOA, C.ML. 479, 19503). 1315 senesinde Badıllıların Hamidiye Alaylarına dahil edildiği görülmüştür. (BOA, Y.PRK,ASK., 136/76). Belgelerden de anlaşılacağı üzere konar-göçer bir aşiret olan Badıllıların devlete vergi vermemek ve yerleşik hayata geçmemek için direndikleri görülmüştür. Bunun üzerine Osmanlılar aşireti kontrol altına almak, yerleşik düzeni tesis etmek için Rakka bölgesine yerleştirilmelerini sağlamaya çalışmış, fakat aşiret Rakka bölgesinde 20 yıl zorla iskân edildiği sürede farklı yerlere firar etmişlerdir. Bu firardan ötürü aşiret küçük parçalara ayrılmış yurdun dört bir yanına dağılmıştır.

⁵⁰ Konukçu, a.g.e., s. 226.

bütünleşmiş yapıların toplamı olan mahallelerden oluşmaktaydı. Bu mahalleler kendi içlerinde bağlı oldukları dine veya cemaatlere göre bir ibadet merkezinin etrafında inşa edilmekteydi. Kendi içlerinde tesis ettikleri dini yapılar etrafında mahalleler şehrin büyümesiyle orantılı olarak genişlemekteydi. Osmanlılarda bu mahalle ayrımları genellikle Müslüm ve Gayrimüslim tebaa olarak ayrışmaktaydı. Bunun en büyük nedeni olarak aynı dine inanan topluluğun kendi bünyesinde daha yakın olması ve daha rahat olması etkili olmaktadır. Fakat bu demek değildir ki aynı mahallede oturamazlar. Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada olduğu mahallelerle ilgili bilgiler birçok belgede bulunabilir.⁵¹

Osmanlı Devleti yapısı itibarıyla sosyal devletçilik anlayışını benimsemiş ve bu yönde faaliyetlerde bulunmuştur. Bu maksatla harap hale gelmiş şehirlerin yeniden idame edilecek boyuta getirilmesi için mahalle kavramlarını oluşturma, ikamet alanlarının inşa edilmesi, yapıların onarılması, dini faaliyet tesislerinin sağlanması gibi sosyal hizmetlerde bulunulmaktaydı. Bu nedenle Erzurum Osmanlıların hakimiyetine girdiği zamandan itibaren önceden var olan vakıf eserlerinin onarımıyla ilgilenmiş ve yeni vakıfların kurulmasını da desteklemiştir. XVI. yüzyılda Osmanlıların hakimiyeti altına giren Erzurum şehrinde var olan vakıflar aşağıda tablo şeklinde belirtilmiştir. Burada isimleri nitelendirilen vakıfların 2 tanesi Erzurum merkezinde kurulmuşken, diğer vakıflar ise o dönem Erzurum Beylerbeyliğine bağlı sancaklar, onun alt birimleri olan nahiyeler ve köylerde kurulmuştur.

⁵¹ Haydar Çoruh, **Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260-1844)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1997, s. 7-8.

Tablo 1.1: Erzurum Evkaf Defterine göre XVI. yüzyılda Erzurum’da var olan Vakıflar

Sayı	Vakıf	Sayı	Vakıf
1	Vakf-1 Mescid-i Sultan Süleyman	21	Vakf-1 Zaviye-i Rüstem Bey (Rüstem Bey Zaviyesi)
2	Evkaf-1 Merhum Kasım Bey	22	Vakf-1 Zaviye-i Sultan Melik Saltuk Gazi ⁵² (Melik Saltuk Gazi Zaviyesi)
3	Evkaf-1 Merhum Sinan Bey	23	Vakf-1 Zaviye-i Çevgandar Baba (Çevgandar Baba Zaviyesi)
4	Vakf-1 Mahmud Paşa	24	Vakf-1 Zaviye-i Hacı Ömer (Hacı Ömer Zaviyesi)
5	Vakf-1 Merhum Veli Bey	25	Vakf-1 Zaviye-i Der Karye-i Sos (Sos Köyü Zaviyesi)
6	Vakf-1 Murad Ağa	26	Vakf-1 Zaviye-i Der Karye-i Makbere Hacı (Makbere Hacı Köyü Zaviyesi)
7	Vakf-1 tabbah Ahmed	27	Vakf-1 Zaviye-i Der Karye-i Tuy-i Büzürg (Büyük Tuy Köyü Zaviyesi)
8	Vakf-1 Nalbant Ali	28	Vakf-1 Tekke-i Şeref Şerefhanı
9	Vakf-1 Hatun Paşa	29	Vakf-1 Zaviye-i Hasan Bey (Hasan Bey Zaviyesi)
10	Vakf-1 Ahmed Bey	30	Evkaf-1 Zaviye-i Delü Baba (Veli Baba Zaviyesi)
11	Vakf-1 Divane Ali	31	Vakf-1 Zaviye-i Baba Hüseyin (Baba Hüseyin Zaviyesi)
12	Vakf-1 Merhum Muslihiddin	32	Vakf-1 Zaviye-i Yağan Paşa
13	Vakf-1 İbrahim	33	Vakf-1 Der Karye-i Çiçekrek (Çiçekrek Köyü Zaviyesi)

⁵² Saltuklu Sultanı Melik Saltuk Gazi tarafından yapılan şehrin iç kale denilen kısmındaki bu zaviye Osmanlılar döneminde tekrardan ihya edilmiş ve padişah tarafından evkaf vakfedilmiştir. Ayrıca bkz. Ümit Kılıç, **XVI. Yüzyıl ve Sonrası Erzurum Vakıfları Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, Osmanlı Hakimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu, Bildiriler 12-13 Mart 2018, Erzurum, s. 875-876.

14	Vakf-1 Kara Çırak	34	Vakf-1 Der Karye-i Tay Hoca (Tay Hoca Köyü Zaviyesi)
15	Vakf-1 Hasan Reis	35	Vakf-1 Der Karye-i Geldüzü (Geldüzü Köyü Zaviyesi)
16	Vakf-1 Mehmed ve Musa	36	Vakf-1 Der Karye-i Söyütlü Terkan (Söyütlü Terkan Köyü Zaviyesi)
17	Vakf-1 Pazarcı Başı	37	Vakf-1 Zaviye-i Horasan Baba
18	Vakf-1 Merhum Oruç Çavuş	38	Vakf-1 Zaviye-i Söylemez Baba
19	Vakf-1 Zaviye-i Mehmed b. Ahmed (Mehmet Bey Zaviyesi)	39	Evkaf-1 Ferahsad Bey
20	Vakf-1 Zaviye-i Çoban Abdal (Çoban Abdal Zaviyesi)	40	Vakf-1 Mevlâna Mehmed Kurdi (Kurdi Zaviyesi)

Kaynak, Keleş, s. 20-21

Erzurum'un uzun yıllar süren savaflara maruz kalması, şehirdeki nüfusu düşürmüş ve yapılar genel olarak harap hale gelmiş bulunmaktaydı. Demografik yapısını yaşanan göçlerden sonra kaybeden Erzurum, ticari canlılığını da yitirmiş bulunmaktaydı. Yavuz Sultan Selim döneminde ele geçirilen Erzurum şehri ilk etapta canlılık kazanmamıştır. Fakat Kanuni Sultan Süleyman dönemi ile Erzurum şehri gerçek değerini görmeye başlamıştır.⁵³

Kanuni Sultan Süleyman tarafından Erzurum şehrinin ihya ve inşa faaliyetleri de başlamaktaydı. Bunun en etkin yolu şehirde kurulmaya başlanan zaviyeler eliyle olmaktadır. Zira Sultan Süleyman Erzurum'un fiziki yapısının temellerini yeniden atmıştır. Şehirde ve köylerde yapılar onarılmakta veya inşa edilmekteydi. Yapılan bu tür hizmetler zaviyeler aracılığıyla sağlanmaktaydı. Bu dönemki zaviye vakıflarının bütünü Sultan Süleyman tarafından vakfedilen vakıf eserleri aracılığıyla yapılmaktaydı. Zaviyeler şehrin temel taşlarını oluşturmaktaydı. Fakat zaviyeler bu dönemde şehir merkezinden çok köylere kaymış bulunmaktaydı. Bunun en önemli nedeni ise kuşkusuz şehirlere yapılan saldırılar etkili olmuş. Köylerde yapılaşan

⁵³ Kılıç, XVI. Yüzyıl ve Sonrası Erzurum Vakıfları Üzerine Genel Bir Değerlendirme..., 875-881.

zaviyeler demografik yapının yeniden sağlanması yani bölgenin yeniden şenlendirilmesi için bölgede önceden yaşayan veya sonradan gelen şeyhler, dervişler aracılığıyla şenlendirilmekteydi. Orta Asya'da yaşanan göçlerle gelen şeyhler, dervişler, gaziler yeni yurt bulma maksadıyla buldukları boş topraklara yerleşip Türk kültürünü yayma gayesi gütmüşlerdir. Zaviyelerin önceden gelinip teşkilatlanması Türk göçlerine kolaylık sağlamıştır. Mahalle yönetimi de böylece sağlanabilmiştir. Tekke ve zaviyeler tasavvufi düşüncenin bölgede tesir etmesine olanak sağlamıştır. İlmi etki olduğu gibi yerleştikleri boş arazilerde tarım ile uğraşıp bölgenin iktisadi kalkınmasına destek vermişlerdir.⁵⁴

Sultan Süleyman bölgenin şenlendirilmesi ve ıssız hale gelen yerleşimlerin şeyhler ve dervişler eliyle ihya ve inşa edilmesini desteklemiş ve vakıf gelirlerinin oluşması için araziler vakfetmiştir. Bu yolla tenhalaşan, canlılığını yitirmiş bölge yeniden zaviye vakıfları aracılığıyla şenlendirilmiştir. Zaviyelerin faaliyetleri sonucunda bölgenin demografik yapısı XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmaya başlamıştır. Zaviye vakıfları Osmanlıların bölgede kalıcı olmasını sağlayan önemli etkenlerin başında gelmiştir. Horasan'dan göç etmiş veya bölgeye önceden yerleşmiş şeyhler ve dervişler zaviyelerin oluşmasında Osmanlı idarecilerine birçok alanda tesir etmiş ve zaviye vakıflarının oluşmasına büyük katkılar sağlamışlardır. Bu sayede Osmanlılar zaviye vakıflarının koruyucusu ve destekleyicisi olmuştur.⁵⁵ Aşağıdaki tabloda XVI. yüzyılda Erzurum'da var olan vakıf zaviyeler gözükmektedir. Burada isimleri geçen zaviyelerin büyük bir kısmı Osmanlılardan önce kurulmuş olan zaviyelerdir. Birçoğu Türklerin Anadolu fetihlerine geldiği zaman bazıları ise fetihlerden önce bölgeye yerleşen Türk dervişleri tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁴ Keleş, a.g.e., s. 61-62.

⁵⁵ Kılıç, XVI. Yüzyıl ve Sonrası Erzurum Vakıfları Üzerine Genel Bir Değerlendirme..., s. 877.

Tablo 1. 2: XVI. Yüzyılda Erzurum Zaviyeleri ve Tekkeleri

Sayı	Evkaf Defterine göre Zaviyeler ve Tekkeler	Sayı	Tapu Tahrir Kayıtlarına Göre Zaviyeler ve Tekkeler ⁵⁶	Sayı	Tapu Tahrir Kayıtlarına Göre Zaviyeler ve Tekkeler
1	Vakf-ı Zaviye-i Mehmed b. Ahmed (Mehmet Bey Zaviyesi)	1	Evkaf-ı Feraşad Bey	25	Künbed Zaviyesi
2	Vakf-ı Zaviye-i Çoban Abdal (Çoban Abdal Zaviyesi)	2	Vakf-ı Zaviye-i Haydarhane ⁵⁷	26	Çiçekli Zaviyesi
3	Vakf-ı Mevlâna Mehmed Kurdi (Kurdi Zaviyesi)	3	Vakfı- Zaviye-i Abdurrahman Gazi	27	Cinis Zaviyesi (4 tane)
4	Vakf-ı Zaviye-i Rüstem Bey (Rüstem Bey Zaviyesi)	4	Ebu İshak Kazeruni zaviyesi	28	Dirvas Zaviyesi
5	Vakf-ı Zaviye-i Sultan Melik Saltuk Gazi (Melik Saltuk Gazi Zaviyesi)	5	Hasan-ı Basrî Zaviyesi (2 tane)	29	Şeyh Ali Zaviyesi
6	Vakf-ı Zaviye-i Çevgandar Baba (Çevgandar Baba Zaviyesi)	6	Abbas Şeyh Zaviyesi	30	Nerdiban Zaviyesi
7	Vakf-ı Zaviye-i Hacı Ömer (Hacı Ömer Zaviyesi)	7	Kılıç Derviş Zaviyesi	31	Özbek Zaviyesi (2 tane)
8	Vakf-ı Zaviye-i Der Karye-i Sos (Sos Köyü Zaviyesi)	8	Mehdi Şeyh Zaviyesi	32	Ketonos Zaviyesi (2 tane)
9	Vakf-ı Zaviye-i Der Karye-i Makbere Hacı (Makbere Hacı Köyü Zaviyesi)	9	Hasan Şeyh Zaviyesi	33	Çermik Zaviyesi
10	Vakf-ı Zaviye-i Der Karye-i Tuy-i Büzürg (Büyük Tuy Köyü Zaviyesi)	10	Baba-Kuli Zaviyesi	34	Canvıran Zaviyesi
11	Vakf-ı Tekke-i Şeref Şerefhanı	11	Ak Şeyh Zaviyesi	35	Tebrizcik Zaviyesi
12	Vakf-ı Zaviye-i Hasan Bey (Hasan Bey Zaviyesi)	12	Ortuza Zaviyesi (2 tane)	36	Tosik Zaviyesi
13	Evkaf-ı Zaviye-i Delü Baba (Veli Baba Zaviyesi)	13	Turhas Zaviyesi	37	Arzutı Zaviyesi
14	Vakf-ı Zaviye-i Baba Hüseyin (Baba Hüseyin Zaviyesi)	14	Söğütlü Zaviyesi	38	Karor Zaviyesi
15	Vakf-ı Zaviye-i Yağan Paşa	15	Gayb Er Zaviyesi	39	Baba Söylemez Zaviyesi
16	Vakf-ı Der Karye-i Çiçekrek (Çiçekrek Köyü Zaviyesi)	16	Şeyh Nureddin Zaviyesi	40	Delü (Veli) Baba Zaviyesi
17	Vakf-ı Der Karye-i Tay Hoca (Tay Hoca Köyü Zaviyesi)	17	Ümidim Zaviyesi (3 tane)	41	Horasan Baba Zaviyesi

⁵⁶ Aynı eser, s. 876.

⁵⁷ Erzurum merkezdeki Haydari köyü ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Bu zaviye Haydariliğin Anadolu'daki yapılarındandır. Ayrıca bkz. Kılıç, XVI. Yüzyıl ve Sonrası Erzurum Vakıfları Üzerine Genel Bir Değerlendirme..., s. 876.

18	Vakf-ı Der Karye-i Geldüzü (Geldüzü Köyü Zaviyesi)	18	Çevgândar (Çögender) Baba Zaviyesi	42	Şeyh Muhammed Ahmed Zaviyesi
19	Vakf-ı Der Karye-i Söyütlü Terkan (Söyütlü Terkan Köyü Zaviyesi)	19	Yağan Paşa Zaviyesi	43	Müfid Hacı Zaviyesi
20	Vakf-ı Zaviye-i Horasan Baba	20	Yoncalık Zaviyesi	44	Çoban Derviş Zaviyesi
21	Vakf-ı Zaviye-i Söylemez Baba	21	Haydarhane Zaviyesi	45	Dikeres (Hacı Ömer) Zaviyesi
22	Kasım Bey Zaviyesi	22	Sultan Gazi Zaviyesi	46	Sos Zaviyesi
		23	Tay Hacı Zaviyesi	47	Kasım Bey Zaviyesi
		24	Çiçekrek Köyü Zaviyesi		

Kaynak, Keleş, Erzurum Vakıfları, s. 20-21; Kılıç, XVI. Yüzyıl ve Sonrası Erzurum Vakıfları Üzerine Genel Bir Değerlendirme, s. 876-877

XVI. yüzyıldaki Erzurum Evkaf defterine bakıldığında 22 tane zaviye olduğu anlaşılmaktadır. Bu zaviyelerden 2 tanesi Erzurum şehir merkezinde bulunurken diğer zaviyelerin çevre yerleşimlere ait olduğu görülmektedir. Tapu tahrir defterinde toplamda 47 tane zaviye gözükmektedir. Evkaf Defteri kayıtlarında olup Tapu Tahrir Defterinde de isimleri geçen 17 tane zaviye bulunmaktadır. 6 tanesinin ise ismi tahrir defterinde geçmemektedir. Kayıtlar incelendiğinde genel olarak bölgenin ciddi bir zaviye merkezi olduğu anlaşılmaktadır.

Erzurum'daki yapılar incelendiğinde zaviyelerin şehirlerden köylere ve daha sonra şehir merkezlerinde tesis edilen güvenlik sayesinde tekrardan şehirlere kaydığı görülmüştür. Savaşlardan kaçan halk köylere geçmiş, ıssızlaşan şehirlerde sadece askeri yapılar varlığını sürdürmüştür. Osmanlıların Erzurum şehrine hâkim olmasıyla birlikte zaviyeler sadece köylerde kurulmamış, şehir merkezinde de kurulmaya başlanmıştır. Tesis edilen güvenlik ortamıyla zaviyeler vakıf eserleri meydana getirmeye başlamışlardır. Bununla birlikte şehir merkezlerinde mahalle oluşumlarının temelleri de atılmaktaydı. Osmanlılar Zaviye vakıf eserleriyle Erzurum'da mahallelerin oluşumu sağlanırken, demografik yapıda hızla genişlemekteydi. Yukarıda tablo şeklinde bahsedilen zaviye isimleri aynı zamanda şehir merkezinde oluşan mahallelerin isimlerini de temellendirmiştir.⁵⁸ Muhtemelen vakıf zaviyelerin kale içinde veya kaleye yakın yerlerde kurulmuş olması o dönem için karye diye geçen

⁵⁸ Kılıç, XVI. Yüzyıl ve Sonrası Erzurum Vakıfları Üzerine Genel Bir Değerlendirme..., s. 876.

kaleye uzak yerlerin günümüz Erzurum şehrine ilave edilen yerlerden oluştuğu düşünülebilir. Bu nedenle vakıf-zaviye isimlerinin günümüzde pek çok mahallenin ismine geçmiş olması bu dayanağa varmaktadır. Mahalle oluşumunun esasları ise camii ve mescitlerdir.

Erzurum şehrinde mahallelerin oluşumu camilerin ve mescitlerin etrafında sağlanmaktaydı. Camiinin olduğu alanın etrafında mahalleler ve şehirler şekillenmekteydi. Camiiler genelde şehir merkezlerinde olurken, mescitler mahalle aralarında yer almaktaydı. Camilerin bu dönemlerde birçok fonksiyonu bulunmaktaydı. Medrese eğitimi de camiiler aracılığıyla yapılmaktaydı. Başta zaviyelerin olduğu yerlerde şekillenen mahalleler zamanla camilerin etrafında oluşmaktaydı. XVI. yüzyılda zaviyelerle başlayan şehrin ilk nüveleri zamanla mahalle oluşumunun sağlanmasıyla camiiler ile geniş bir alana yayılma imkânı bulmuştur. Camii isimleri zamanla mahalle isimleri olarak da anılmaya başlanmaktaydı. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere camilerin birçok fonksiyonu bulunmaktaydı. Eğitim öğretim alanı sağladığı gibi, mahallelerin idari merkezi görevi de görmekteydiler.⁵⁹ Aşağıdaki tablo da XVI. yüzyılda Erzurum’da var olan camiiler ve mescitler belirtilmiştir.

⁵⁹ Aynı eser, s. 878.

Tablo 1.3: Erzurum Evkaf Defterine göre XVI. yüzyılda Erzurum’da var olan Camiiler ve Mescitler ile Medreseler ve Mektepler (1580-1581)

Camiiler ve Mescitler	Medreseler ve Mektepler
Kasım Bey Camii (Ulu Cami)	Kasım Bey Medresesi
Mahmut Paşa Camii (Yeni Cami)	Yakutiye Medresesi
Ferahşad Bey Camii	Sinan Bey Mektebi
Sultan Süleyman Han Mescidi	Veli Bey Mektebi
Tabbah Ahmed Mescidi	
Nalbant Ali Mescidi	
Divane Ali Mescidi	
Kara Çırak Mescidi	
Hasan Reis Mescidi	
Oruç Çavuş Mescidi	

Kaynak, Keleş, s. 222-90

1.2.2. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Genel Durumu

XVIII. yüzyılın son çeyreğine girerken Osmanlıların imzaladığı Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) devletin zayıfladığını belirgin bir şekilde gün yüzüne çıkarmış bulunmaktaydı.⁶⁰ Zira bu dönemden itibaren geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Osmanlı toprakları giderek kaybedilmeye başlanmıştır. Rusların sıcak denizlere inme politikası, İngilizlerin Hint Okyanusunu koruma gayretleri, Fransızların Ortadoğu’daki ticari faydalarını korumaya çalışmaları gibi etkenler Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü zedelemeye yönelik adımları olarak görülmektedir. Devletin gidişatını gören yöneticiler reform hareketlerine bu dönemden itibaren girişmeye başlamaktaydılar.⁶¹

⁶⁰ Halil İnalçık, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar -IV**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 275.

⁶¹ Robert Mantran, **Osmanlı imparatorluğu Tarihi II 19. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa**, Çev. Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 7-8; Roderic H. Davison, **Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)**, Çev. Mehmet Morali, Alkim Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 61-62.

Osmanlı Devleti için XIX. yüzyıl değişimlerin çok keskin bir şekilde yaşandığı bir dönem olmuştur. Nitekim bu yüzyıl Osmanlıların siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi yaklaşımlarının değişmeye başladığının göstergesidir. Özellikle batıda yaşanan sanayi devrimi, kapitalizm gibi iktisadi ve sosyal hareketlenmeler Osmanlıları da yeni bir dönemin başlangıcına getirmiş bulunmaktaydı. Bu dönemde devlette yaşanan ana sorunların başında Osmanlı kurumlarının kendi içlerinde vazifelerini olması gerektiği gibi ifa etmemelerinden kaynaklandığı görülmüştür. Kamusal alanlarda yaşanan sorunlar devletin bütün iç organlarında varlığını iyice gün yüzüne çıkarmaktaydı. Bunun ana sebepleri incelendiğinde XIX. yüzyıla birlikte dünyadaki sosyal anlayışların değişmesi, ordunun yeni silahlarla teşkilatlanmasının sonucunda maliyenin etkilenmesi gibi etkenler devleti zor durumda bırakmaktaydı. Yaşanan olumsuz gelişmeler Osmanlıları modernleşme adı altında yenilik hareketlerinde bulunmaya teşvik etmiştir. Tüm bunlar değerlendirildiğinde XIX. yüzyıl Osmanlılar için eskiye kapanıp yeni bir sisteme açılma yaklaşımını geliştirmiştir. Bu bağlamda devlet giriştiği yenilik hareketlerinde merkezi sistemi güçlendirme gayreti içine girmiştir.⁶²

1.2.3. XIX. Yüzyılda Erzurum'un Genel Durumu

XVIII. yüzyılın son on yılı Erzurum için asayişin bozulduğu bir dönem olduğu söylenebilir. Bunun en büyük nedeni yerli hanedan mensuplarının iktidarı ele geçirme girişimleri gösterilebilir. XVIII. yüzyılda yaşanan sorunlar diğer yüzyılda da sıklıkla baş göstermiştir. XIX. yüzyılda Erzurum'un genel durumunu etkileyen unsurların çeşitlilik gösterdiğini tespit etmekteyiz. Nitekim XIX. yüzyıl boyunca bölgede etkili olan Rus saldırıları, Ermeni meselesi, aşiret isyanları, savaşımlardan kaynaklanan kıtlıklar, iktisadi bozulmalar, depremler yüzyıl boyunca gündemde kalan ana konulardan olmuştur.⁶³ XIX. yüzyılın başlarında tahta geçen II. Mahmut ile Osmanlı coğrafyasında yeni gelişmelere adım atılmaya başlanılmıştır. Doğudaki sınır

⁶² Kemal Karpat, **Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012. s. 13-16; Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 3-7.

⁶³ Murat Küçükogurlu, **Erzurum Belediyesi Tarihi 1**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008, s. 64.

komşuları olarak İran'da bulunan Kaçarlar ve Çarlık Rusya'sı bilinmektedir. Komşularla sorunların halledilmesi yolunu seçen Osmanlı yöneticileri İran ile ticaret ve sınır bölgelerinin sorunlarını ortadan kaldırdılar. Bunun devamında ise Ruslarla ilgilenmeye başladılar. Rus tehlikesinin sürekli canlılığını koruyor olması nedeniyle Şark Seraskeri Erzurum'da ikamet etmekteydi.⁶⁴

1.2.3.1. Siyasi Durum

XIX. yüzyılda Erzurum'da siyasi hareketlilik bir önceki yüzyıla oranla artarak devam etmiştir. Nitekim III. Selim döneminden, II. Mahmut döneminin sonuna kadar geçen sürede Erzurum şehrini 28 vali yönetmiştir. Erzurum'un bu süreçteki geçirdiği siyasi hengameler yüzyılın başından itibaren görülmeye başlamıştır. Asayiş bozukluğu, merkezden bağımsız hareketlenmeler devam etmiştir. 1803 yılında Erzurum idarecisi olan Osman Paşa asilerle iş birliği yapması sonucunda yakalanıp öldürülmüştür. Bu dönemde şehir idarecileri sıklıkla değiştirilmiştir. Bunun en büyük sebebi ise kuşkusuz merkezden bağımsız hareket etmeleri etkili olmuştur. XIX. yüzyılın ilk dönemlerinde genelde idarecilerin başıbozuk hareketleriyle şehirde asayiş bozulmakta, halk bezmiş bir duruma gelmekteydi.⁶⁵

Bu yüzyıldaki önemli olaylar arasında 1820 yılında İran ile bozulmaya başlanan ilişkiler göze çarpmaktadır. Zira bölgedeki idarecilerin tetiklemesiyle İran'dan Abbas Mirza Osmanlıların toprağına saldırmaya başlamıştır. Bu esnada Osmanlılar batıda Yunanlılara karşı savaşıyordu. Abbas Mirza bölgede var olan idarecilerinde desteğini alarak Eleşkirt'e kadar gelmeyi başarmıştır. Karşısına çıkan Osmanlı öncü birliklerini de yenen Mirza için en önemli hedef Erzurum şehrinin düşürülmesi olarak gözükmekteydi. Osmanlıların Erzurum'da bulunan orduyla çevre bölgelerden asker toplamaları ve Mirza'nın üzerine doğru yola çıkmaları Mirza'yı tedirgin etmiştir. Bu esnada Mirza'nın askerleri kalede topluca beklerken kolera

⁶⁴ Konukçu, a.g.e., s. 241.

⁶⁵ Konukçu, a.g.e., s. 250-252.

hastalığı baş göstermiştir. Bu kolera nedeniyle yüzlerce asker ölmüştür. Durumun vahametini gören Mirza, Tebriz'e geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁶

Osmanlılar ile İranlılar arasında yaşanan gerilimlerden sonra Erzurum Antlaşması imzalandı. Bu anlaşma sonucunda Erzurum ve bölge ahalisi İran tehlikesinden kurtulmuş oldu. Özellikle Rus tehlikesinin ortaya çıktığı bir dönemde İran ile sorunların ortadan kaldırılması hiç şüphesiz Erzurum idarecileri için büyük bir kazanım olmuştur.⁶⁷

Osmanlılar ile İranlılar arasında yaşanan mücadelelerden istifade eden Ruslar Kafkasya da birçok yeri almaya başladılar. Bu durum üzerine Osmanlılar için Erzurum bölgesinde yeni bir cephe hattı da açılmış olmaktaydı. 1828 yılında Yunan bağımsızlığını da bahane ederek Ruslar, Osmanlıya karşı saldırıya geçmeye başladılar. Rus ordusu balkanlardan ve Kafkaslardan Osmanlı hudutlarına girmeye başladı.⁶⁸ Nitekim Kafkasya tarafından Osmanlı topraklarına giren Ruslar Kars'ı işgal ettiler. Erzurum Beylerbeyi Salih Paşa ve Anadolu ordu kumandanı Hakkı Paşa, Ruslara karşı savaşı yürütmekteydi. Fakat Rus ordusunun savaşa iyi hazırlanmış olması ve ordu teçhizatlarının donanımlı olması sonucunda Türk ordusu yenilmiş ve zayıatlar vererek Erzurum şehrine çekilmeye başlamıştır. Osmanlı ordusunun kuvvetleri dağılmış halde olduğundan gücünü toparlayamamıştır. Bunun sonucunda Hasankale düşmüştür. 25 Haziran 1829 tarihinde Erzurum şehri de Ruslar tarafından işgal edilmiş oldu. Bu tarih aynı zamanda Erzurum'un Ruslar tarafından ilk kez işgal edildiği tarih olmuştur. Erzurum'dan sonra Bayburt ve Gümüşhane'de Ruslar tarafından alınmıştır.⁶⁹

Erzurum ve çevre bölgelerin Ruslar tarafından alınması sonucunda Osmanlılar yenilgiyi kabul edip antlaşma teklifinde bulundular. Bunun üzerine iki devlet arasında Edirne Antlaşması sağlandı. Bu antlaşmayla birlikte Ruslar işgal ettikleri bölgelerden

⁶⁶ s. 254.

⁶⁷ Tahsin Aşıroğlu, **Erzurum İlinin Tarihçesi**, 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi Cilt: I, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1974, s. 97.

⁶⁸ Ahmet Cevat Eren, **Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, Yay. Haz. Alişan Akpınar, Derin Yayınları, İstanbul, 2007, s. 25-26.

⁶⁹ Aşıroğlu, **a.g.e.**, s. 98; Konukçu, **a.g.e.**, s. 258.

geri çekilmeye başladılar. Savaşı kaybeden Osmanlılar, Kars ve Erzurum gibi önemli kalelerinin düşmesi üzerine yeni bir askeri ve savunma sistemin gerekliliğini de görmüş oldular. Bu bağlamda bu tarihten itibaren bölgede yoğun bir tabya kurma dönemi de başlamış oldu. Tabyaların yapılması esnasında bölge halkı gönüllü olarak çalışmış ve tabyaların oluşmasında büyük faydalar sunmuşlardır.⁷⁰ Fakat tüm bunların yanında Rus işgali Erzurum şehrinde göçlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Yaşanan göçler sonucunda şehirde nüfus azalmaya başlamıştır.⁷¹

1843'te Erzurum Konferansı toplanmıştır. Erzurum'da toplanan heyetlerin içinde İngiliz ve Rus elçileri de bulunmaktaydı. Uzun süren tartışmalar sonucunda karara bağlanan konferans 1847 yılında neticelenmiştir. Bu anlaşmayla İran ve Osmanlılar arasında devam eden çekişmeler son buldu ve iki devlet sınırları günümüze kadar koruyuculuğunu bu konferans tesis etmiş oldu.⁷²

Erzurum'da 1850'li yıllara gelindiğinde Osmanlılar ile Ruslar arasındaki ilişkiler yeniden kızışmış bulunmaktaydı. Osmanlılar, Ruslara karşı İtalya, Fransa ve İngiltere ile hareket etmekteydi. Rusların doğu bölgelerine saldırımları halinde Erzurum'un idare merkezi olacağından Zarif Paşa Erzurum valiliğine tayin edilmiş bulunmaktaydı. Nitekim Zarif Paşa'nın şehre gelmesi sonucunda Erzurum'da asayiş sağlandı. Zarif Paşa'nın idaresi altında şehirde güvenlik tesis edildi. Zarif Paşa şehirde asayişi tesis etmenin yanında, yerel halka iktisadi kazanımlarda sağlamaktaydı. Bu bağlamda Zarif Paşa'nın Erzurum'da halka büyük destekler sağladığı, şehirde düzenin sağlandığı anlaşılmaktadır. Rusların bölgeye saldırılarına başarılı karşılık verilmiştir. Kırım Savaşı'nın başlaması ile Osmanlılar Erzurum ve Kars'ta güvenlik önlemlerini arttırdılar. Sultan tarafından Askeri ve sağlık personelleri bölgeye gönderilmekteydi. Bunun yanında bölgedeki savunma hatları desteklenmiştir. Ne var ki Erzurum'un düşmesi demek Osmanlı'nın doğu kısmının çökmesi manasına gelmekteydi.⁷³ Bu savaşta pek çok Ermeni vatandaşı da Rusların tarafına geçmiş ve bir kısmı da Ruslara

⁷⁰ A.g.e., s. 98-99.

⁷¹ Konukçu, a.g.e., s. 259.

⁷² A.g.e., s. 269.

⁷³ Konukçu, a.g.e., s. 275-276.

casusluk görevi görmüştür.⁷⁴ Kırım Savaşı'ndan sonra bölgede kısmi de olsa sessizlik hâkim olmuştur. Nitekim bu süreç 93 harbine kadar bu şekilde devam etmiştir.

1877 senesine gelindiğinde Ruslar güneye inme girişimlerine kaldıkları yerden devam etme gayesini sürdürmüşlerdir. Bu maksatla 17 Nisan 1877 tarihinde Osmanlılara karşı savaş ilanı yapıldı. Savaşın başlamasıyla birlikte Rus ordusu kuzey Bulgaristan'ı işgal etmeye başladı. Daha sonra Sofya ve Edirne işgal altına alındı. Diğer bir cephe hattı olan Kafkaslardan Rus ordusu doğu bölgelerini işgal altına almaya başladı. Sırasıyla Ardahan ve Bayezid ele geçirildi. Bu cephedeki Osmanlı askerleri Ruslara karşı koyunca savaş 6 ay uzadı. Doğu bölgesinin komutanı olan Muhtar Paşa 14 Kasım 1877 tarihinde Kars şehrini uzun bir savunmadan sonra teslim etmek zorunda kalmıştır. Batı cephesinde ise 5 aylık direnişi sağlayan Osman Paşa, Plevne'den çekilmek zorunda kalmıştır. İki büyük cephede de savaşı kaybeden Osmanlılar barış isteme mecburiyetinde kaldılar.⁷⁵ Erzurum, Rusların kontrolü altında girmişti. Aynı zamanda kışın başlamış olması nedeniyle insanlar donma tehlikesi ile baş başa kalmış bulunmaktaydılar. Savaşın sona ermesi sonucunda Ayastephanos antlaşması imzalanmış⁷⁶ fakat diğer devletlerin müdahalesi ile Berlin Antlaşması şeklinde değiştirilmiştir. Anlaşma gereği Erzurum Osmanlılara bırakılacaktı. Bunun üzerine Ruslar bölgeden çekilmeye başladılar fakat Erzurum'a bağlı yerler olan Oltu, Kars, Sarıkamış gibi yerler Rusların egemenliği altında kaldı.⁷⁷

1.2.3.2. İktisadi Durum

XIX. yüzyılda Erzurum, Rus saldırılarının ana merkezlerinden olmuş, şehir her defasında işgal edilmiş, halk büyük sıkıntılar içine girmiştir. Bu yüzyılda yaşanan savaşlar neticesinde şehir ekonomik olarak çöküntü içine girmiştir. Erzurum'un

⁷⁴ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara: Kültür Bakanlığı/1194 Kültür Eserleri/150, 1990, s. 112.

⁷⁵ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-İbrahim Yılmazçelik, **Osmanlı Tarihi El Kitabı**, Edit. Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 519-520.

⁷⁶ Halil İnalcık, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 285.

⁷⁷ Konukçu, **a.g.e.**, s. 312.

işgallere uğraması, Rusların saldırıları ile göçler yaşanmış ve şehrin sosyo-ekonomik çehresi de bozulmuştur. Demografik yapının sürekli değişmesi iktisadi faaliyetleri de etkilemiştir. Halk kendisini güvende hissetmediği için şehirde kalıcı zirai faaliyetler azalma yoluna girmiştir.

1.2.3.2.1. Tarım

Erzurum şehri engebeli bir arazi üzerinde yerleşim aldığı için tarımsal faaliyetler genellikle şehir merkezinin dışında gerçekleşmekteydi. XIX. yüzyılda yaşanan savaşlar sınırların sıklıkla değişmesine sebep olmuştur. Bu nedenle zirai faaliyetlerle uğraşan yerli halk göç etmeye mecbur kalmıştır. Yerli halkın zirai faaliyetlerini devam ettirmeleri için bölgede süreklilik göstermeleri gerekmektedir. Bölgede XVI. yüzyıldan itibaren başlayan istikrar XIX. yüzyılda büyük bir sarsıntı geçirmeye başlamıştır. Rusların Erzurum ve çevresini alma gayeleri bunlara sebep olarak gösterilebilir.

Yüksek bir arazide kurulan şehir, Erzurum ovasının bulunduğu alanlarda doğal su kaynakları sayesinde verimli bir toprağa sahiptir. Uzun süren kış ayları tarımsal faaliyetleri kısıtlamasına rağmen arazinin verimliliği sayesinde belirli bir dereceye kadar ziraat yapılmaktaydı. İlk çağlardan itibaren bölge halkı Erzurum ovasının varlığı sebebi ile ziraatla ilgilenmişlerdir. Verimli bir ovanın olması, su kaynaklarının bolluğu Erzurum ovasında meyve ve sebze gibi üretimini sağlamıştır. Uzun kış ayları haricinde bölgede birçok tahıl ürünü de yetiştirilmekteydi. Genellikle elde edilen ürünler yazın 2 ay içinde sağlanmaktaydı. Bunun en önemli nedeni ise kışların çok uzun olması olarak değerlendirilebilir. Evliya Çelebi, Erzurum şehrinde yapılan iktisadi faaliyetlerden söz ederken sebze ve meyvenin çokluğundan bahsetmektedir.⁷⁸

Engelibeli arazinin çokluğu zirai faaliyetlerin kısıtlı yapılmasına sebep olmuştur. Bu nedenle şehir merkezinde bağ ve bahçe işleri yapılmış, mezra ve köylerde ise

⁷⁸ Evliya Çelebi, **Seyahatname**, YPK, Dersaadet 1314, II, s. 205.

tarımsal faaliyetler icra edilmiştir. Bu dönemde araziler mezru, gayri mezru, tarla, çayır, bağ bahçe, bostan, Yoncalık, bağçe ve çehrilik şeklinde isimlendirilmekteydi. Mezru Osmanlı döneminde ekili alan manasına gelmektedir. Erzurum ve çevresine bakıldığında tarımsal faaliyetlerin kendi bünyesinde dağılımı göz önüne çıkmaktadır.⁷⁹

Arazilerin yüz ölçüm birimi olarak nitelendirilen dönüm terimi, bölgenin kullanıma elverişli arazilerin tespiti açısından son derece mühim bir görev görmektedir. Zira XIX. yüzyılda Erzurum şehrinin yüz ölçümü dönüm cinsinden 886,5 olarak anlaşılmaktadır. Bahsedilen arazilerin büyük bir kısmı şehir merkezi ve çevresini kapsamaktadır. Mezru yerler genellikle araziye uygun ekili alanları ifade etmektedir. Şehirde mezru tarlalar 145 dönüm olarak anlaşılmaktadır. Şehrin bütün toprakları içinde %16,35 dönüm olarak ifade edilebilir. Gayr-i mezru tarlalar ise muhtemelen ekili olmayan araziler manasına gelmekteydi. Gayr-i mezru tarlalar 278 dönüm olarak geçmektedir. Yüzdelik cinsinden %31,35 dönüm olduğu anlaşılmaktadır. Gayr-i mezru tarlalar yani ekili olmayan tarlalar şehrin arazileri içinde dönüm olarak bakıldığında en yüksek orana sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda şehirdeki arazilerin tam bir verimlilik ve işletimin tam sağladığı söylenemez. Sadece tarla olarak ifade edilen araziler ise 43,5 dönüm olarak gözükmektedir. Toplam arazi içinde %4,90 dönüm araziye tekabül etmektedir. Bostanlar olarak ifade edilen araziler şehirde 10 dönüm olarak anlaşılmaktadır. %1,12 dönüm olarak pastaya dağılmaktadır.⁸⁰

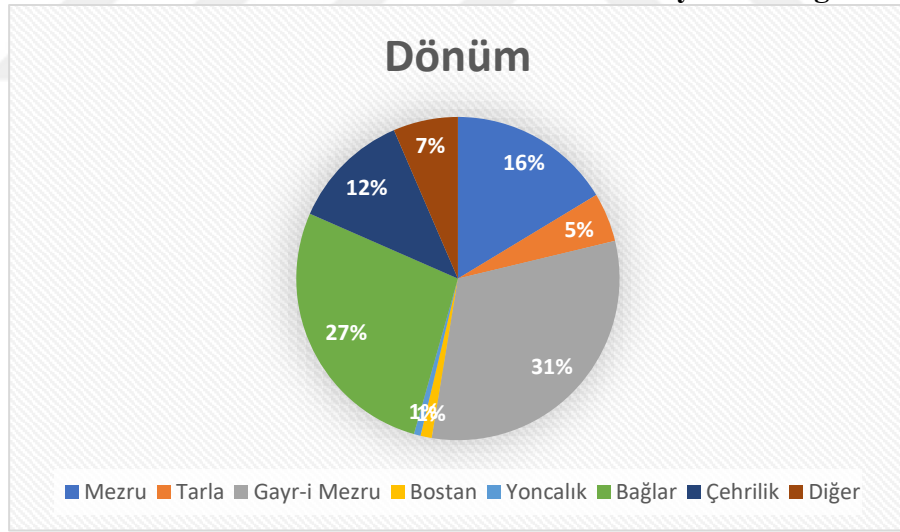
Erzurum'da hayvanların otlatılması için yetiştirilen arazilerden olan Yoncalık 6 dönüm olarak geçmektedir. Buna göre %0,67 dönüme denk gelmektedir. Muhtemelen Yoncalık araziler kış aylarında besicilik faaliyetlerinin hayvanlar için yapılmasına tesis edilmekteydi. Erzurum şehrinde olan diğer bir tarımsal arazi ise bağlar olarak geçmektedir. Toplam arazi içinde 241 dönüm alanı kaplamaktadır. %27,18'lik kısma tekabül etmekteydi. Bu arazinin 6 dönümü işletilmeye elverişsiz toprak konumdaydı. Erzurum'daki arazilerin başka bir çeşidi ise Çehrilik olarak

⁷⁹ Çoruh, **a.g.t.**, s. 79-80.

⁸⁰ Çoruh, **a.g.t.**, s. 82-83.

geçmektedir. Bu arazinin ne amaçla geçtiği ise Temettuat defterlerinden⁸¹ anlaşılmadığı görülmektedir. Arazi içinde 106 dönüm yer kaplamaktadır. %11,95'lik dönüm cinsine denk gelen çehrilik, önemli bir yer tutuğu görülmektedir. Grafikte diğer olarak ifade edilen kısımda ise bağçe ve çehrilik, bağ ve bağçeler ile çayır kısımları totalde anlatılmak istenmektedir. 34 dönüm araziye kapsayan bağçe ve çehrilik, %3,83'le toplam arazi içinde yer almaktadır. Bu araziler şehir içinde sebze yetiştiriciliği ile uğraşıldığı tahmin edilmektedir. Bağ ve bahçe ise 23 dönüm araziye kaplamaktadır. %2,59'luk kısma denk gelmektedir. Son olarak aktarılacak arazi ise çayırlardır. Nitekim çayırlar bölgenin hayvancılığı için önemli yer kaplayan bir arazi özelliğini göstermektedir. Bunun dönüm cinsinden ne kadara denk geldiği defterlerden anlaşılmamaktadır. Çayırlar biçilmeye ayrılmış araziler olarak anlaşılmakta, biçilmediği takdirde hayvanların otlatıldığı verimli araziler olarak bilinmektedir.⁸²

Grafik 1. 1: Erzurum'daki arazilerin XIX. Yüzyıldaki dağılımı

Kaynak, Çoruh, s. 82-83

⁸¹ Temettuat defterleri XIX. yüzyılda özellikle nüfusun tespiti maksadıyla önem arz eden defterler arasında olmuştur. Ayrıca bkz. Ahmet Tabakoğlu, **Osmanlı Mali Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 169.

⁸² Çoruh, **a.g.t.**, s. 82-83.

1.2.3.2.1.1. Yetiştirilen Tarımsal Ürünler

Tarımsal faaliyetlerin içinde ekili alanların yüksek olması bölgede zirai faaliyetlerin önemli bir yerde olduğunu göstermektedir. Tarımsal ürünler içinde hiç şüphesiz buğday ilk sırada gelmekteydi. Bunun haricinde arpa önemli yer tutmaktadır.

Buğday ve arpa haricinde Erzurum salnamelerinde geçen birkaç ürün daha bulunmaktadır. Çavdar, darı, patates, nohut, ceviz, armut, elma, kiraz, vişne dut, kavun, karpuz, badem, fındık, bakla, zeytin, fasulye, soğan gibi ürünlerin yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Sebze ve meyve çeşitliliğinin bol olduğu görülmektedir. Nitekim bu durumdan da anlaşılacağı üzere bölge halkı kendi ihtiyaçlarının büyük kısmını yaşadıkları topraklardan mahsul olarak elde edebilmekteydi.⁸³ Ürünlerin üretim oranlarında buğday ve arpanın ilk sırada geldiği rakamlara da yansımıştır. Zira yine vilayet salnamelerinden edindiğimiz bilgiler ışığında 1873 (1290) senesinde Erzurum'da 96.624.250 kilo buğday mahsulü sağlanmıştır. Aynı zamanda arpa üretimi olarak 88.664.450 kilo ürün elde edilmiştir.⁸⁴ Verilen rakamlarla da görülmektedir ki Erzurum şehrinde buğday ve arpa ilk sırada yer almaktadır. Buğday ve arpanın ilk sırada yer almasının en büyük sebepleri arasında insanların hem temel ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri hem de hayvanlarını besleyebilecekleri imkanları sunuyor olmaları etkin olmuştur. Bu maksatla iki ürün bölgenin vazgeçilmez ürünleri arasında yerini almıştır.

Erzurum'da üretimi yapılan diğer bir ürün ise pamuk olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bölge şartlarına göre düşünüldüğünde pamuk üretiminin zor olacağı anlaşılmaktadır. Fakat dönemin belgeleri incelendiğinde devletin XIX. yüzyılda Erzurum'da pamuk üretimini desteklediği ve Erzurum sancağı dahilinde olan bölgelere pamuk tohumu dağıttığı ifade edilmektedir. 1321 tarihli (BOA) Başbakanlık Osmanlı Arşivine ait bir belgede Erzurum sancağında pamuk üretiminin önceden beri yapıldığı ama son zamanlarda bunun aksatıldığına dair raporlar tutulmuştur. Bundan

⁸³ S.V.E., 1288 (1871), s. 154.

⁸⁴ S.V.E., 1290 (1873), s. 154-155.

dolayı Erzurum sancağında pamuk üretiminin tekrardan başlaması için idare tarafından pamuk tohumunun dağıtıldığı görülmektedir.⁸⁵

1.2.3.2.2. Hayvancılık

Hayvancılık, insanoğlunun yerleşik hayat geçmesiyle birlikte temel geçim kaynakları arasındaki yerini almış ve günümüze kadar önemini korumuştur. İnsanların beslenmesi ve ticari gelirler sağlamasında hayvancılık mühim bir yer almıştır. Bu sebeptendir ki Erzurum gibi bölgesel şehirlerde de hayvancılık temel geçim kaynakları arasında görülmüştür. Hayvancılık kavramı genelde tarım ile dile getirilmektedir. Nitekim bu iki kavram birbiriyle bağlantılı olduğundan genelde birlikte açıklanmaktadır. Erzurum'un temel sosyo-ekonomik hayatına bakıldığında tarım ve hayvancılık şehrin temel ihtiyaçlarını karşılayan iki ana unsur olarak anlaşılmaktadır. Erzurum bölgesinde bu iki faaliyet sahasıyla ilgili değerlendirmelerin çokluğu, tarım ve hayvancılığın bölge için eskiden beri var olan ehemmiyetini de göz önüne sermektedir.⁸⁶

Hayvancılık, Erzurum bölgesinde XIX. yüzyılda etkin bir şekilde yapılmaktaydı. Tanzimat dönemiyle birlikte mali düzenin sağlanması ve vergi kaynaklarından doğru bir şekilde istifade dileyebilmesi için 'Emlak ve Arazi ve Hayvanat ve Temettuat' sayımları da yapılmaya başlanılmıştır. Bu bakımdan Erzurum şehrinde de XIX. yüzyılda yapılan hayvancılık temettuat defterleri sayesinde tespit edilebilme imkânı sağlamıştır.⁸⁷ Yüzyılın ortalarına doğru tutulan kayıtlarda bölgede var olan hayvan sayıları şöyle belirtilmiştir:⁸⁸

⁸⁵ BOA, Y.MTV., 248/45. 1321.

⁸⁶ M. Sıtkı Aras-Âdem Yavuz Sönmez, **Erzurum'da Ziraat Kültürü ve Mahalli Ziraat Terimleri**, Erzurum Kitaplığı-Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009, s. 81-89.

⁸⁷ Sait Öztürk, **Türkiye'de Temettuat Çalışmaları**, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C.1, S. 1, 2003, s. 287.

⁸⁸ Çoruh, **a.g.t.**, s. 95.

Tablo 1. 4: 1844 Temettuat Defterine Göre Erzurum'daki Hayvanların Dağılımı

Sayı	Hayvan	Adet	Sayı	Hayvan	Adet
1	İnek	1.500	20	Camal	13
2	Koyun (Ağnam)	1.256	21	Kısrak	13
3	Camus	152	22	Esb	13
4	Merkep	76	23	Kara Sığır İneği	10
5	Kuzu	74	24	Dölsüz Manda	9
6	Keçi	72	25	Boz Koyun	8
7	Öküz	50	26	Müzek	7
8	Kıl Keçi	49	27	Buzağı	6
9	Oğlak	48	28	Hayvan	5
10	Manda	45	29	Düğe	4
11	Ganem (Koyun)	44	30	Tosun	3
12	Boz Ağnam	40	31	Tay	2
13	Bargir	36	32	Ekreş	2
14	Tiflik	32	33	Dölsüz İnek	2
15	Hımar	25	34	Camuş İneği	2
16	Koyun	16	35	Dişi Yavru Manda	1
17	Dölsüz Merkep	15	36	Dölsüz Kısrak	1
18	Mozik	14	37	Kısr İnek	
19	Dişi Düğe	14	38	Zükür Merkep	1
	Toplam			3.661	

Kaynak, Çoruh, s. 95

Bu veriler Erzurum merkezindeki sayıları ifade etmektedir. Şehir merkezindeki 42 tane mahallede var olan hayvan sayıları verilmiştir. Buna göre şehir merkezindeki mahalleler göz önüne alındığında 3.661 hayvanın olduğu anlaşılmaktadır. Rakamlardan da anlaşılabileceği üzere hayvan sayısının azımsanmayacak derecede olduğu görülmüştür. Erzurum merkezinde yoğun bir hayvancılığın yapıldığı, besicilik ve ticaretin bunların üzerinden ilerlediği öngörülebilir. Şehrin sosyo-ekonomik yapısında tarımdan sonra hayvancılığın geldiği ve şehir merkezinde önemli bir ticaret ağı sağladığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Erzurum'un iktisadi yapısını değerlendirdiğimizde hayvancılığın önemini vurgulamak gerekmektedir. Özellikle inek ve koyun sayılarının diğer türlere oranla daha fazla olduğu görülmüştür. Bu da şehir merkezinde kış aylarında besiciliğin yapıldığını aynı zamanda şehrin etrafındaki meralarda hayvanların yaz aylarında otlatıldığı çıkarımında bulunabiliriz. Bu bağlamda Erzurum şehrinin tarım ve hayvancılıktaki önemi şehir içindeki mahallelerle bağlantılı olarak ifade edilmektedir. Buna binaen şehirdeki mahallerle ilgili bilgiler ise başka bir bölümde ele alınacaktır.

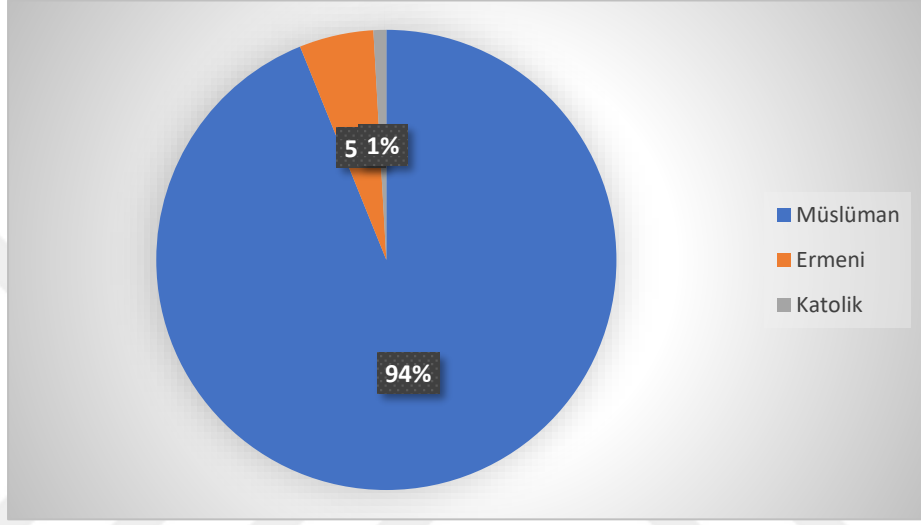
Erzurum'daki hayvancılığın ön planda olduğu ve bazı dönemlerde başka bölgelere de hayvanların satıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Erzurum'dan Konya'ya hayvanların satıldığına dair geçen evrakta şu ifadeler kullanılmıştır⁸⁹;

“... ziraat ve hırsat için ahaliye lüzumu olan inek ve öküzlerin Konya'dan tayin olunacak memûr marifeti ve mahall-i mecalis nezâreti ile Erzurum Vilâyeti havâlisinden mübâyaa ve iştırâ olunarak eşhasın memur-ı mûmî -ileyhümâdan sened ahzile tevizen emval-i vilâyetden îfâ ve mikdar ve kemmiyetine hâvi mazbatalarıyla hayvanat mübâyaaasının memûr-ı mûmî-ileyhe tevdi'en Konya'ya ve alınacak senedatın mazbata cânib-i hazineye isra olunması meclis-i vâlâda ve nezd-i senaveride tensib olunarak keyfiyet eyalet-i mezkûra valiliğine ve hazinece îfây-ı muktezası maliye nezâret-i celilesine havale ve iş'ar kılınmış olmakla...”

⁸⁹ BEO. AYN.d. 595/829. 70/97, H. Gurre-i Safer 1284. s.32.

Buradan da anlaşılmaktadır ki Erzurum şehrinde hayvancılığın canlı olduğu ve hatta bazı seneler bölge dışına ihracatının da yapıldığı görülmektedir. Şehir iktisadi olarak hayvancılığın önemli merkezlerindendir.

Grafik 1. 2: Erzurum’da XIX. Yüzyılda (1844) hayvancılık yapan kesimlerin dağılımı

Kaynak, Çoruh, s. 101

Bir şehrin sosyal yapısını tespit etmek için bölgede yaşayanların uğraş alanları ve bu uğraş alanlarını yapan kesimlerin hangi dine veya ırka mensup olduğu ile görülebilir. Nitekim tablodan da görüldüğü gibi ekonomik faaliyet alanı olan hayvancılığın %94’nü Müslüman nüfus yapmaktadır. Bundan dolayıdır ki Erzurum şehrinin sosyo-ekonomik yapısı incelendiğinde Müslüman ahalinin bölgede her alanda çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır. Bölgedeki hayvancılıkla ilgilenen diğer kesimlere bakıldığında Ermenilerin hayvancılıkla uğraştıkları ve bölgede Ermeni varlığının küçük bir alanı teşkil ettiği tespit edilmektedir. Ermenilerin haricinde Katolik nüfusun çok az olsa da hayvancılıkla uğraştığı ve nüfuslarının şehirde az olduğu söylenebilir.

XIX. yüzyılda Erzurum’daki hayvancılığı değerlendirirken göz ardı edilmemesi gereken bir hayvancılık kolu daha bulunmaktadır. Bu hayvancılık kolu arıcılıktır. Arıcılık XIX. yüzyılda Erzurum şehrinin mahallelerinde önemli bir ticari gelir kaynağı olarak bulunmaktaydı. Arı kovanı ile yapılan arıcılık hem şehir

merkezindeki mahallerde hem de şehrin dışındaki bölgelerde aktif olarak uğraşılmaktaydı. Arı kovanları bulunan kesim genel olarak Müslüman ahaliydi. Gayrimüslim ahali de arı kovanı bulunmamaktaydı. Arı kovanının ehemmiyeti Müslümanlar tarafından anlaşılmış ve Müslümanlar yoğun olarak şehirde arıcılık yapmaktaydılar. Şehir ekonomisine önemli bir gelir sağlayan arı kovanının yıllık hasılatı 5 kuruşu bulmaktaydı. Bundan dolayıdır ki arı kovanı ticareti diğer hayvancılık türlerinden farklı olarak gelişmiş ve bölgede önemli bir geçim kaynağı tahsis etmiştir.⁹⁰

1.2.3.2.3. Sanayi

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa’da meydana gelen Sanayi Devrimi sonucunda birçok ülkede sanayi atılımı hız kazanmıştır. XIX. yüzyılla birlikte Sanayi Devrimi Osmanlı Devleti içinde de etkisini göstermeye başlamıştır. Fakat Osmanlılarda sanayi oluşumu hızlı gerçekleşmemiştir. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlılarda temelleri atılmış sanayi alanları adım adım yer edinmeye başlamıştır. Osmanlı’daki sanayi genelde el emeğine dayalı bir şekilde ilerlemekteydi. Bu maksatla ağır sanayi hamleleri XIX. yüzyılda oluşmaya başlamıştır.

Sanayinin Avrupa’da hızla gelişmesi aynı zamanda ürettikleri sanayi mallarını satacakları pazarları da bulmaya teşvik etmiştir. Bunun için en ideal yol sanayi devrimini gerçekleştirmemiş Osmanlı pazarları görülmüştür. Bu maksatla sanayi devrimini gerçekleştirmiş ülkeler Osmanlılar gibi sanayi devrimine geç yönelen ülkeleri kendilerine birer pazar olarak düşünmüşlerdir. Bu dönemden itibaren sömürge faaliyetleri de başlamıştır. Osmanlı devleti her ne kadar sanayi atılımı gerçekleştirme girişimlerinde bulunmuş olsa da batılı ülkelere karşı etkili olamamıştır. Avrupalı devletlerle yapılan ticari antlaşmalar Osmanlıları birer pazar konumuna getirmiş bulunmaktaydı. Bu bağlamda Osmanlılarda hem alt yapının eksikliği hem sermayenin

⁹⁰ Çoruh, a.g.t., s. 101.

olmayışı gibi etkenler sanayi atılımını minimize etmekteydi. Bunun yanında batılı devletleri Osmanlılara karşı daha güçlü bir pozisyona getirmektedir.⁹¹

1.2.3.2.3.1. Tekstil Sanayi Esnafı

Tekstil sanayi bir bölgenin kendi giyim ihtiyaçlarını karşılaması için kritik bir öneme sahiptir. Nitekim tekstil sanayi sayesinde bölge halkı mevsimsel giyim ihtiyaçlarını kolaylıkla elde edebilmektedir. Bu bağlamda Erzurum gibi soğuk kış şartlarında giyim eşyalarının önemi çok daha mühim bir yerde durmaktadır. Tekstil sanayi sadece giyim için düşünülmemeli. Aynı zamanda bölgedeki ahalinin tekstil sanayisinin geliştiği şehirlere gelip esnaftan alışveriş yapısı ile şehrin şenlenmesi sağlanmış olmaktadır.

Erzurum şehrini değerlendirdiğimizde sanayi üretimi çeşitli dallarda şekillenmekteydi. Özellikle tekstil sanayi, dericilik sanayi ve madencilik sanayi ilk sıralarda yerini almaktaydı. Tekstil sanayisine ait alt dallar incelendiğinde dokumacılık ön plana çıkmaktadır. Dokumacılık sanayi dalında çulhalık (çulha) mesleği en yaygın meslek grupları arasında bulunmaktaydı. Günümüzdeki karşılığı dokumacı yapan kişilere verilen isimdir. Boyacı, abacı, bükücü, hallaç, hasırcı, kazzaz, keçeci, muytab, pembeci, tiftikçi gibi dokuma sanayinde esnaflık yapan meslek grupları da bulunmaktaydı.⁹² Bu esnaf grupları ile ilgili işletmeler vakfiyelerin içeriklerinde de sıklıkla geçmektedir. Nitekim vakfiyelerin içerikleri incelendiğinde keçeci, kazzaz, semerci gibi her çeşit meslek dalına mensup işletmeler bulunmaktaydı.

Erzurum şehir merkezinde yapılan tekstil sanayi dallarından diğer bir tanesi ise giyim eşyaları ile ilgili olanları kapsamaktadır. Bu esnaf grupları arasında bezzazlar (tekstil tüccarı) önemli bir yeri almaktaydı. Bunun yanında terzi esnafılığı da şehir merkezinde aktif iş gören kollar arasındaydı. Yemenici, peştemalçı, ihramcı, şalcı,

⁹¹ Çadırcı, **a.g.e.**, s. 349-352.

⁹² Çoruh, **a.g.t.**, s. 31, 33.

şilteci, kaytancı, hayyat, yorgancı, tikeci gibi esnaf kolları da ayreten bulunmaktaydı.⁹³ İncelenen dönemle ilgili belgelere baktığımızda meslek dallarına ait çeşitliliğin Erzurum şehrindeki pek çok vesikaya yansıdığı görülmüştür. Zira çalışmada ele alınan vakfiyelerde de yorgancı, peştemalcı gibi ticarethaneler göze çarpmıştır.

1.2.3.2.3.2. Debbağlık Sanayi Esnafı

Erzurum şehri, hayvancılık alanında bölgesel bir etkiye sahip olmaktaydı. Bu minvalde hayvancılığın şehir için öneminin ilk sıralarda olduğu anlaşılmaktadır. Yukarda da bahsettiğimiz üzere şehir tarım ve hayvancılık alanında gelişmiş bir durumdaydı. Halkın geçimi tarım ve hayvancılık üzerinden sağlanan gelirle elde edilmekteydi. Esnafın büyük bir kısmı hayvan ürünlerini satmakla meşgul idi. Bu bağlamda Erzurum şehri için hayvansal ürünler önem arz etmekteydi. Nitekim debbağlık sanayi de bu sebeple şehirde gelişmiş bir sanayi kolu oluşturmaktaydı.

Debbağlık hayvan derilerinin işlevsellik kazandığı sinai atölyelere denilmektedir. Osmanlı ekonomisinde deri sanayisi ülkenin geneline yayılmış bulunmaktaydı.⁹⁴ Debbağlık mesleği dericilikle ilgilenen esnaf kesimine verilen isimdi. Bu meslek kolu İmparatorluğun başkenti olması münasebetiyle İstanbul'da en gelişmiş şekliyle işlevini gerçekleştirmekteydi.⁹⁵ Debbağlar ülke genelinde birlik halinde geliştiği gibi XIX. yüzyılda Erzurum şehrinde de debbağlık sanayi dalı bütüncül halde bulunmaktaydı. Bu dönemde şehirde aktif debbağhane sayısı 5 taneydi. Erzurum'un içinde yer alan Tebriz kapısı, Kebir, Gürcü kapısı, Kumludere, Boyahane mahallerinde faaliyet göstermekteydi. Debbağlık sanayi kolu esnaflar arasında çeşitli alt birimlere de ayrılmaktaydı. Bu alt birimler bir nevi debbağlara yardımcı olan kesimleri ifade etmekteydi. Debbağlık mesleğinin alt birimleri yani yardımcı olan kesimler kalfa, çırak, perdahçı, şakird, işçi, kethüda gibi isimlerle anılmaktaydı. Bu

⁹³ A.g.t., s. 34.

⁹⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Ankara, TTK, 1971, s. 11.

⁹⁵ Zeki Tekin, *“İstanbul Debbağhaneleri”*, OTAM, S. 8, Ankara, 1997, s. 349-364.

ayrımalar debbağlık mesleğinin kademeli elde edilen bir meslek dalı olduğunu göstermektedir.⁹⁶

Debbağlık sanayi dalında diğer önemli esnaf birimleri ise ticaretle ilişkili olan tarafı kapsamaktadır. Saraç, haffaf, mestçi, kürkçü, çarıkçı, papuççu, çizmeci, kayışçı, na'linci, göncü, meşinci, na'alçacı gibi debbağlık sanayi dalında var olan esnaf grupları içerisinde yer almaktaydı.⁹⁷ Erzurum'daki debbağlık sanayisine ait esnaf birimlerinin kendilerine ait çarşıları bulunmaktaydı. Vakfiyelerin içeriklerinde çoğunlukla karşılaştığımız haffaf çarşısı, saraçhane gibi çarşılar esnaf birimlerinin kendi aralarındaki kümelenmeleri neticesinde meydana gelmiştir.

1.2.3.2.3.3. Maden Sanayi Esnafı

Maden sanayi, iktisadi gelişmeye bağlı olarak ortaya çıkan bir sanayi dalıdır. Bu nedenle madencilik faaliyetleri şehirlerin kalkınması için önemli sanayi alanı oluşturmaktaydı. Fakat madencilik her bölgede veya şehirde bulunmamaktaydı. Daha çok merkezi alanlarda gelişen madencilik şehir hayatının ticari yönden canlanmasına katkı sunmaktaydı. Şehir merkezinin dışında yapılan madencilik satış sahası olarak şehir merkezine getirilmekteydi. Nitekim Erzurum'a iki üç saatlik mesafede bulunan Kanber ve Ümidim deresi ile Tufanç yaylasında kaliteli kırmızı taş madeni çıkarılmaktaydı. Çıkarılan bu kırmızı taş ile bina, musluk ve mezar taşları yapılmaktaydı.⁹⁸

Müdürge ve Taş Dağının olduğu mevkide beyaz ve siyah taşlar çıkarılmaktaydı. Madenden çıkarılan bu taşlar aynı sanayi kolunun madenleri işletmesi sonucunda büyük binaların inşası ve yer döşemesi olarak kullanılmaktaydı. Aşkale kazasında çıkarılan alçı taşı Erzurum şehrinde ve köylerinde kullanılmak üzere

⁹⁶ Erzurum ilinin köy ve mezarları kilise, medrese mahalle, hamam, han, debbağhane, meyhane vs. yerlerde bulunan Müslüm, Rus, Katolik Ermeni nüfusunu gösteren 13 sayfalık nüfus defterinde debbağlıkla ilgili bilgileri içermektedir. **BOA**. ML. CRD., no: 1146, s. 3.

⁹⁷ **BOA**, ML.CRD. 1146, s.3.

⁹⁸ **S.V.E.** 1290 (1873), s. 168.

işletilmektedir. Yine diğer bir kaza olan Pasinler kazasının Güllü köyünün bulunduğu alanda kireç taşı ve Tortan köyünün olduğu alanda çıkartılan alçı taşı da Erzurum şehrine getirilip satılmaktaydı. Ağa köyü olarak geçen yerde de sal taşı çıkarılmakta ve büyük binaların yapımı, yer döşemesi ve mezar taşı yapımında kullanılmaktaydı.⁹⁹ Yine Erzurum vilayetinin dışından olan Şavşit kazasında çıkarılan bileyi taşı tırpan, balta ve sair rençper malzemelerinde kullanılmaktaydı. Kullanılan bu aletler Erzurum gibi yerlere gönderilip satışı yapılmaktaydı.¹⁰⁰

1.2.3.2.4. Ticaret

Yukarıda ele alınan konular arasında tarım, hayvancılık ve sanayi dalları olmuştur. Erzurum vilayeti bahsedilen tarım ve hayvancılık alanlarında önemli bir merkez konumunda bulunmaktaydı. Sanayi kolu ise tarım ve hayvancılıktan elde edilen ürünler sonucunda üretilmekteydi. Vilayet ve çevresinde üretilen ürünler ticaret yoluyla dışarı satılmaktaydı. Erzurum vilayeti bu maksatla önemli bir ticaret merkezi konumunda yer almaktaydı.

Erzurum vilayeti üretilen ürünler yönüyle önemli bir ticaret merkezi olmasının yanında aynı zamanda ticaret yollarının da kavşağında bulunmaktaydı. Bu nedenle Erzurum bölge için sadece esnafların ve tüccarların gelip alışveriş yaptığı ticari faaliyetler göstermemekteydi. Bunun haricinde ticaret yollarının üzerinde olmasından dolayı bir ticari kervansaray işlevi görmüştür. Ticaret yollarının aktifleşmesi ise Erzurum-Trabzon yolunun kullanılmasına bağlıydı. Trabzon yolunun önemi hiç şüphesiz limanın bulunmasıydı. Trabzon ve Batum'a ait limanlar hem güvenilir hem de gemilerin kolaylıkla demirleyebilecekleri bir alan oluşturmaktaydı. Tokat tarafına doğru giden bir yolda bulunmaktaydı. Fakat Trabzon yolu dışında kalan diğer yollar bataklık durumdaydı veya yüksek dağlardan geçildiği için güven arz etmemekteydi.¹⁰¹

⁹⁹ S.V.E. 1290 (1873), s. 168.

¹⁰⁰ S.V.E. 1290 (1873), s. 171.

¹⁰¹ J. Lewis Farley, **Egypt, Cyprus and Asiatic Turkey**, London: Trübner & Co., Ludgate Hill, 1878, s. 124-126.

Bölgede Trabzon, Batum gibi Karadeniz’e kıyısı olan yerler sadece Osmanlı’daki tüccarların uğrak yeri değildi. İranlı tüccarlar da bölgedeki limanları kendi tekellerine alıp ticareti buradan yürütme gayesinde bulunmaktaydılar. Bu bağlamda Erzurum çevresinde bulunan Trabzon, Batum, Kars, Bayezid bölgeleri vilayeti merkezi bir kavşak noktasına getirmekte ve vilayetten geçen yolların ana üssü şekline sokmaktaydı. Trabzon-Erzurum yolunun önemi Osmanlı idarecileri tarafından da anlaşılmıştır. Nitekim Osmanlı’nın merkezde bulunan idarecileri tarafından Erzurum’a gönderilen bir belgede Trabzon-Erzurum yolunun Bayezid’e kadar uzatılmasına dair karar gönderilmiştir. Verilen karar gereği Trabzon-Erzurum arasında yapılan şose yolun Bayezid’ı da kapsamasının emri 4 Muharrem 1283 (19 Mayıs 1866) şöyle belirtilmiştir:¹⁰²

“Erzurum Vilayetine...Trabzon’dan Erzurum’a kadar inşâsına teşebbüs olunmuş olan şose tarikin İran’a hududı bulunan Bayezid’e değin temdid-i devlet ve ahali-i memleketçe fevâid-i haliye ve müstakbeleyi müstelzim olacağı bedihî idiğüne binâen tarik-i mezkûrun Trabzon tarikinde müstahdem kondüktörlerden birinin serîan i’zâmıyla bi-l keşf köprü ve sair şeyler olacağı halde resm ve haritâsının tanzimi hakkında Trabzon tariki komiseri Mirliva Saadetlû Feyzi Paşaya memuriyet verildiğinden mezkûr ameliyat-ı keşfiyenin icrâsından sonra mahall-i sairede yapılmakta bulunan tariklerin ahval ve nizâmat-ı cariyesine tatbiken Erzurum’da ve yahud merkez orduy-ı hümayunda bulunan zabitân-ı askeriyeden taraf ve muabber imalat-ı lazımına eşna birkaç zabıt memuru tayin kılınarak nâfia nezâret-i celilesi cânibinden gönderilecek tâlîmata tatbik-i hareketle heman işe mübâşeret olunması hususu...”

Bu bölgedeki ticaret Osmanlı-Rusya-İran arasında aktif bir iktisadi mücadelenin de oluşmasına zemin hazırlamıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde 1277 senesine ait tespit ettiğimiz evraklarda Trabzon ve Erzurum yoluyla İran’a emtia ve eşya nakli sırasında yolların emniyetsizliği İran tüccarının emtiasını Faş yoluyla Rusya üzerinden sevk etmeye teşebbüs etmesi dolayısıyla Osmanlı Devleti bölgedeki ticari kazancını kaybetmemek için önlemler almaya başlamıştır. Ticari yolların aleyhlerine dönmemesi için bölgedeki Osmanlı idarecileri yolların emniyetinin temini ve gümrükte karşılaşılan zorlukların giderilmesi için girişimlerde bulunmuşlardı. Bu

¹⁰² BEO. AYN.d. 595/829. H. 4 Muharrem 1283. s.1.

girişimler sayesinde kısa sürede bölge ki ticari canlılık tekrardan ehemmiyetli bir duruma getirilmiştir.¹⁰³

Vilayet aynı zamanda İran'dan başlayıp Avrupa'ya kadar uzanan tarihi yolların üzerinde bulunmaktaydı. Bu konumu sayesinde transit ticaret görevini ifa etmekteydi. Bu transit ticaret sayesinde bölgede önemli bir gelir kaynağı elde edilmekteydi. Bu ticaretin daha iyi ve daha etkin yapılma ihtimali bulunmaktaydı. Fakat dönemin şartlarının getirdiği zorluklardan ötürü Osmanlı Devleti tam manasıyla yolların yapımını sağlayamamakta ve gerekli yatırımlar aksamaktaydı. Bu minvalde bölgenin potansiyelinin yüksek olmasının eksikliği ulaşımda yaşanmaktaydı. Nitekim Erzurum'dan başlayarak Tokat, Sivas ve Samsun taraflarında başarılı yollar yapılmış olsaydı, Sakarya Havzasına kadar ulaşacak bir ticaret ağı geliştirilmiş olacaktı. Ne yazık ki Osmanlı Devleti dönemin koşullarından ötürü etkin bir şekilde ticaret yollarından faydalanamamıştır.¹⁰⁴

Erzurum vilayetinin genel ticari şekline bakıldığında ticaret yollarının üzerinde bulunması sebebiyle önemli bir yer teşkil etmiştir. Bu nedenle çevre bölgelerde birçok ticaret yollarının bulunmasına rağmen Erzurum'dan geçen ticaret yolları daha gelişmiştir. Bunun göstergesi olarak ise İranlı tüccarların ağırlıklı olarak Erzurum'dan geçen ticaret yollarını tercih etmiş olmaları gösterilebilir. Bu bağlamda Erzurum Rus ve İranlı tüccarların konaklama ve geçiş yolu üzerinde bulunması hasebiyle vilayet ticaret yönüyle çevre bölgelere göre önemli gelir elde etmiştir.

Aşağıda Erzurum vilayetinde tarım, hayvancılık, sanayi dallarının genel olarak yıl bazındaki ticari yönleri ele alınmıştır. Ele alınan konular Erzurum'un yıllık ihracat ve ithalat değerlerinin toplamı ile verilmiştir.¹⁰⁵

¹⁰³ BOA, HR. MKT. 357-23. (10.05.1277)

¹⁰⁴ Farley, a.g.e., s. 124-126.

¹⁰⁵ Cuinet, Vital, *La Turquie D'asie, Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'asie Mineure*, Paris 1892, c.1, ss. 176-177.

Tablo 1. 5: XIX. Yüzyılda Erzurum’da Yıllık İthalat ve İhracat Değerleri

İHALAT	GURUŞ	İHRACAT	GURUŞ
Pamuk	19.500.000	Kürk	1.750.000
Yün	7.750.000	Hububat	6.750.000
Ham/mamul madde	6.000.000	Ham/mamul madde	1.100.000
Hayvansal Ürünler	4.000.000	Hayvan Ürünler	13.000.000
Tütün	3.250.000	Pastırma	900.000
Kolonya	2.250.000	Pamuk ve yün	2.400.000
Hırdavat ve Tuhafiye	2.250.000	Hırdavat ve Tuhafiye	325.000
Hayvan Derisi	2.000.000	Hayvan Derisi	2.500.000
İpek	2.000.000	Çiriş	300.000
Kâğıt	1.900.000	Sıvı Yağı	650.000
Petrol	1.700.000	Diğer	325.000
Meyve Çeşitleri	1.250.000	TOPLAM	30.000.000
Mücevher ve Saat	600.000		
İran halısı	1.000.000		
Pirinç	750.000		
İspirto	750.000		
Cam	400.000		
Bakkaliye	800.000		
Kundura Malzemesi	1.100.000		
Diğer	500.000		
TOPLAM	60.000.000		

Kaynak, Cuinet, s. 176-177.

Tablodan da anlaşılacağı üzere Erzurum'un ithalatı ihracata oranla iki kat fazla gözükmektedir. Bu da Erzurum vilayetinin tarım, sanayi ve hayvancılık dallarındaki bazı ürünlerde dışa bağımlı olduğunu göstermektedir. Erzurum'da ham maddenin fazla olduğunu yukardaki bölümlerde anlatmıştık. Burada asıl sorun şüphesiz tarımsal ve hayvansal ürünlerde sanayi dallarının gelişmişliğinin az olması etkili olmuştur. Buna rağmen hayvansal ürünlerinin ihracatının ithalata oranla çok daha fazla olduğu görülmektedir. Debbağlık sanayisinin ise vilayette geliştiği verilerden anlaşılmaktadır. Bu da dericilik yapan debbağ esnafının vilayetteki gelirin önemli bir kısmını karşıladığı görülmektedir. Aynı zamanda ticaret yollarının yapılmasının dönemin şartları gereği zor olması bölgedeki tüccarların işini zorlaştırmaktaydı.

1.2.3.2.5. Sosyal Durum

Erzurum vilayeti iktisadi önemi kadar sosyal önemi de olan bir şehir konumunda bulunmuştur. İktisadi açıdan gelişmişlik oranı çevre yerleşimlerine oranla daha yüksek olduğu için sosyal alanda da iktisadi faaliyetlerin getirdiği pozitif etkileri olmuştur. Bu nedenle iktisadi gelişmişlik arttıkça sosyal alanda gelişmekteydi. Bu bağlamda Erzurum vilayetinin sosyo-ekonomik anlamda çevre yerleşim alanlarına oranla daha çok gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Sosyal faaliyetler ele alındığında vilayetin nüfus oranı, mahallerin nitelik ve nicelikleri akla gelmektedir. Zira sosyal olarak incelenen bölgelerde nüfusun yapısını ve mahallerin oluşum şekillerinin bilinmesi gerekmektedir. Aşağıda sırasıyla Erzurum vilayetinin nüfus ve mahalle özelliklerini ele alacağız.

1.2.3.2.5.1. Nüfus

Osmanlı nüfus sayımları XIX. yüzyıla gelinmeden evvel vergi alımlarının sağlanması maksadıyla yapılmaktaydı. Bu tür sayımlar kadın erkek nüfusunun gerçek manada tespiti amacı gütmemekteydi. Bu bakımdan XIX. yüzyıldan önceki dönemlere

ait defterler vergi kayıtları baz alınarak tutulmaktaydı. XIX. yüzyıla birlikte Osmanlılarda nüfus sayımları elle tutulur bir duruma gelmekteydi. Bu dönemdeki sayımlarda kadın ve erkeklerin bir arada sayıldığı sayımlar kayıt altına alınmaktaydı.¹⁰⁶ Bu bakımdan XIX. yüzyıldaki veriler üzerinden dönemin ve şehrin nüfus yapısını öğrenmek birincil kaynakların incelenmesi neticesinde kolaylık sağlamıştır.

Erzurum vilayeti nüfus endeksli incelendiğinde etnik veya dinsel bir ayrımın şehir merkezinde görülmediği anlaşılmaktadır. Vilayet Türk nüfusu dışında Ermeni nüfusunu da barındırmaktaydı. Müslüman nüfusun yanında gayrimüslim nüfusta bulunmaktaydı. Vilayetin geneli bir bütün olarak ortak yaşam alanı oluşturmuştur. Nitekim şehirdeki mahallere değindiğimizde bu ortak yaşamın izlerini de daha yakından tespit etmiş olacağız.

Erzurum'un nüfus yapısı incelendiğinde özellikle bölgede yaşanan savaşları göz ardı etmemek gerekir. Nitekim XIX. yüzyıldan itibaren İran saldırıları azalmış, Rus saldırıları bölgede artış göstermeye başlamıştır. Bu sebeple Erzurum vilayetinin yaşanan savaşlardan ötürü nüfusu değişkenlik göstermiştir.

Rusların bölgeye saldırıları 1828-1829 tarihinde Erzurum şehrinin işgal edilmesi ile sonuçlanmıştır. Rus işgalinden ötürü Erzurum vilayeti büyük bir tesir görmüş ve şehir tahrip edilmiştir. Rusların bölgeyi işgal etmeleri neticesinde Osmanlılar barış anlaşması imzalama duruma gelmiştir. İki devlet arasında imzalanan Edirne Antlaşması sonucunda Ruslar Erzurum'dan çekilmişlerdir.¹⁰⁷ Fakat Erzurum'un işgal edilmesinden yaklaşık bir sene sonra şehirden çekilen Rus ordusu, kaldığı bir yıllık süreçte şehrin demografik yapısını da büyük oranda etkilemiştir. Bu etki demografik yapının zedelenmesine neden olmuş ve şehirde göç dalgaları yaşanmıştır. 130.000 nüfusa sahip olan vilayet merkezi 20.000'lere gerilemiştir.

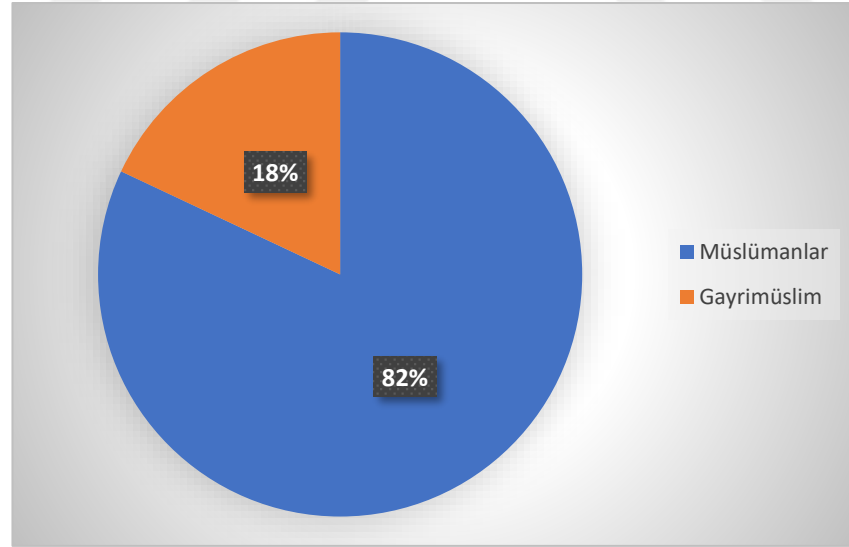
¹⁰⁶ Havva Erdoğan, “820 Numaralı Temettuat Defterlerine Göre Tanzimat’ın İlk Yıllarında Mucur ve Hacıbektaş’ın Demografik Yapısı ve Sosyal Durumu”, Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi, C. 6, S.1, 2005, S. 96.

¹⁰⁷ Aşıroğlu, a.g.e., s. 98-99.

Bunun en büyük nedenleri arasında Müslüman Türk nüfusunun Rus boyunduruğunda yaşamak istememesi etkili olmuştur. Bir yıllık Rus işgali sadece Müslüman kesimin nüfusunda azalmaya sebep olmamış aynı zamanda şehirde yaşayan Ermeni nüfusunda azalmasına neden olmuştur. Ruslar şehirden ayrılırken özellikle sanayi alanında uzmanlaşmış kesimden olan Ermenileri kendileriyle birlikte götürmüşlerdir. Göç ettirilen Ermeniler Güney Kafkasya bölgesine yerleşmişlerdir.¹⁰⁸

Erzurum vilayetinin Rus işgalinden kurtulmasından sonra şehir merkezindeki nüfus azalmıştır. Nitekim Erzurum nüfusu ile ilgili 1835 tarihli Ceride Defterine bakıldığında nüfusun şehir merkezindeki genel yapısı da göz önüne çıkmaktadır. 1835 tarihli defterde Erzurum Vilayet merkezinin toplam nüfusu 10.767 olarak tespit edilmiştir. Bu toplam nüfus içinde Müslüman nüfus 8.781 olarak belirtilmiştir. Gayrimüslim nüfus ise 1.986 olarak tespit edilmiştir.¹⁰⁹

Grafik 1. 3: 1835 Tarihli Erzurum Nüfusu

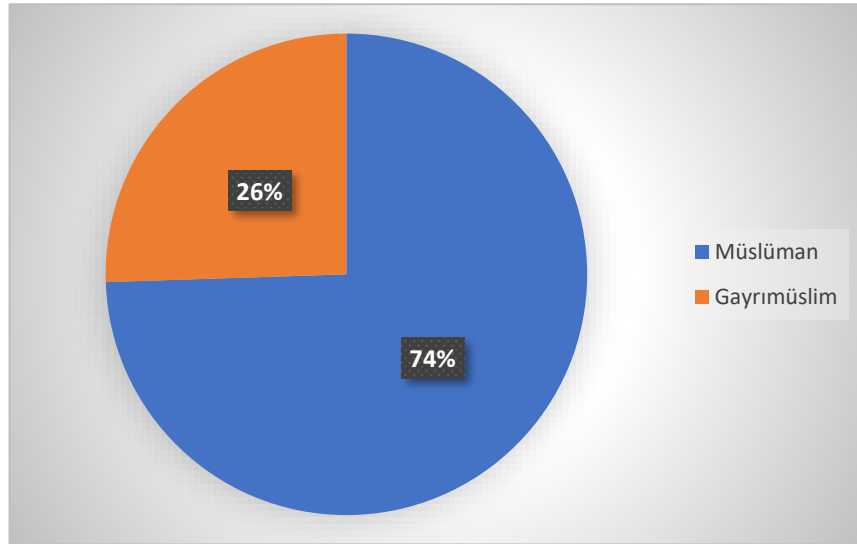
Kaynak, BOA, D.CRD. d., 40465, 1251 (1835), s. 5

¹⁰⁸ Küçük, a.g.e., s. 324; Som, a.g.e., s. 74; Kemal Beydilli, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, TTK, Ankara, 1988, s. 368-405.

¹⁰⁹ BOA, D.CRD. d., 40465, 1251 (1835), s. 5.

Erzurum vilayetinin nüfusu her sene değişime uğramaktaydı. Bölgede yaşanan savaşlar, saldırılar, iktisadi zorluklar sebebiyle göç dalgası ya şehir merkezine doğru gelmekteydi ya da şehir merkezinden başka bölgelere geçmekteydi. 1846 tarihine ait bir nüfus yoklama defterinde¹¹⁰ Erzurum merkezindeki toplam Müslüman nüfus 9.712 olarak anlaşılmaktadır. Gayrimüslim nüfus ise 3.327 olarak tespit edilmiştir. Sadece erkek nüfusun tespit edildiği bu sayımda toplam nüfus 13.039 olarak çıkmaktadır.¹¹¹ Bu bağlamda 1835 tarihinden 1847 tarihine kadar Erzurum nüfusunda gayrimüslim nüfusun arttığı anlaşılmaktadır. Muhtemel o dur ki Rus işgalinin sona ermesinden sonra Güney Kafkasya bölgesine götürülen Ermenilerin tekrardan Osmanlı Devleti'nin himayesine girmek istemeleri Erzurum bölgesindeki Ermenilerin nüfusunu arttırmıştır. Bu durumda Erzurum şehrindeki gayrimüslim nüfusta orantısız olarak artmaya başlamıştır. Tablolardan da görüleceği üzere 1835'te %18'lik dilimde yer alan gayrimüslim nüfus 1847'de %26 dilimlik bir alanı kaplamıştır. %8'lik bir nüfus artışının gayrimüslimler tarafından yaşandığı görülmektedir.

Grafik 1. 4: 1847 Tarihli Erzurum Nüfusu

Kaynak, Çoruh, s. 18

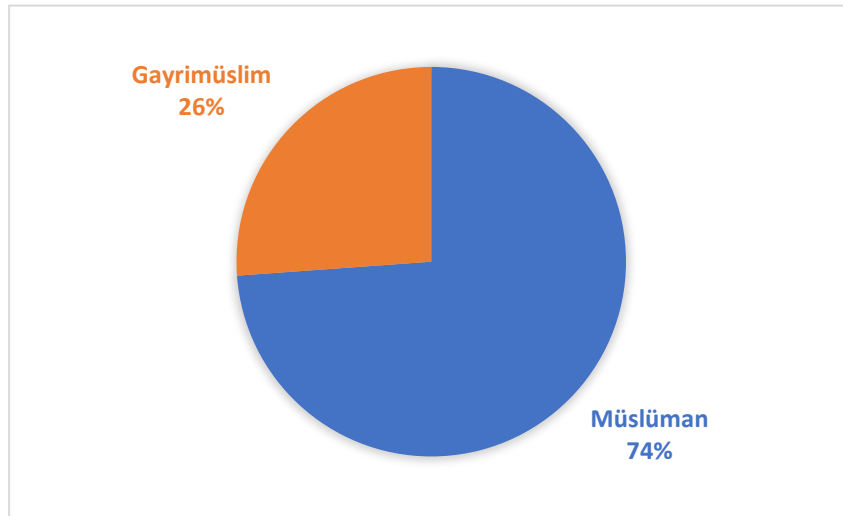
¹¹⁰ Tanzimat döneminde nüfus sayımları kişilerin, hanelerin sahip oldukları malları, kendilerine ait mülkleri tespit edilmesi ve bunların kayıt altına alınması için altı aylık defterlere yoklama defterleri denilmektedir. Ayrıca bkz. Tabakoğlu, **Osmanlı Mali Tarihi...**, s. 171.

¹¹¹ Çoruh, **a.g.t.**, s. 18.

Yukarda tablolar halinde verilen nüfus ile ilgili rakamlar Erzurum şehrinin merkezi ile ilgili olan verileri içermektedir. Bu veriler şehirde yaşayan erkek nüfusun sayısını vermektedir. Bundan sonraki veriler ise Erzurum vilayetinin nüfus ile ilgili belgeleri incelendiğinde Erzurum sancağının genelinde var olan nüfusu kapsamaktadır. Bu nedenle Aşağıda Erzurum ile ilgili veriler bütün sancak nüfusunu aktarmaktadır.

Nüfus verilerinin verildiği defterde Erzurum eyaleti olarak belirtilen kısımda eyaletin kapsadığı alan olarak Erzurum, Kars, Muş, Çıldır, Bayezid sancakları birlikte geçmektedir. Buna binaen defterde bu bölgelerle ilgili veriler Müslüm ve gayrimüslim olarak yekûn şekilde verilmiştir. Erzurum sancağının nüfus verileri incelendiğinde şehrin toplam nüfusu 109.807 olarak anlaşılmaktadır. Müslüm nüfus olarak 81.100 kişi olduğu belirtilmiştir. Gayrimüslim olarak 28.707 kişi geçmektedir.¹¹² Burada verilen rakamların önceki Erzurum nüfus tespitine göre uçuk bir tablo göstermesinin nedeni sadece kent merkezinin ele alınmamış olmasından kaynaklıdır. Zira 1860'lı yıllarda Erzurum sancağı genel olarak nüfus sayımına tabi tutulmuştur. Yüzdelik olarak Müslüman ve gayrimüslimler incelendiğinde ise bir önceki tarihle aynı değerlerin çıktığı görülmektedir.

Grafik 1. 5: 1860 Tarihli Erzurum Sancağı Nüfusu

Kaynak, BOA, ML, CRD 1924, 1276 (1860), s. 13

¹¹² BOA, ML, CRD 1924, 1276 (1860), s. 13.

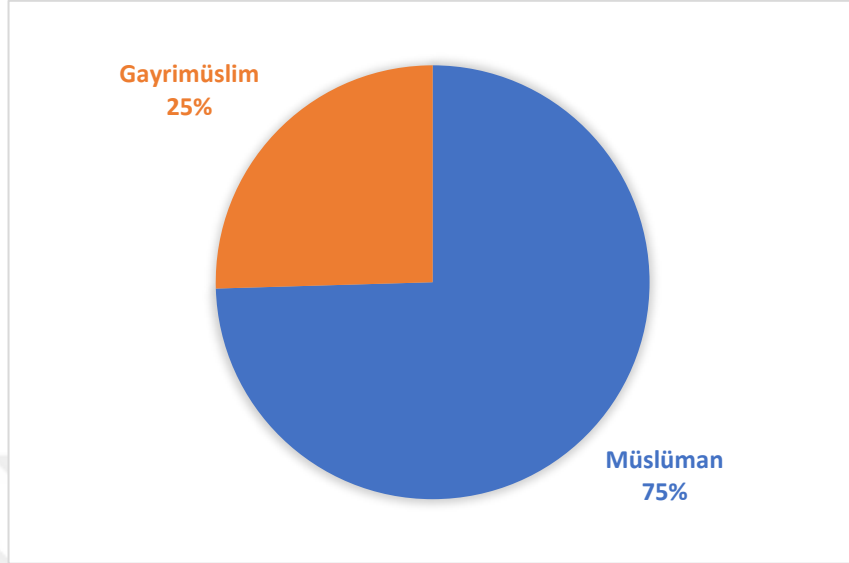
Osmanlı Devleti'nde Tanzimat fermanından sonra köklü değişikliklere gidilmiştir. Özellikle idari anlamda yapılan değişiklikler devletin yapısını temelden etkilemiştir. Bu değişikliklerden ve yeniliklerden olan salnameler devlette her yıl tutulan kayıtları kapsamaktadır. İçerik olarak bölgenin sosyo-ekonomik yapısını bir bütün olarak ele almıştır. 1866 tarihinde bütün illerde salnamelerin tutulması kararı çıkmıştır. Erzurum'da 1870 yılında ilk salname oluşturulmuştur.¹¹³ Bu bağlamda Erzurum ile ilgili XIX. yüzyılın sonlarına doğru edinilen bilgilerde salnamelerin büyük katkısı olmuştur. Bu maksatla Erzurum nüfusu ile ilgili yüzyılın sonunda elde edilecek bilgiler salnamelerin ışığında açığa kavuşturulmaktadır.

Erzurum'un 1871 tarihli salnamesine göre Erzurum sancağının genel nüfusu 116.588 kişi olarak anlaşılmaktadır. Buradaki rakamlar Erzurum sancağında yaşayan erkek nüfus baz alınarak belirtilmiştir. Aynı zamanda içerik olarak bakıldığında salnamede Erzurum sancağını kaza, nahiye ve köy olarak yekûn şekilde vermiştir. Verilen rakamlar ilk tabloyu kapsamaktadır. İkinci olarak verilen tablodaki değerlere göre Erzurum kent merkezi ile merkez köylerinin sonucu belirtilmiştir. Yekûn olarak 30.406 kişinin kentte ve merkez köylerde yaşadığı görülmektedir. Bu dönemde kent merkezine bağlı 158 köy bulunmaktadır. Buralarda yaşayan kesimler içinde Müslüman ahalinin nüfusu 20.386, gayrimüslim nüfusun ise 10.030 olduğu tespit edilmiştir.¹¹⁴

¹¹³ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 50.

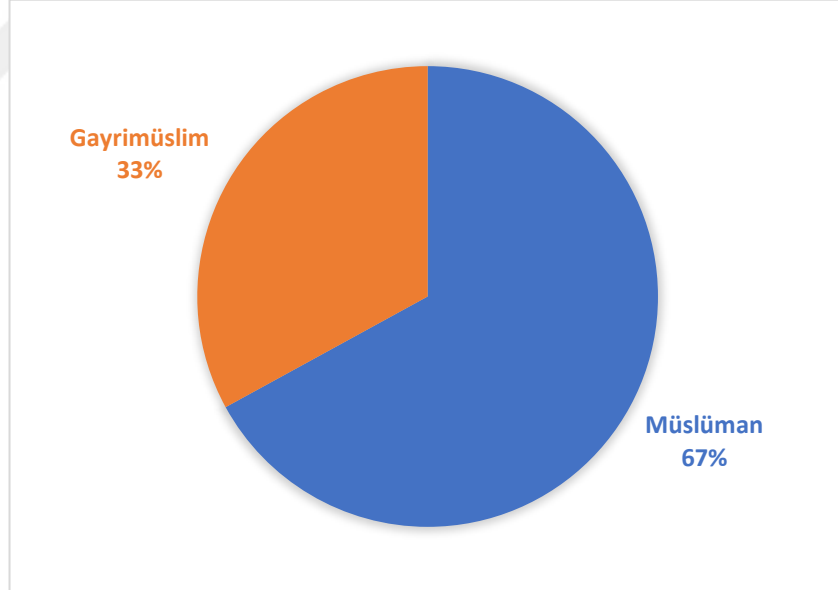
¹¹⁴ **S.V.E.**, 1288 (1871) s. 141.

Grafik 1. 6: 1871 Tarihli Erzurum Sancağı Nüfusu (Kaza-Nahiye-Köy)

Kaynak, S.V.E., 1288 (1871) s. 141

Grafik 1. 7: 1871 Tarihli Erzurum Kent Merkezi ve Köylerinin Nüfusu

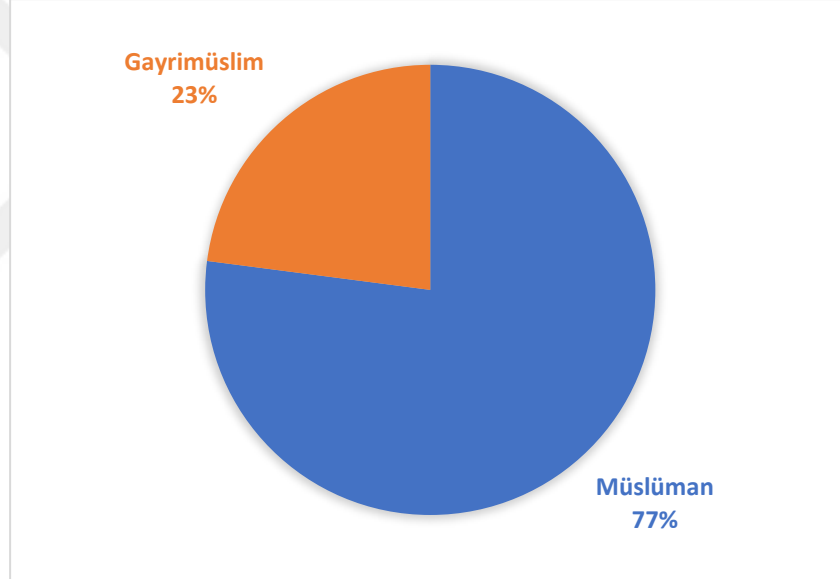
Kaynak, S.V.E., 1288 (1871) s. 141

Yukardaki tabloların birincisinde Erzurum sancağındaki nüfusun %1’lik düşüş yaşadığı görülmektedir. 1860 senesinde %26 olan Erzurum sancağı Gayrimüslim nüfusunun yüzde %25’e gerilediği anlaşılmaktadır. İkinci tabloda ele alınan Erzurum kent merkezi ve köylerinin nüfusunda ise Gayrimüslim nüfusun 1847’deki kent merkezindeki nüfusa göre %7’lik bir artış gösterdiği verilerden tespit edilmektedir.

Fakat 1847'deki veriler sadece kent merkezini baz alırken 1871'deki veriler kent merkezi haricinde köyleri de kapsamıştır. Genel olarak bakıldığında 1847'lerden 1871'li yıllara kadar olan zaman serisinde gayrimüslim nüfusun Erzurum bölgesinde arttığı anlaşılmaktadır.

Salnamelerin nüfus içeriklerine bakıldığında 1871'den sonraki peş peşe olan tarihlerde de nüfus yapısının genel mahiyetinin pek değişmediği anlaşılmaktadır. 1876 yılındaki salnameye göre 130.772 kişi Erzurum sancağında yaşamıştır. 100.764 kişi Müslüman iken, gayrimüslim nüfus 30.008 olarak geçmiştir.¹¹⁵

Grafik 1. 8: 1876 Tarihli Erzurum Sancağı Nüfusu (Kaza-Nahiye-Köy)

Kaynak, S.V.E., 1293 (1876), s. 140

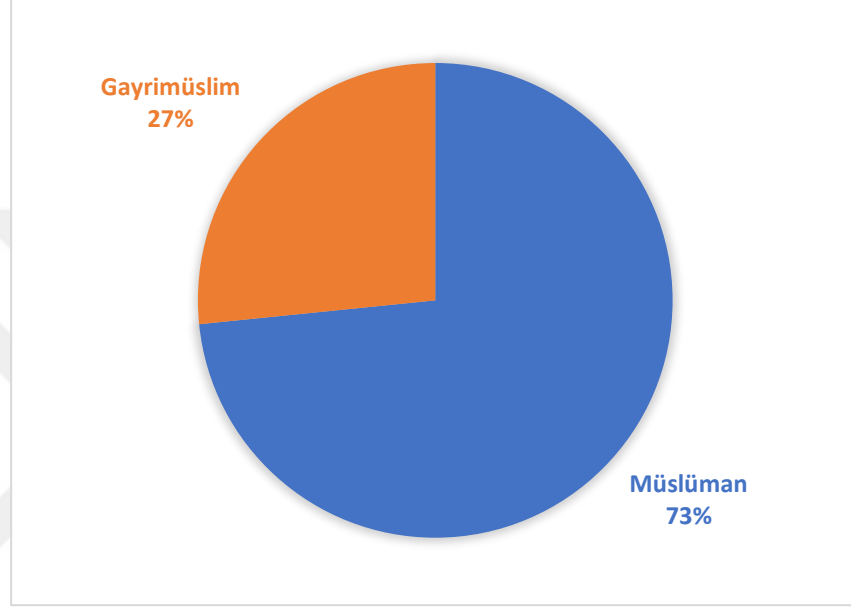
1876 yılındaki verilere göz atıldığında 1871 verilerine oranla gayrimüslim nüfusta bir azalma olduğu görülmektedir. %2'lik bir azalmanın ise o dönem muhtemel o dur ki başlayan Osmanlı-Rus savaşının tesirinin hissedildiğidir.

Erzurum'un zamansal nüfusu ile ilgili son olarak ele alacağımız tarih 1893 (1310) tarihli bir belgede verilerin rakamlardan inceleyeceğiz. Bu belgede Erzurum

¹¹⁵ S.V.E., 1293 (1876), s. 140.

sancağının genel erkek nüfusu belirtilmiştir. 114. 916 olan yekûn nüfusun 84.346'sı Müslüman, 30.570 kişilik kısmı ise gayrimüslim nüfustur. Gayrimüslim nüfus içinde genel olarak Ermeni ve az olarak da Rum kesim geçmektedir.¹¹⁶

Grafik 1. 9: 1893 Tarihli Erzurum Sancağı Nüfusu (Kaza-Nahiye-Köy)

Kaynak, BOA, Y. PRK, DH 5/84, 1310, N. 28

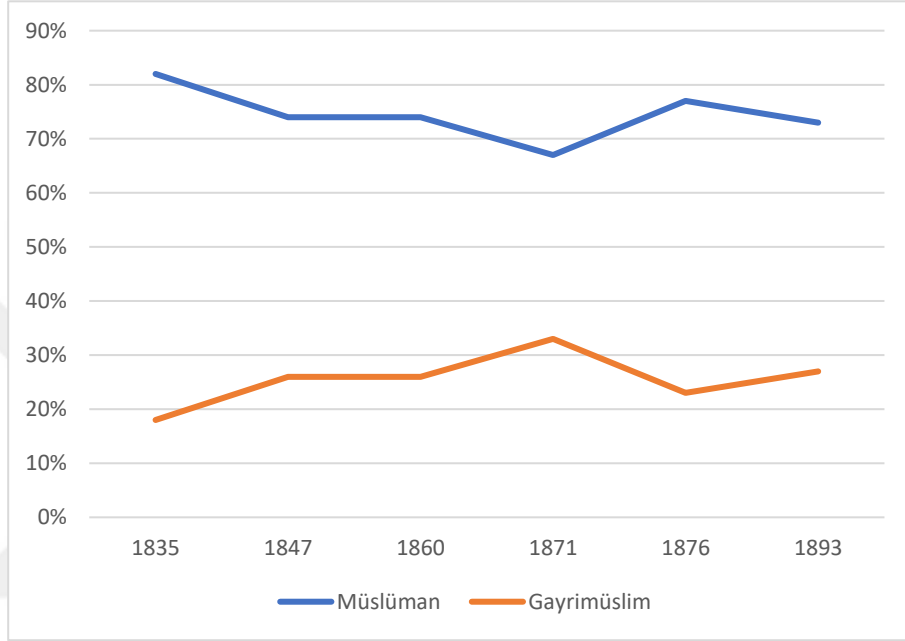
1893 tarihli verilerde genel nüfusta azalmanın yaşandığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında gayrimüslim nüfusta %4'lük bir artışın yaşandığı tespit edilmiştir. Bu artışın sebebi olarak da yaşanan savaşlardan dolayı gayrimüslim nüfusun güvenilir olarak gördüğü Osmanlı topraklarına geçmesidir.

XIX. yüzyıldaki Erzurum nüfusunun genel yapısına bakıldığında Erzurum ve çevre bölgelerde Müslüman nüfusun bütün dönemlerde gayrimüslim nüfusa oranla fazla olduğu göz önüne çıkmaktadır. Zaman serisine göre incelendiğinde savaş döneminde bölgede azalmaların olduğu sulh dönemlerinde ise nüfusta artışların olduğu görülmektedir. Şehrin ve bölgenin sosyo-ekonomik yapısı nüfusla orantılı olarak pozitif veya negatife eğildiği söylenebilir. Sosyo ekonomik yapının anlaşılmasında bölgenin nüfus yapısının bilinmesi şart olmuştur. Nitekim sosyo-

¹¹⁶ BOA, Y. PRK, DH 5/84, 1310, N. 28.

ekonomik yapının içinde nüfus, mahalleler ve vakfiye örnekleri konumuzun aydınlatılmasına yardımcı olan ana öğeler olmaktadır.

Grafik 1. 10: XIX. Yüzyılda Erzurum Bölgesinde Müslim-Gayrimüslim Nüfus Oranları

Kaynak: Grafik nüfus ile ilgili elde edilen verilerin toplam dağılımını göstermektedir.

1.2.3.2.5.2. Mahalleler

Bir bölgenin veya şehrin sosyo-ekonomik yapısının öğrenilmesi mahalle yapısının çözümlemesine bağlıdır. Nitekim mahallelerden teşekkül eden şehir, sosyo-ekonomik temellerini de mahallelerden almaktadır. Mahalleler genellikle bir ibadet alanının etrafında oluşumunu sağlamaktaydı. Erzurum'daki mahallelerde de Müslüman ve Ermeni kesimlerin oluşturduğu yapılar etrafında son halini almaktaydı. Bu maksatla XIX. yüzyılda Erzurum şehrindeki mahalle hane sayıları, nüfusun dağılımı, Müslüman ve gayrimüslim ahalinin genel yapısını bu bölümde daha da temellendirmiş olacağız.

Mahallelerin oluşum esaslarına bakıldığında hane sayılarının fazla veya az olmasına göre mahallerin küçük ya da büyük olduğunu anlamaktayız. Nüfus ile ilgili olan bölümde ele aldığımız nüfus yoklama belgelerinde mahalle yapıları ve hane sayıları da geçmektedir. Buna binaen 1835 tarihli nüfus yoklama defterinde totalde Erzurum’da 55 mahallenin olduğu belirtilmektedir. Bu 55 mahallede gayrimüslimlerin sadece bulunduğu 2 mahalle vardır. 53 mahallede Müslüman kesim yaşamaktadır. Müslüman ve gayrimüslim kesimin birlikte yaşadığı mahalle sayısı ise 37 olarak vurgulanmıştır.¹¹⁷

Tablo 1. 6: 1835 Tarihinde Nüfus Yoklama Defterinde Müslüman ve Gayrimüslimlerin Yaşadıkları Mahalleler

Sayı	Ortak Mahalleler	Sayı	Ortak Mahalleler
1	Topçuoğlu	20	Çırçır
2	Kavak	21	Hacı Cuma
3	Aşağı Mumcu	22	Bakırcı
4	Yukarı Mumcu	23	Ayas Paşa
5	Ali Paşa	24	Lala Paşa
6	Emin Kurbi	25	Kasım Paşa
7	Hasan Basri	26	Abdurrahman Ağa
8	Murad Paşa	27	Köse Ömer Ağa
9	Cami-i Kebir	28	Zağarcı Ali Ağa
10	Yeğen Ağa	29	Kemhanzade
11	Cedid	30	Mirza Mehmed
12	Üveys Efendi	31	Çortan
13	Kadana	32	Kırmacı
14	Taş Mescid	33	Emirşeyh
15	Gez	34	Kâbe Mescidi
16	Aşağı Yoncalık	35	Caferzade
17	Aşağı Habib	36	Namervani
18	Yukarı Habib	37	Derviş Ağa

Kaynak, BOA, D.CRD.d., 40465, 1251, s. 2

¹¹⁷ BOA, D.CRD.d., 40465, 1251, s. 2.

Tablo 1. 7: 1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterinde Müslüman Mahalleler

Sayı	Müslüman Mahalleler	Sayı	Müslüman Mahalleler
1	Mehdi Efendi	10	Fevziye
2	Sultan Melik	11	Hanım Hamamı Mescidi
3	Cafer Efendi	12	Ağmescid
4	Vani Efendi	13	Sivas
5	Şeyhler	14	Çukur
6	Dere	15	Kuloğlu
7	Karakilise	16	Zeynel Abidin
8	İbrahim Paşa	17	Boyahane
9	Karakilise		

Kaynak, BOA, D.CRD.d., 40465, 1251, s. 2

Tablo 1. 8: 1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterinde Sadece Gayrimüslimlerin Yaşadıkları Mahalleler

Gayrimüslim Mahalleler
Müfti Efendi
Tepe

Kaynak, BOA, D.CRD.d., 40465, 1251, s. 2

1847 tarihli belgede yapılan nüfus sayımı esnasında Erzurum merkezde 53 adet mahallenin bulunduğu geçmektedir. Bu mahallelerden 25’nde Müslümanlar, 28’inde gayrimüslimler yaşamaktaydı.¹¹⁸ Buradaki sayılardan da görülmektedir ki Erzurum merkezindeki mahalle sayıları 50’nin üstünde bulunmaktadır.

Şehrin mahalleleri Müslüman, Ermeni, Katolik ve Rumlardan teşekkül etmekteydi. Mahalleler hane sayılarına göre dağılmakta, hanelerde yaşayanlar Müslüman ve gayrimüslim diye ayırt edilmekteydi. Şehirde hane olarak 3.191 tane olduğu 1859 yılında yapılan sayımlarla belli olurken, aynı zamanda şehirdeki mahalle

¹¹⁸ BOA, ML., CRD, N:1146, s. 4; Küçük, **Erzurum**, s. 329.

sayısı ise 42 diye anlaşılmaktadır. Bu 42 mahallede Müslüman ve gayrimüslim hane sayısı toplam 3.191'e tekabül etmektedir.¹¹⁹

Cuinet'in XIX. yüzyılın son dönemlerinde Erzurum şehri ile ilgili bahsettiği eserinde 7.236 hanenin mevcudiyeti anlaşılmaktadır. Bunun yanında 10 km'lik bir bölgede yerleşimi olan Erzurum şehrinde 52 tane mahalle olduğu görülmektedir. Mahallelerin içinde camiler, medreseler, tekkeler, kiliseler, hamam, han, çeşme, gazino, tahıl deposu, değirmen, dükkanlar, mağazalar gibi çeşitli sosyo-ekonomik eserlerin varlığından bahsedilmektedir.¹²⁰ Genel itibariyle XIX. yüzyıldaki Erzurum'daki mahalle yapıları incelendiğinde şehirdeki mahalle sayıları 50-60 arası değişkenlik göstermektedir. Mahallelerde yaşayan nüfusa göre ibadet merkezleri bulunmuş ve hane dağılımları da Müslüm ve gayrimüslim şeklinde oluşmuştur. Bu bağlamda Erzurum şehrinde dini yapılar mahallelerin dağılımında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Müslüman, Ortodoks Ermeni, Rum, Katolik Ermeni gibi çeşitli din ve mezhepler arasında dağılım olmuştur. Nitekim Erzurum'daki mahallelerin dini etkiler çevresinde genişlediğini görmüş oluyoruz. Şehrin sosyo-ekonomik yapısının temelini de bu mahallelerden teşekkül ettiği ayan olmuştur.

¹¹⁹ Çoruh, **a.g.t.**, s. 9

¹²⁰ Cuinet, **a.g.e.**, s. 183.

İKİNCİ BÖLÜM

TEORİK BİR MODEL OLARAK ERZURUM VAKIFLARININ SOSYO-EKONOMİK KALKINMADAKİ ROLÜ

2.1. TEORİK BİR MODEL OLARAK VAKIF

Vakıf müessesesi İslam dünyasında önemli bir yerde bulunmaktadır. Vakıf, kelime kökeni olarak Arapçadan gelmektedir. Kelime manası olarak, “bir kelimeyi kendinden sonraki kelimedenden ayırmak, bir malı hapsetmek, durdurmak” gibi anlamlara gelmektedir.¹ Vakıf kelimesinin çoğulu ‘*evkaf*’ olarak geçmektedir. Vakfiye ise, “vakfedilen bir malın hangi hayır işlerinde kullanılacağını, ne şekilde yönetileceğini gösteren senet” manalarına gelir.² Vakfın oluşturulduğunun belirtilmesinden sonra bir senetle tescillenmesi işlemidir.³ Diğer bir deyişle, vakıf kurumunu sağlayan kişiye ‘*vakıf*’, vakfedilen mülke ‘*mevkuf*’ denmektedir. Aynı zamanda kendisinden istifade edilmesi için sunulan mülklere ‘*hayrat*’, bu mülklerin yaşatılması ve toplumsal fayda sağlaması için oluşturdukları gelirlere ise ‘*akar*’ tanımlamaları verilmektedir.⁴

Vakıf kelimesi sadece kısa bir anlam içermemektedir. Vakıf müessesesi gayesi, mahiyeti ve maksadı olan bir kurum özelliği taşımaktadır. Elmalı Hamdi Yazır İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu’da vakfın hukuki ve içtimai yönünü şu şekilde tanımlar. “Vakıf; gaye bakımından hukuki tasarrufları iki bölüme ayrılır. Birincisi, mütekabil ihtiyaç ve menfaatleri ve diğeri insani yardımı istihdaf eder. Birinci bölüm, var olma zaruretinin ve ikinci bölüm ahlak-ı fazılanın icabıdır. Amacı sürekli yardım

¹ Hacı Mehmet Günay, “**Vakıf**”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 42, İstanbul, 2012, s. 461; Elmalı M. Hamdi Yazır, **İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu**, Eser Neşriyat, İstanbul, 1997, s. 410; Ahmet Akgündüz, **İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, Yay. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 3. Baskı, İstanbul, 2013, s. 80-84; Ali H. Berki, **Vakıflar**, Aydınlik Basımevi, İstanbul, 1946, s. 42-43.

² Osman Gazi Özgüdenli, “**Vakfiye**”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 42, İstanbul, 2012, s. 465; Nazif Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1995, s. 23.

³ Mehmet Şeker, **İslam’da Sosyal Dayanışma Müesseseleri**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 203.

⁴ Ahmet Gündüz, **Kırşehir’de Vakıflar ve Vakfiyeler**, Kırşehir Valiliği Yayını, Kırşehir, 2009, s. 31.

teşkil eden kısma hukuk lisanında “vakıf (vakf)” denir.” Yani var oluş amacının temel dayanağı yardım olan vakıf müessesesi, insanlara tahsis edilerek sürekli bir sosyal desteği gaye edinmiştir. Vakıf kurumu menşe ve gayesi itibariyle hukuki kurumların en hayırlı ve yararlısı olarak ortaya çıkmıştır.⁵

Vakfın mahiyetine göz attığımızda yararı insanlara ait olacak şekilde bir malı Allah’ın mülkü hükmünde temlik ve temellükten alıkoymak şeklinde ifade edilebilir. Vakıf oluşturulduktan sonra ortak alınan karara göre, o malda vakfedenin mülkiyeti ortadan kalkmış olur. Bu suretle vakıf malın maksadına ve vakfedenin şartlarına göre şekillenir. Vakfın idaresi de alınan kararlara göre yürütülür.⁶

Vakfın kurucusu mülkiyetten vazgeçip vakfı hayır gayesine ve Allah’ın mülkü olarak ifade ettikten sonra vakfa ait mülkün satışı zail olmaktaydı. Bu durumda vakıfla ilgili satış, devretme veya rehin gibi durumlar tamamen yasaklanmaktaydı. Nitekim vakfedilmiş bir mülk her ne olursa olsun piyasa malı olmamaktaydı. Vakıfların genel itibariyle var oluşları camii vakıfları şeklinde olmuştur. Nitekim camiler de birer vakıf görevi görmüştür. Bu bağlamda tarım arazileri veya gayrimenkuller içinde de vakıflara dönüştürülen durumlar olmuş ve mali kazançları vakıf görevi gören camilere aktarılmıştır. Bu nedenle vakıfları sadece gelir ve gider endeksine göre kazanç sağlayan mülkler olarak görmemek gerekiyor. Vakıflar aynı zamanda gelirleri değerlendirerek sosyo-ekonomik faydalar sağlayan kurumlar olarak da görülebilir. Bu nedenle vakıf kurumları her türlü mali kazancı halkın hizmetine sunup refah içinde yaşamalarına katkı sağlamaya yönelik olmuştur.⁷

Vakfın kurucusu olan şahıs, kendisini veya aile bireylerini vakfın idarecisi olarak belirleyebiliyordu. Bu durum vakıf kurucusunun soyunun tükenmesiyle birlikte vakfa ait akarların herhangi bir hayır işine tahsis edilmesini sağlayabilmekteydi. Vakıf

⁵ Yazır, **a.g.e.**, s. 410.

⁶ Adnan Ertem, **Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Sosyal Bütünleşme Açısından Vakıflar**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1997, s. 32; Yazır, **a.g.e.**, s. 411.

⁷ Richard Van Leeuwen, **Bir Osmanlı Şehri: Şam Vakıflar ve Şehir**, Çev. H. Ebru Aksoy, Küre Yayınları, İstanbul, 2012, s. 21.

kurucusu kendisini veya aile bireylerinden gelecek olan kişileri mütevellî olarak yerleştirebiliyordu. Bu durumda vakfa devredilen gelirlerden mülk olarak feragat edilirken vakfın idaresini kendi kontrolünde bulundurabilmekteydi.⁸

Vakıflarla ilgili edindiğimiz bu temel bilgiler, şahısların mülklerini vakfetmelerinin temel dayanağını da bizlere göstermektedir. Nitekim vakfedici kişi hem hayır işlerinde bulunabilmekte hem de mülkünü bir arada tutup gelirlerini aile bireylerinin faydasına sunabilmekteydi. Bir nevi asırlar boyunca aktarılabilen bir emlak işlevi gibi de görülebilir. Tabi bu durumda sadece mülkün nesilden nesile aktarılması düşüncesi söz konusu olmamıştır. Burada şu hususa dikkat çekmek gerekirse, vakıf müesseseleri İslam dünyasında bir tesadüf eseri olarak ortaya çıkmamıştır. Aynı zamanda İslam hukukundaki müsadere usulünü aşır miras aktarma yolu olarak da görülmemelidir. Bu bağlamda vakıf kurumlarını, kişisel menfaatlerini korumanın bir aracı olarak düşünülmemelidir.⁹

Osmanlı Devleti döneminde ileri gelenler kişiler mülklerini vakfederken dini düşüncüyü gözetlemekteydiler. Bu nedenle birçok vakıf camiiler, okullar, çeşmeler gibi hayır işlerine tahsis edilmiştir. Vakıfların ana teması genel itibarıyla yoksullara yardım elinin uzatılması, şehirlerin kalkınması, şehirlerin şenlenmesi gibi sosyo-ekonomik canlılığın sağlanması için hizmetler edinmiştir. Bu hizmetler vakıfların bünyesinde maddi ve manevi bir bütünlük içinde tesis edilmeye çalışılmıştır. Böylelikle vakıf kurumları İslam devletlerinde vazgeçilmez bir sosyo-ekonomik yapıyı temellendirmiştir.¹⁰ Devletin genelde uyguladığı politikalar Erzurum gibi yerel bölgelerde de uygulanmaktaydı. Nitekim Erzurum şehrindeki vakıfların bütününe baktığımızda hayır işlerinin ön planda olduğu, sosyal ve ekonomik faydalar götüğünü görmekteyiz.

⁸ Leeuwen, **a.g.e.**, s. 21.

⁹ Hamdi Çilingir, **Vakıfta Amaç Hanefî Vakıf Hukuku Çerçevesinde Bir Araştırma**, İktisat Yayınları, İstanbul, 2018, s. 53.

¹⁰ Leeuwen, **a.g.e.**, s. 21-22.

2.1.1. Vakfın Kökeni ve Geçirdiği Evreler

Vakıf kurumunun çıkış kaynağına baktığımızda iki tür fikir ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki vakıfların İslamiyet ile ortaya çıktığı fikri olmuştur.¹¹ Diğer yaklaşım ise vakıf kurumunun temelini İslam öncesi dönemlere dayandırmaktadır. İslamiyet öncesi Arap kültüründe, Babillerde, Roma döneminde veya Budizm'e dayandığını belirten yaklaşımlar öne çıkmıştır.¹² Bunların yanında vakıf kurumunun menşei Mezopotamya'ya dayandığını beyan eden fikirlerde olmuştur.¹³

Vakıf kurumunun menşei hakkında ileri sürülen görüşler arasında en mühim olarak gösterebileceğimiz yaklaşımı Köprülü'nün İslam ve Türk Hukuk Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi adlı eserinden edindiğimiz açıklamalar karşılamaktadır. Köprülü bu eserinde vakıfların kökeni hakkında yapılan araştırmaları eksik ve temelsiz görmüştür. Nitekim batı da veya doğu da öne sürülen düşünceler derin araştırmalara girilmeden yüzeysel ve ben merkezli yaklaşımlar olmaktan öteye gidememiştir. Bu maksatla vakıf müesseselerini tek tipleştirmekten kaçınmak gerekmektedir. Bunun yanında vakıf müesseselerinin toplumda yer edinmesi ve sosyo-ekonomik hayatın merkezinde yer edinmesi İslamiyet'le ilgili ortaya çıkmış denilebilir. Vakıf müessesesi İslam dünyasında öyle bir yer edinmiştir ki, çoğu İslam şehirlerinde hızlı bir gelişme ve refah dönemine girilmiştir. Vakıfların bu tür faydaları Müslüman dünyasının vakıf kurumlarına verdiği önemi bir kat daha arttırmıştır.¹⁴

¹¹ Vakıf kurumunun menşei hakkında İslam dünyasında belirgin olarak İslamiyet'in doğuşu ile ortaya çıktığı fikri hakimdir. Pek çok Müslüman yazar, araştırmacı katiyetle batının vakıf müesseseleriyle ilgileri olmadığını vakıfların doğuş ve gelişme yerinin İslam ile ortaya çıkmasına bağlanmıştır. Özellikle Kur'an-ı Kerim Kerim Kerim'de hayırlara yapılan teşvikler ve sünnetlere dayandırılan temellendirmeler vakıf müesseselerinin İslam coğrafyasında ortaya çıktığı fikrine somut deliller olarak göstermektedir. Ayrıca bkz. Akgündüz, **a.g.e.**, s. 22.

¹² M. Fuat Köprülü, **İslam ve Türk Hukuk Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1983, s. 368-369; **1530 Tarihli Malatya, Behisni, Gerger, Kahta, Hısn-ı Mansur, Divriği ve Darendede Kazaları Vakıf ve Mülk Defteri**, Yay. Haz. Ersin Gülsoy-Mehmet Taştan, Türk Tarih Kurumu, 2007, s. 29.

¹³ Ertem, **a.g.t.**, s. 36.

¹⁴ Köprülü, **a.g.e.**, s. 369.

Vakıfların hukuki boyutunu batıdan aktaran Müslüman alimler¹⁵ vakıf müesseselerini İslamiyet'e entegre ederek iktisadi gelişime ön ayak olmuşlardır. Fakat bu duruma sadece iktisadi olarak bakmamak gerekir. Nitekim İslam dininin hayırlara teşvik etmesi, yardımlar yapılması, yoksul kimsenin bırakılmaması, hayratlar yapılması gibi dini esasları vakıf kurumlarının İslamiyet'le birlikte temellendiğini gözler önüne sermektedir. Bu yol ile İslam vakıf kurumları ortaya çıktı denilebilir. Bu kurumlar toplumu iktisadi yönden geliştiren zenginden alıp fakire veren bir sosyal sistemi de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda İslamiyet'in Müslümanlara emrettiği sosyo-ekonomik unsurlar vakıf kurumlarının bünyesinde birleşerek kendisine yer edinmiştir.¹⁶

İslam dünyasında varoluşuna ve gelişimine baktığımızda vakıf kurumlarının önemi ilk sıralarda gelmektedir. Vakıf kurumlarının İslam coğrafyasında başlangıcı olarak hicretin ilk dönemlerine kadar dayandırılmaktadır. Hicretin başlangıcından itibaren vakıflar kurulmaya başlanmış ve vakıflar yoluyla hizmetler edilmeye çalışılmıştır. İslamiyet'in doğuşundan bir asır sonra İslam hukuku ile ilgili detaylı çalışmalar yapıp belirli bir sistematığa oturtulduktan sonra, vakıf kurumları ile ilgili gerekli çerçevelerde belirlenmiş oldu. Bununla birlikte İslam dünyasında etkili olmaya başlayan vakıf kurumları hukukçuların eklemeleri ile Hanefî, Şafîi, Maliki, Hanbeli, İmami gibi mezheplerin bünyesinde çerçevelenmiş şekilde yer edinmiş oldu.¹⁷

Birçok ilim adamı tarafından önemli bir konuma yerleştirilen vakıfların, hukuki bir zemine dayandırılması zorunlu kılınmıştır. Bu nedenle vakıflar İslam hukukunun içinde yerini almıştır. Farklı mezheplere sahip alimler tarafından yazılan İslami eserlerde vakıf kurumlarına değinilmiştir. Fakat bunlardan ayrı sadece vakıflarla ilgili yazan önemli alimlerde olmuştur. el-Hassaf (ölüm:875) tarafından ele

¹⁵ Bu fikri öne süren Köprülü muhtemel o dur ki, vakıf kurumunun menşeyini net bir şekilde belirtmemiştir. Ama genel manasıyla incelendiğinde ve yukarıda çeşitli yerlerde değinilen açıklamalar da göz önünde bulundurulduğunda Vakıfların varlığını İslam'a dayandırabilir.

¹⁶ Köprülü, **a.g.e.**, s. 370; Murat Çizakça, “**Osmanlı Döneminde Vakıfların Ekonomik Boyutları**”, Türkiye’de Hayırseverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet, Der. R. Zincir & F. Bikmen, İstanbul, 2006, s. 21.

¹⁷ Fuat Köprülü, **Vakıfların Hukuki Mahiyeti**, Vakıflar Dergisinden Seçmeler II, Haz. Yahya Kemal Taştan, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2013, s. 177.

alınan Ahkamü'l-vakf, İbrahim b. Musa al-Tarablusi'nin (ölüm:992) yazdığı el-is'af fi Ahkami'l evkaf, Hilal b. Yahya'nın (ölüm: 859) Kitab-ı ahkamü'l vakf gibi eserler vakıf kurumları ile ilgili yazılmış müstesna eserler arasında gösterilmektedir. Bütün bu eserler İslam coğrafyasında İslamiyet'in doğuşu ve gelişimini baz alarak vakıf kurumlarının ele alınışını bizlere göstermektedir.¹⁸

Bu bağlamda vakfin temelini İslamiyet'e dayandıran Hanefi mezhebinin önde gelenleri arasında bulunan el-Hassaf gibi alimler Hz. Muhammed ve sahabelerin vakıflarından bahsetmektedir. Bu fikrini Peygamberin hayır işleri için yaptığı icraatları göstererek desteklemektedir. Hz. Muhammed dönemine değindikten sonra halifelerin de vakıflarla ilgili söylemleri ve icraatları anlatılmaktadır. Buna örnek olarak, Hz. Ömer'in bir araziye hayır işleri için Hz. Muhammed'den talep ettiği, bu arazinin mülk etmeme, veraset olarak bırakmama veya piyasa olarak değerlendirmeme kaydıyla kendisine *habs*¹⁹ edilmesi, hayır işleri için kullanılması, savaş mağdurlarına bağışlanması buyrulmuştur. Bu durum vakfin mülk edinmemesi, yoksullara yardım gibi hayır işleri için kullandığını göstermektedir. Benzer örnekler Hz. Ebubekir, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde de sıkça görülmüştür.²⁰

Dört halife devrinden sonra İslam sancaktarlığını eline alan Emevi Devleti döneminde de vakıf kurumlarına önem verilmiştir. Bu dönemde de vakıf müesseseleri hayır işleri için ön planda olmuş ve pek çok vakıf kurumu oluşturulmuştur. Köprülü bu döneme daha çok eleştirel tarzda bakmış ve Emevi dönemini Arapların İslamiyet'ten önceki geleneklerini vakıf kurumları üzerinde de devam ettirmeye çalıştıkları düşüncesini belirtmiştir. Bunu destekler nitelikte de vakıf kurumlarının üzerinde miras bırakma girişimlerini göstermiştir. Bir mülkün vakfedilmesiyle birlikte vakfeden kişinin vakfin idaresini tayin ettiği aile bireylerine vakıf üzerinde nesiller boyunca miras aktarma yolunun açıldığını belirten Köprülü, bu şekilde vakıfların dini

¹⁸ Köprülü, **Vakıfların Hukuki Mahiyeti**, s. 177.

¹⁹ İslamiyet'in yayılmasından sonra vakıf kurumları *habs* veya *hubs* şeklinde ifade edilmekteydi. *Habs* kelimesi, *sadaka* kelimesiyle aynı anlamda kullanılmaktaydı. Zamanla *habs* kelimesi yerini vakıf kelimesine bırakmıştır. Ayrıca bkz. Ahmet Hamdi Fuat, **İslam Hukukunda Vakıf Akdinin Bağlayıcılığı**, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı:27, s. 62.

²⁰ Leeuwen, **a.g.e.**, s. 51-52.

ve hayri amaçlarından sapma olarak görmektedir. Köprülü bu tür vakıflara adi vakıflar ismini vermiş ve bunları gerçekte dini gayeler güden vakıflardan ayrı göstermiştir. Nitekim Emeviler döneminde refah seviyesinin yüksek olması beraberinde miras bırakma yoluyla aristokrat bir zümreyi de doğurmuştur. Bu aristokrat sınıflar vakıf ismi altında miras bırakılan mülkler kanalıyla gerçekleşmiştir. Bu maksatla Köprülü şeklen vakıflara benzese dahi, bu tür vakıfların kişisel amaç gütmekten ileri gidemediğini aktarmıştır.²¹

Abbasiler döneminde ise İslam hukukuna daha çok riayet edildiği ve vakıf kurumlarının dini gayeler esas alınarak işlendiği görülmektedir. Vakıf kurumlarının bu dönemde toplumun bütününde iyice yer edindiği ve aynı dönemde Ebu Yusuf tarafından hukuki çerçeveleri belirlenmiş şekilde sistemleştirdiği anlaşılmaktadır. Ebu Yusuf'un çizdiği genel çerçeve tek bir mezhep için yol gösterici olmamış, vakıf kurumunun bütün mezhepler için genel hukuki mahiyetini de belirlemiştir.²²

Bu bağlamda Abbasiler devrinde hukuki mahiyetleri belirlenen vakıf kurumları İslam coğrafyasının her üçrasına yayılmaya başladı. Dini gayeler baz alınarak bölgelerin iktisadi kalkınmaları amaçlanmaktaydı. Bu dönemde çeşmeler, camiler, kervansaraylar, su kanalları, okullar vb. gibi birçok hayır işleri yapılmıştır. Vakıf kurumları o kadar geniş amaçlara hizmet etmekteydi ki toplumun her anında her işinde vakıf kurumlarının faydaları görülmekteydi. Bu devirlere genel manasıyla vakıf kurumlarının toplumla uyuşması ve beraberinde zenginliği getirdiği dönem olarak söylenebilir. Toplum zenginleştikçe vakıf kurumlarının günlük hayat içindeki önemi de iki kat fazla artmaya başlamıştır.²³

Abbasilerin bölgedeki hakimiyeti Türklerin bölgede yer edinmeye başlamasıyla azalmış, İslam coğrafyasına Türkler siyasi öncülük etmeye başlamışlardır. Abbasi halifeleri dini temsil eden sembolik bir görev görmeye başlamışlardır. Türkler hem siyasi hem de sosyo-ekonomik alanda toplumun yön

²¹ Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi...*, s. 370-371.

²² s. 371.

²³ 371-372.

vericisi oldular. Bu durum vakıf kurumlarında Türklerin etkisinin daha fazla görülmeye başlandığını göstermiştir. Nitekim Türklerin gayretleriyle vakıf kurumlar daha da ileri götürülmüş ve Türk-İslam sentezi şeklinde yerini almıştır. Selçuklular dönemi bunun ilk emaresini vermiş, daha sonra Osmanlı dönemiyle birlikte vakıf kurumlarında Türk-İslam sentezi en ideal yerini almıştır.²⁴

İslam coğrafyasında gelişen vakıf kurumları Türk-İslam senteziyle zirveye çıktı diyebiliriz. Nitekim Osmanlı Devleti'nde vakıflar dar alanla sınırlı kalmamış bütün Osmanlı coğrafyasında yerini almıştır. Bu sayede vakıflar Türk-İslam sentezinin sonucu olarak büyük bir ivme kazanmıştır. Osmanlı dönemi vakıf kurumları açısından zirve noktası oldu diyebiliriz. İslam ülkelerinde sosyo-ekonomik yapıyı ve kültürel birlikteliği sağlayan vakıflar, Osmanlı döneminde sosyal devlet olma anlayışı gereği ülkenin her sahasında yaygınlaşmıştır. Vakıf kurumları Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Osman Bey tarafından meydana getirilmiştir. Osman Bey zamanında 13 vakıf müessesesi kurulmuştur. Bu vakıflar Osman Bey döneminde kurulması nedeniyle Osmanlılar tarafından kurulan ilk vakıflar arasındadır. Yönetici sınıfının bu ilk adımı idarecileri ve zengin şahısları vakıf kurumlarının kurulması nedeniyle teşvik edici bir etki oluşturmuştur.²⁵

Vakıf eserler şehirlerin şenlenmesinde, canlılık kazanmasında öncü görev görmüşlerdir. Nitekim vakıf kurumlarının olduğu şehirler gelişimlerini daha hızlı ilerletebilmişlerdir. Bu bölümde vakıf müesseselerinin genel mahiyetlerinden, vakfiyelerin yapısından ve metodolojik olarak vakıf kurumlarının öneminden kısaca bahsetmiş olduk.

²⁴ Köprülü, **İslam ve Türk Hukuk Tarihi...**, s. 374; Tevfik Güran, **Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 3.

²⁵ Vedat Turgut, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Coğrafyasında Vakıflar ve Şehirleşme (16. Yüzyıl Bilecik ve Çevresi)**, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2015, s. 60.

2.2. ERZURUM VAKIFLARININ GELİR KAYNAKLARI

Vakıfların gelir kaynakları çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitlilik içinde gayrimenkul olarak dükkanlar, evler, odalar gibi yapılar ile tarım arazileri, arsalar, bağ, bahçeler bulunmaktadır. Erzurum vakıflarının gelir kaynakları yukarıda bahsi geçen işletmeler, zirai alanlar gibi çeşitli alanları kapsamaktadır. Her vakıf kuran şahıs kurduğu vakfın akarlarını da sağlamak zorunda olmuştur. Nitekim vakıf kuranlar vakfettikleri akarların gelirlerini ve giderlerini vakfiyenin içeriğinde belirtmiş olmaktadır. Bu bağlamda vakıf kuran kişiler meydana getirdikleri vakıfların giderlerini belirlemek amacıyla veya sosyal, dini ve eğitim hizmetleri veren kişilere mesken olması için çeşitli akarlar vakfetmişlerdir. Vakfedilen akarlar bünyesinde menzil diye isimlendirilen aşhane, merak, oda, ahır, arsa, hücre, ev, kiler, samanlık, avlu gibi yapıları barındırmıştır. Çalışmanın ele aldığı zaman aralığında 28 kadın hayırsever tarafından 17 konut akar olarak vakfedilmiştir. Konutlarla ilgili bilgiler vakfiyelerin içeriklerinde detaylı bir şekilde verilmiştir. Her konut bünyesinde farklı yapıları barındırmıştır. Bu konutların bulunduğu arsa payları da vakıflarda belirtilmiştir. Aynı zamanda arsalarda konutlarla birlikte vakfedilmiştir. Gelir kaynağı sağladığı için arsalar üzerindeki konut tiplerinden bahsedilirken, arsalar üzerinde fazla durulmamıştır.

Konut tipleri çeşitlilik gösteren vakıfların kurucuları da farklılık göstermiştir. Nitekim kadın vakıflar akarlarını vakfettikleri gibi erkek vakıflarda akarlarını vakfetmişlerdir. Erkek vakıflardan 47 hayırsever 25 konut tipi vakfetmiştir. Vakfettikleri konutlar içinde kadın vakıflarda olduğu gibi oda, merak, ev, samanlık gibi akarlar vakfedilmiştir. Vakfiyelerde konut tipleriyle ilgili bilgiler detaylı şekilde verilmiştir. Aynı zamanda vakfiyelerde akarlardan elde edilen gelirlerden de detaylı bahis geçmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde 75 vakıf arasında 42 hayırsever hem konut hem de arsalarını birlikte vakfetmişlerdir. İncelenen vakıflardan edinilen bilgiler ışığında Erzurum'da kurulan vakıfların gelir kaynaklarının çokluğu göze çarpmaktadır. Erzurum şehrinin bölgede gelişmiş olması ve bu gelişmişliği de vakıflar tarafından sağladığı hiç kuşkusuz anlaşılmaktadır. Vakıflar tarafından Erzurum'a pek

çok işletme, arsa, arazi vakfedilmiş ve bu yolla şehirde gelir kaynakları oluşturulmuştur.

2.2.1. Erzurum Vakıflarında Gelirlerin Tahsis Edildiği Yatırımlar

Vakıfların genel olarak değerlendirilmesi faaliyet alanlarının çokluğundan dolayı oldukça zor olmaktadır. Dini, sosyal, iktisadi gibi alanlarda vakıflar çeşitlilik göstermektedir. Faaliyet alanları bu kadar geniş olan vakıflar şehrin oluşmasında ve gelişmesinde birincil etkenler arasında görülmekteydi. Nitekim İslam dünyasında şehir medeniyeti camii çevresinde şekillenmiştir. Şehrin merkezi camii etrafında oluşmaya başlayan medrese, zaviye, çarşı gibi sosyo-ekonomik alanların bütünleşmesiyle büyümekteydi. Vakıflar aracılığıyla şenlenen çarşı merkezine göçlerde artmaya başlamaktaydı. Şehir oluşumunda esas kabul edilen cami, çarşı, kale şematığı Anadolu şehirlerinin yapılaşmasında ve şenlenmesinde birinci etkiye sahip olmuştur. Sosyo-ekonomik ve dini faaliyetler yanında darüşşifa, imaret, çeşme, sebil, kervansaray, mezarlık gibi ayrıca sağlık ve belediyeçilik hizmetlerini de kapsayan bir bütüncül sistem vakıflar aracılığıyla oluşmaktaydı. Toplumsal ihtiyaçların inşa ve icra edilmesinde vakıflar öncü rol almaktaydı. Toplumsal düzenin sağlanması vakıfların şehirlerdeki sosyo-ekonomik, dini, kültürel alanların tesis edilmesi neticesinde şekillenmekteydi.²⁶

Toplumsal düzenin sağlanmasında vakıfların devlet tarafından teşvik edilmesi önemli rol oynamaktaydı. Nitekim İslam devletlerinde ve Selçuklu-Osmanlı örneğinde şehrin şenlenmesinde vakıflar birincil etken olarak görülmekteydi. Bu bağlamda Selçuklular ve Osmanlılar ticaret, sanayi ve şehir alt yapısı gibi beledi hizmetleri vakıf işletmelerini destekleyerek vakıf işletmelerine yaptırmaktaydı. Vakıf işletmelerine gelir sağlayan akarlar olmaktaydı. Vakıf akarları sayesinde elde edilen kira gelirleri vakıf hayratları ve işletilmesi için olanak sağlamaktaydı.²⁷

²⁶ Mehmet Bulut, **Osmanlı Dünyasında Vakıflar ve Finans**, Vakıf ve İktisat Sempozyumu, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2014, ss. 33-35.

²⁷ Ahmet Kala, **Şehirlerin Kurulması Geliştirilmesi ve Kalkınmasında Selçuklu ve Osmanlı Vakıf İktisadi İşletmeleri**, Vakıf ve İktisat Sempozyumu, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2014, ss. 67-72.

Vakıfların sosyo-ekonomik ve kültürel faydaları sayesinde birçok bölge Türk hakimiyeti altına girmekteydi. Vakıf kurumlarının sosyal düzenin sağlanmasındaki etkisi farklı bölgelerin de Türk devletlerinin hakimiyeti altına girmesinde kolaylık sağlamaktaydı. Nitekim vakıf müesseseleri devletin her karış toprağına yayılmaktaydı.²⁸

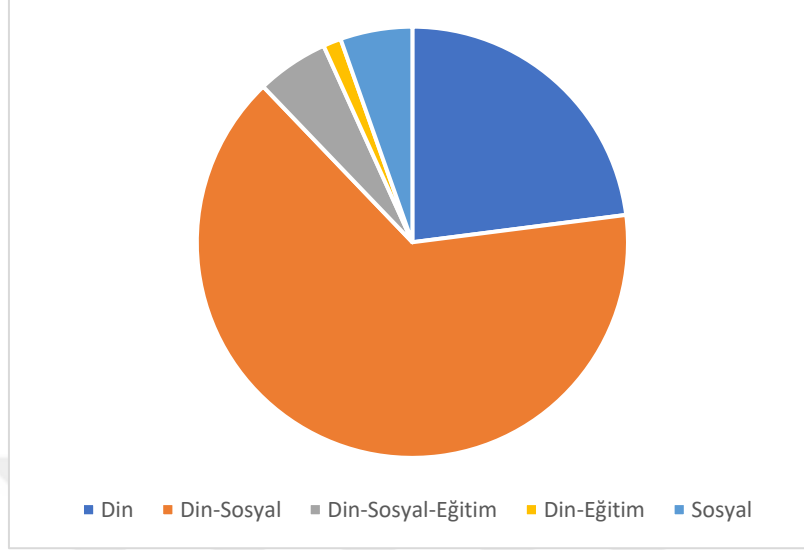
Hayırseverlik kültürünün geliştiğı bir bölgede kurulmuş olan Osmanlı Devleti, kamusal alanda ve şahsi alanlarda vakıfların desteklenmesi ve vakıf mirasının geliştirilmesi için en ideal ortamı oluşturmaktaydı. Nitekim Osmanlı Devleti siyasi ve sosyo-ekonomik yönleriyle miras aldığı vakıfları daha da geliştirerek kendisine özgü bir yapıya kavuşturmayı başarmıştır.²⁹

Vakıfların kurulması ile akarlarının oluşturulması neticesinde vakıf gelirlerinin tahsis edildiğı çeşitli yatırım alanlarını da beraberinde getirmiştir. Erzurum vakıflarından sağlanan gelirlerinde pek çok alana yatırım olarak ayrıldığı görülmüştür. Vakıf gelirlerinin yatırım alanları içinde dini, eğitim, sosyal gibi alanlar olmuştur. Vakıf gelirlerinin yatırım alanları vakfiyelerin içeriklerinde detaylıca aktarılmıştır. Genellikle Erzurum vakıf gelirleri dini alanlara yatırım yapmakta ilk sırada gelmiştir. Devamında eğitim, sosyal yani belediyeçilik hizmetleri de ön planda tutulmuştur. Aşağıdaki bölümlendirmelerde Erzurum vakıflarından elde edilen gelirlerin hangi alanlara yatırıldığı, giderlerin harcama alanlarını sırasıyla aktarmaya çalışmaktayız.

²⁸ Ziya Kazıcı, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, Bilge Yayınları, İstanbul, 2003, s. 153.

²⁹ Güran, **a.g.e.**, s. 3.

Grafik 1.11: Erzurum’da kurulan Vakıf Gelirlerinin Yatırım Alanları

Kaynak, Güran, s. 7

2.2.1.1. Dini-Kültürel Amaçlı Vakıflar

Vakıfları değerlendirirken ilk aklımıza gelen hayri bir kuruluş olmasıdır. Bu hayır nedeni hiç şüphesiz ki dini temellere dayanmaktadır. Bir şehrin oluşmasında üç etken önemli yer tutmaktadır. Bunlardan ilki camii olmuştur. Dini olgusunu oluşturan şehir kale ve çarşı ile de son halini almaktaydı. Nitekim İslam devletlerinde dini olgunun oluşması vakıflar aracılığıyla gerçekleşmekteydi. Dini gerekçeler toplumu vakıf kurmaya teşvik etmekteydi. Din teması şehirlerin oluşmasında olduğu gibi gelişmesinde de birincil rol almaktaydı. Bu bağlamda şehrin gelişmesi dini mabetlerin çoğalmasıyla eşdeğer görülmekteydi.³⁰

Dini faaliyetleri yönünden incelendiğinde vakıflarla ilgili olarak camii ve mescitler gelmektedir. İslamiyet’in çıkışından itibaren camiiler önemli yer tutmaktaydı. Camii ve mescit ibadet edilen yer olmanın yanında, ilim müessesesi, kaza dairesi, ordu karargâhı, elçi kabul edilen bir vasıfta görmekteydi. Camii ve mescitlerin giderlerinin karşılanması için zengin kişiler, sultanlar, vezirler, idareciler gibi konumu olanlar tarafından parasal destekler sağlanmıştır. Zamanla bu durum daha da

³⁰ Leeuwen, a.g.e., s. 11.

sistemleşmiş ve dini faaliyetlerin devamının sağlanması için hizmet edecek kişiler tayin edilmiştir. Dini faaliyetlerinin giderlerinin karşılanması vakıf müessesesinin meydana gelmesini sağlamıştır. Gelir ve giderler vakıfların işletim sistemini doğurmuştur.³¹ Kısacası vakıfların kuruluş gerekçeleri incelendiğinde dini nedenlerin sonucunda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.³²

Dini faaliyetler ele alındığında iki şekil teşekkül etmekteydi. İlki dini hizmet için kurulmuş ibadethaneler ve ikincisi ilmi hizmet amacıyla kurulmuş yerler denilebilir. Birincil amaç olarak bahsedilen kısımda camiiler, mescitler, musallalar ve namazgahlar anlaşılmaktadır. İkincil kısım olarak bakıldığında ilmi hizmet taşıyan dini faaliyetlerin içinde olan yerler karşımıza çıkmaktadır. Bunlar medreseler, mektepler, kütüphaneler, tekke, dergâh, zaviye ve ribatlar olarak anlaşılmaktadır.³³ Dini amaçlı vakıflar akarlarından elde edilen gelirlerin yatırım alanlarını da vakfiye içeriklerinde aktarmışlardır. Erzurum vakıfları incelendiğinde vakıflardan sağlanan gelirlerin yatırım alanları en fazla dini amaçlara ayrıldığı görülmüştür.

Erzurum'da kurulan vakıfların akarlarından sağlanan gelirlerin büyük bir kısmının dini amaçlara yönelik yatırıldığı verilen grafiklerin içeriklerinden de anlaşılmaktadır. Nitekim sayısal olarak ifade edilecek olunursa, sadece dini amaçlı olan vakıf sayısının 17 adet olduğu anlaşılmaktadır. Dini ve sosyal amaç güden vakıf sayısının 48 olduğu anlaşılmaktadır. Burada sosyal amaç olarak vakıfların akar gelirlerinden sağlanan paradan fakirlere yardımlar ettikleri, çeşmeler meydana getirdikleri, hac hizmetleri için yatırımlar sağlandığı görülmüştür. Dini, sosyal ve eğitim amacı güden vakıf sayısının 3 olduğu tespit edilmiştir. Sadece dini ve eğitim amaçlı gelirlerini ayıran vakıf sayısının 1 adet olduğu anlaşılmıştır. Bunun yanında sadece sosyal amaçlı vakıf gelirlerinin ayrıldığı sayı ise 4 olduğu görülmüştür.

³¹ Baş, **a.g.e.**, s. 60-61.

³² Şeker, **a.g.e.**, s. 194.

³³ **A.g.e.**, s. 209.

2.2.1.2. Eğitim Amaçlı Vakıflar

Yukarıda bahsettiğimiz dini faaliyetlerin ikincil kısmı eğitim alanındaki içerikleri de kapsamaktadır. Nitekim dini faaliyetler içinde eğitim kurumları da oluşmaktaydı. Buna en iyi örnek olarak camii külliyelerinin içinde eğitim veren medreseler gösterilebilir. Bu medreselerin içinde talebelere sadece dini eğitim verilmemekteydi. Bunun yanında ilmi eğitimlerde verilmekteydi. Vakıf eserlerinin oluşum evreleri incelendiğinde vakıf eserlerinin çeşitliliği de ortaya çıkmaktadır. Sadece dini gaye gütmeyen aynı zamanda ilmi bir saha görevi gördüğü anlaşılmaktadır.³⁴ Erzurum vakıflarının içeriklerine bakıldığında eğitim amaçlı ilmi medreselerin olduğu ve vakfiyelerde bu medreselerde eğitim alan talebelerin medrese masraflarının karşılandığı, yurt şeklinde yatılı kalan talebelerin giderlerinin vakıflar tarafından ayrılan yatırım fonları eşliğinde karşılandığı incelenmiştir.

Vakıfların dini yönü kadar eğitim yönünün de ön planda olduğu İslam devletlerinde ve Osmanlı Devleti'nde birçok örneği ile mukabildir. Buna örnek verilecek olunursa eğer, I.Mahmut vakfiyesinde eğitim alanına ayrılan giderlerden anlaşılabilir.

Tablo 1. 9: I. Mahmut Vakfiyesi (15 Şevval 1152/4 Aralık 1739)

Meslek	Yevmiye-Akçe
Muallim	50
Kalfa	20
Hat Hocası	10

Kaynak, Şeker, s. 211

³⁴ A.g.e., s. 209.

Vakfiyenin devamında mektepte bulunan 40 fukara öğrenciye vakıf gelirlerinden tahsis edilmek üzere senede birer kapama, birer çift mest pabuç, birer fes ile birer kuşak alınması belirtilmiştir. Bunun yanında kış aylarında fukara talebelerin soğuktan korunması için kömür alınıp yakılması istenmiştir. Aynı zamanda talebelerin mektepteki hocalarıyla birlikte sosyal etkinlikler yapılması ve talebelerin dinlenmesi için vakıf gelirlerinden bütçe ayrılmıştır.³⁵ Bu örnekte de görüldüğü üzere ilmi sınıfın yetiştirilmesine özen gösterilmiş ve vakıflar aracılığıyla desteklenmiştir. Eğitim amaçlı vakıf gelirlerinin yatırıldığı pek çok vakıf kurulmuştur. Bu vakıflardan Erzurum'da kurulmuş vakıfların rakamları yukarıdaki tabloda verilmiştir. Erzurum vakıfları içinde kurulan vakıflar incelendiğinde eğitim amaçlı vakıfların çokluğu göze çarpmaktadır. Nitekim bir vakfiyede eğitim amaçlı kütüphane vakfedilmiş ve bu kütüphanenin gelirleri yine eğitim amaçlı yatırım yapılmıştır. Bahsi geçen kütüphanede 79 yazma eserin olduğu tespit edilmiştir.

2.2.1.3. Sosyal Amaçlı Vakıflar

Vakıfların genel mahiyetine bakıldığında dini faaliyetler, iktisadi faaliyetler, eğitim faaliyetleri gibi bütün alanlarda sosyal vakıf anlayışı işlenmiştir. Toplumsal gaye güden vakıflar toplumun en önemli yardım merkezi görevi görmüştür. Bundan yola çıkılarak vakıf kurumunun çeşitlikleri incelendiğinde sosyal faaliyetler daha iyi göz önüne çıkmaktadır.

Sosyal düzenin sağlanması ve toplumun ihtiyaçlarının giderilmesi için birçok sosyal faaliyet gerçekleştirilmiştir. Sosyal faaliyetler olarak çeşmeler, sarnıçlar, havuz, kuyu, göl gibi çeşitli vakıf faaliyetleri gösterilebilir. Yolların onarılması, tüccarların konaklaması için kervansarayların yapılması, hastaneler, defin işlemleri için hazine ve makbereler vakıfların sosyal alandaki çeşitliliğini göstermektedir. Köydeki ahaliye hayvanlarını otlatmaları için meralar, çayırılar tesis etmeleri bütün toplumu kucaklayıcı

³⁵ A.g.e., s. 211.

sosyal faaliyetlerdendir. Sadece insani ihtiyaçlar giderilmemiş, hayvanlara da zen gösterilmiştir. G edemeyen kuşlara yem verilmesi buna örnektir.³⁶

Müslümanlar arasında sevgiyi, merhameti, yardımı sağlayan vakıflar her yönüyle sosyal devlet anlayışını yerine getirmeye çalışmıştır. Yolculara yardım etmek, kimsesizlerin cenazesini defnetmek, para ve yiyecek desteği sağlamak sosyal vakıfların ana temalarındandır. Vakıfların sosyal faaliyetlerinin ana kaynağı hiç şüphesiz ki fukara ahaliye her yönüyle yardımda bulunmak olmuştur. Bu bağlamda sosyal faaliyetler toplumun temel ihtiyaçlarını gidermeye odaklı bir vakıf sistemi geliştirmiş denilebilir. Bunların içine mahalle ve köy ahalisine sosyal destek amacı güden avarız vakıfları örnek verilebilir.³⁷

2.2.1.4. İktisadi Amaçlı Vakıflar

Vakıfların faaliyet alanlarından bir tanesi de iktisadi faaliyetleridir. Nitekim vakıflar gelir ve giderleri olan iktisadi bir yapıya sahiptir. Bu nedenledir ki vakıf faaliyetleri içinde iktisadi faaliyetler belirgin bir yer kaplamaktadır. İktisadi faaliyetler ülkenin ve toplumun hizmeti için yapılan vakıflar aracılığıyla sağlanmaktaydı. Vakıflardan elde edilen gelirlerle topluma hizmet etme, faydalı olma, fakiri destekleme çabaları olmaktaydı.

Vakıf, ticari servetlerin iktisadi olarak değerlendirilmesini sağlayan bir kurum görevi görmüştür. Tarımsal alanların işletilmesinden, sanayi dallarının oluşmasına, ticaret merkezlerinin tesis edilmesine değin vakıfların iktisadi yönü etkin olmuştur. Bunun yanında para vakıflarının yaptığı hizmetler de iktisadi yönden değerlendirilebilir. Bankacılık işlevi gören para vakıfları toplumun iktisadi yöndeki taleplerine karşılık oluşturulmuştur. Sanayi esnaflarının çeşitliliği, hanlar, köprüler, kervansaraylar gibi ticari gaye güden yapılar iktisadi faaliyetlerin faydaları arasında

³⁶ A.g.e., s. 213.

³⁷ A.g.e., s. 213.

bulunmaktadır.³⁸ Vakıf kurumları kuruldukları bölgedeki iktisadi kalkınmaya tarım, hayvancılık, ticarethane gibi çeşitli akarlar vakfederek katkı sunmuştur.

2.2.1.5. Şehircilik ve Belediyecilik Faaliyetleri

Vakıfların sosyal faaliyetlerini anlatırken bahsettiğimiz birçok yapı aynı zamanda vakıfların şehircilik ve beledi hizmetlerini de göstermektedir. Zira bir şehirde su ve kanalizasyonun yapılması veya bunlar yoksa su ve kanalizasyonun tahsis edilmesi görevi de vakıflar tarafından yapılmaktaydı. Bu nedenle yapılan su ve kanalizasyon çalışmaları vakıfların beledi hizmetlerinin kapsamına girmektedir.

Belediyelerin günümüzde yaptığı hizmetler arasında bulunan fakir halka maddi ve manevi desteğin sağlanması, cenaze işlemlerinin yapılması, mezarlık hizmetlerinin yerine getirilmesi gibi pek çok alandaki çalışmalar vakıfların beledi hizmetlerinin bünyesinde oluşmaktaydı. Şehir merkezlerinin irşad ve şenlendirilmesi vakıflar eliyle yapılmaktaydı.³⁹ Nitekim vakıflar kırdan kente pek çok alanda iktisadi kalkınmanın sağlanması, malların tedarik edilmesi, sosyal yardımların yapılması gibi çok geniş bir yelpazede hizmetler tahsis etmiştir. Vakıfların bu tür istekleri devletin bölgedeki hakimiyetinin güçlendirilmesi açısından önem arz ettiğinde vakıflar genellikle idareciler tarafından desteklenmekteydi.

³⁸ Baş, a.g.e., s. 5.

³⁹ A.g.e., s. 6.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VAKFİYELER İŞİĞİNDA ERZURUM'DA VAKIFLAR

3.1. SOSYAL STATÜLERİ AÇISINDAN ERZURUM'DA VAKIFLAR

Osmanlı Devleti Anadolu'da küçük bir beylik halindeyken üç kıtaya yayılan bir imparatorluk olmuştur. Anadolu, Hicaz, Balkanlar, kuzey Afrika gibi bölge halkları Osmanlıların egemenliği altında yüzyıllarca yaşamışlardır. Bundan dolayı devlet içinde birçok farklı din ve mezhebe inanan kesimler olduğu gibi çeşitli ırklar da Osmanlı Devleti bünyesinde yaşamışlardır. Çok uluslu bir devlet olan Osmanlı Devleti sosyo-kültürel çeşitliliği son derece yüksek bir imparatorluk konumundan dolayı kendi bünyesinde farklılıklar barındırmıştır. Osmanlılarda sosyal ve siyasi düzen dört sınıf üzerinde şekillenmiştir. Bu sınıflar arasında Peygamberin soyundan gelen seyyidler ve şerifler, idarede görevli olan vezirler ve devlet idarecileri, hiçbir sosyal statüsü olmayan Müslüman halk ve zimmiler olarak ayrılmıştır. Bu çeşitli ayrımların tek elde toplanması düzenli bir sosyal teşkilatın oluşması toplumu idare eden askeri sınıf ile onlar tarafından yönetilen halk yani reaya biçiminde iki ana şekil alması ile tesis edilmiştir.¹

Osmanlı toplumunu incelediğimizde idarecilerin ve kamusal alanda görevli olan kesimlerin vazifelerini en iyi şekilde ifa ettikleri anlaşılmaktadır. Üst kademelerin işlevselliğini iyi bir şekilde yürütmesi ve aynı zamanda toplumun alt kademelerindeki reayanın da üretim yapıp vergi yükümlülüğünü yerine getirmesi devleti ayakta tutan etkenler arasında bulunmaktaydı. Birbirine muttasıl olan yönetici ve reaya asırlar boyunca devletin ayakta kalmasını sağlayan yapı taşlarından olmuştur. Yönetici kesim reaya karşı adalet ve ekonomik destek sağlayarak toplumun bir düzen içinde yaşamasını sağlamıştır. Toplumun birbirine karşı sorumluluk içinde olması

¹ Bahaeddin Yediyıldız, **Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış**, 10-12, Türkler, edt. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek vd., C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 191-192.

Osmanlılarda bir kast sisteminin de olmadığını göstermektedir. Bu nedenle Osmanlı toplumunda her birey örf ve adetine bağlı bir şekilde istediği bir statüye çıkabilmekteydi.²

Osmanlı Devletindeki toplumsal yapı padişah, seyfiye, ilmiye, kalemiye gibi dört sınıf içinde şekillenmiştir. Padişah devletin mutlak yetkilisi olup son söz sahibi olan kişidir. Seyfiye sınıfı askeri sınıfı temsil eden yöneticileri kapsamaktadır. Kalemiye sınıfında olanlar bürokratları içermektedir. İlmiye sınıfına mensup olanlar ise din adamları, tasavvuf ehli olanlar, tarikat şeyhleri, Hazreti peygamberin soyundan gelen seyyidler ve şeriflerden oluşmaktaydı.³

Osmanlı toplumunun temel taşlarından olan reaya devlete karşı vergi vermekle yükümlü bulunmaktaydı. Reaya, genelde ticaret ve üretici bir yapıda bulunmaktaydı. Toplumun temel taşı olan reaya yerleşik ya da yarı yerleşik bir durumdaydı. Göçebe olarak yaşayan kesimlerde varlığını hayvancılık yaparak sürdürmekteydi. Yerleşik kesim ise şehir merkezlerinde, ilçelerde ve köylerde yaşamaktaydı. Şehirde yaşayan reaya ticaret ve esnafılık ile meşgulken, köyde yaşayan kesimler ise tarım ve hayvancılık gibi işlerle meşguliyet göstermekteydi.⁴

İnalcık'a göre Osmanlı'daki gruplar şu şekilde ayrılmıştı: Birinci veya en üst sınıf askeri-idari veya devlet otoritesini temsil eden kesim diye geçmektedir. İkinci kesim veya bir alt sınıf ulema veya tarikat şeyhleri diye geçen dini otoriteyi temsil eden grup olmuştur. Üçüncü kesim olarak burjuvazi sınıf kastedilerek ticaretle veya sermaye ile uğraşan gruplar belirtilmiştir. Bunun devamında dördüncü kesim olarak ise yerel ticaretle meşgul olan esnaflar ve zanaatkarlar olarak ayrılmıştır. Bu sınıfların veya grupların en altında ise tarım ve hayvancılıkla meşgul olan reaya kesimi kastedilmiştir.⁵

² Yediyıldız, **a.g.e.**, s. 191-192, 205.

³ **A.g.e.**, s. 191-192, 197.

⁴ Ahmet Tabakoğlu, **Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları,1-12, Osmanlı**, ed. Güler Eren, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 23.

⁵ İnalcık, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar -IV...**, s. 80.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Erzurum şehir merkezinin XIX. yüzyıla ait vakfiyeleri incelendiğinde yukarıda bahsi geçen bütün toplumsal sınıflarla ilgili belge geçmediği araştırmalar sonucunda anlaşılmıştır. Bahsi geçen belgelerle ilgili detaylı açıklamalar çalışmanın içeriğinde geçmektedir. Bu bölümde Vakıf kurucularının meydana getirdiği toplumsal sınıflar bünyesinde açıklamalar aktarılmaya özen gösterilecektir. Yapılan araştırmalar ve vakfiye tespitleri neticesinde vakıfların genel manada statüleri bir kesinlik göstermemiştir. Bunun neticesinde özellikle ticaretle ilgilenen kesim ile esnaflık yapan kesimlerin vakfettikleri emtiaya baz alınarak son şekilleri verilmiştir.

Özellikle Osmanlı Devleti ile Rusların XIX. yüzyılda giriştikleri bölgesel hakimiyet mücadelesi sonucunda Erzurum bölge halkı da etkilenmiştir. Şehirde göçlerde savaşlar gibi artış göstermiştir. Bu durum bölgedeki esnaf yapısını ve aynı zamanda yerleşik şehir kültürünün oluşturduğu ekonomik sisteminde etkilenmesine sebebiyet vermiştir. Bu dönemde Erzurum vakfiyeleri yıllar arasında artış veya azalış göstermiştir. Nitekim bazı dönemlerde vakfiye sayılarının arttığı, bazı dönemlerde ise azalış gösterdiği anlaşılmıştır. Osmanlı-Rus mücadelesinin tesiri vakfiyelerin dönemsel dağılımını etkilemiştir. Bu bağlamda vakfiyelerle ilgili yapılan bu araştırmada ağırlık olarak şehirdeki sosyo-ekonomik yapının temellendirilmesi yerini alacaktır.

3.1.1. Askeri (Yönetici) Sınıf-Seyfiye

Yukarıda açıklandığı üzere Osmanlı sosyal tabakasının dört ana hat eksenindeki yapısını vakfiyeler üzerinden araştırmaya açtık. Çalışmanın esasını temsil eden XIX. yüzyıl Erzurum şehir merkezinde Padişahın veya saray halkının kurduğu herhangi bir belge tespit edemedik. Bunun yanında bürokrat sınıfını temsil eden kalemiye sınıfından da Erzurum şehrinde XIX. yüzyılda kurulmuş bir vakıf belgesine ulaşamadık.

İncelediğimiz çalışmanın dizaynı kronolojik sınıflandırmaya göre şekillendirilmiştir. XIX. yüzyılın başlarından yüzyılın sonlarına kadar devam eden

vakıf kuruluş tarihleri baz alınmıştır. İncelemeye tabi tutulan ilk vakfiye kronolojik olarak erken kurulduğu için ilk sırada yer almıştır. Bu bölümde ele alınan seyfiye sınıfına mensup vakıflar Ser-Saksonî Sa‘âdetlü Ahmed Ağa ibni Mehmed Ağa, sâbık Vâli-i Erzurum Mehmed Emin Paşa, Dördüncü Ordu-yı Hümâyunu Redîf Birinci Sınıf-ı Tâlî Alayının Kâimmâkâmı (Yüzbaşı) İzzetlü İbrahim Bey ibn-i Abdullah bin Abdurrahman, sâbık Erzurum Ağası Ser-turna-i Osman Ağa ibni İsmail, Sersakson-i Dergâh-ı âli El-Hâc el- harameynü’ş-şerîfeyn Mahmud ibn-i İbrahimzade, Dergâh-ı Âlî Kapucubaşlarından rıf’atlu Hasan Namık Efendi ibn-i Abdürrahim Efendi olmak üzere 6 kişiden oluşmaktadır. XIX. yüzyıla ait vakfiyeleri tespit edilen altı kişi dönemin Erzurum şehri için önem arz eden şahıslardan olduğu anlaşılmaktadır.

Elimizdeki vakfiye belgelerinin incelenmesi sonucunda seyfiye sınıfına ait altı adet vakfiye bulunmaktadır. Bunlardan biri valilik görevinde bulunmakta diğer beşi ise orduda görevli olan askeri yöneticilerden oluşmaktadır. İncelenmeye tabi tutulan seyfiye sınıfına mensup ilk yönetici Ser-Saksonî⁶ Sa‘âdetlü Ahmed Ağa ibni Mehmed Ağa olmuştur. Ahmet Ağa ordu mensubu olup rütbesi gereği Erzurum’un önemli şahsiyetleri arasında yer almıştır. Ahmet Ağa ile ilgili vakıflara bakıldığında farklı tarihlerde oluşturulduğu anlaşılan üç adet vakfiyesinin bulunduğu görülmüştür. Vakfiyelerin genel sayısı verilirken Ahmet Ağa’ya ait 3 vakıftan sadece 1’i sayısal olarak belirtilmiştir. Diğer iki vakfında bağımsız olarak belirtilmiş olma durumu göz

⁶ Sersaksoni veya saksoncubaşı, samsoncubaşı gibi farklı isimlerle ifade edilen yeniçeri ocağının yetmiş birinci ortanın zabıtine denilmiştir. İsmi kökenine bakıldığında ayı avına özgü sekson türü köpeklerin bakımıyla ilgilenenlere söylenmiştir. Fatih Sultan Mehmet döneminde Eflak voyvodasının gönderdiği cins köpeklerden (saxon) dolayı yetmiş birinci ortanın yayabaşı 25 akçe verilerek saksoncubaşı yapılmış ve alt birimleri olarak saksoncular kethüdası ile saksonlar teşkil edilmiştir. Saksonlar bu tarihten itibaren avcı bölükleriyle avlara çıkmış uzun etekli gömlekler ve gümüşlü değneklerle avlarda bulunmuşlardır. Odalarının yanında saksonlar için yer ayrılmış ve tpothane taraflarında yer temin edilmiştir. Saksonlar kendi mahiyetlerinde bulunan sakson cinsi köpeklerin her türlü ihtiyaçlarıyla ilgilenmişler ve masrafları devletten temin edilmiştir. Saksoncubaşı yeniçeri ocağında önemli bir konumda bulunmuştur. Katar ağaları denilen ocağın büyük kumandanlarının oluşturduğu divanın daimî üyesi konumunda olmuştur. saksoncubaşı turnacıbaşının üst kademinde olup, terfi ettiklerinde ocak içinde zağarcıbaşı kademine yükselmekteydiler. Seferlerde bazen yeniçeri müfrezesine kumandanlık etmişlerdir. Eşkinici ocağınıN kuruluşunda görev alan saksoncubaşıya dergâh-ı mualla (ali) kapıcıbaşılığı rütbesi verilmiştir. TDV İslam Ansiklopedisi, **Saksoncubaşı**, 3.basım, Ek-2. Cilt, Ankara, 2019, s. 451-452: Osmanlı arşivlerinde dergâh-ı ali yeniçerilerinin bölükleri zağaracı, sersaksoni, sertunai, haseki gibi birimler hakkında detaylıca bilgiler ve defterler mevcuttur. **BOA**, MAD.d., (29.12.1300), 16980.

önünde bulundurulduğunda incelenen toplam vakfiye sayısı 89'a tekabül etmektedir. Biz çalışmamızda Ahmet Ağa'nın 3 adet vakfiyesini bir üzerinden ele aldık fakat içeriklerinde 3 adet vakfiyenin de birbirinden bağımsız şekilde kurulduğu ayrıca bilinmelidir. Birinci vakfiyesi H. 13 Cemaziyelahir 1217/ M.11 Ekim 1802 tarihinde oluşturulan Ahmet Ağa'nın ikinci vakfiyesi H. 18 Şevval 1218/M. 31 Ocak 1804 tarihinde ve üçüncü vakfiyesi ise H. 27 Muharrem 1223/M. 25 Mart 1808 meydana getirilmiştir. Sersaksoni Ahmet Ağa'nın birinci vakfiyesi incelendiğinde genel olarak vakfiyelerde karşılaşılan yazım düzeni karşımıza çıkmaktadır. Vakfiyelerin içerik kısımları incelenirken genel olarak dua ile başlarken bitişleri mütevellî dağılımı, beddua gibi kısımları kapsamaktadır. Ahmet Ağa Vakfiyesinin de giriş cümlesi dua ile başlamıştır. Vakfiyenin giriş kısmında şu şekilde dua edilmiştir:

“Elhamdü li'l-lâhi Rabbi'l-âlemîn ve's-sâlatü ve's-selâmü alâ seyyidînâ Muhammed'in ve âlihî ve sahbihî ecma'in ammâ ba'd işbu kitâb-ı sıhhat-nisâbın imlâ ve inşasına bâ'is ve bâdî oldur ki...”

Erzurum'da Kavak Mahallesi sakinlerinden hayır-hasenat sahibi olan ve Mehmed Ağa oğlu Ser-Saksoni Ahmed Ağa H. 13 Cemaziyülahır 1217/ M.11 Ekim 1802 tarihinde vakıf kurmuştur. VGMA 2171/147 No'lu defterde kayıtlı bulunan vakfiyede taşınmaz olarak vâkıf, o tarihe kadar bizzat kendisinin olan mülklerinden Gölbaşı adıyla bilinen çarşıdaki birbirlerine bitişik, sınırları bir taraftan Pervizzade'nin vakıf dükkânı, bir taraftan Saçak Oğlu dükkânı, bir taraftan Abdi Ağa'nın evi ve diğer taraftan ana yol olan iki kepenk bakkal dükkânlarını vakfetmiştir. Akar şartlarına bakıldığında adı geçen iki dükkân her sene mütevellî tarafından ve rayiç bedelle kiraya verilsin. Elde edilen kira miktarından öncelikle bu dükkânların gerekli bakım ve onarım işleri görülsün. Sonra, artan miktardan her sene mum yağından onar okka ağırlığında üç adet berat [Berat gecelerinde yakılmak üzere mum] döktürülsün. Biri kendi ruhum, diğeri babam merhum Mehmed Ağa'nın ruhu ve diğeri merhume annem Münevvere Hatun'un ruhu için olsun. Bu mumlardan ikisi Kavak Camii'nde ve kalan bir tane de Sinavuk Köyü Camii'ne konulsun ve aydınlatsın. Sevaıpları ruhlarımıza hediye edilsin. Yine aynı mahallede mülküm olan evimin yakınındaki akan çeşmenin bakım ve onarımı yapılsın. Arta kalan miktar ne olursa mütevellî tarafından muhafaza

edilsin. Vakfın tevliyeti kendi yedinde olması şartı konmuştur. Kendi ölümünden sonra genellikle birçok vakfiye bitişinde belirtilen kısımda evlatlarına tevliyetin geçmesini belirtmiştir.

“...Mâdem ki hayatda olduğumca vakf-ı mezbûrun tevliyet ve tasarrufu kendi yedimde ola. Vefâtımdan sonra evlâd-ı zükûrumun evlâd-ı evlâd-ı zükûru batnen ba‘de batnin ve neslen ba‘de neslin şart-ı mezkûr üzere mütevellî olalar...”

Sersaksoni Ahmet Ağa’ya ait ikinci vakfiyenin kuruluş tarihi H. 18 Şevval 1218/M. 31 Ocak 1804 olarak tespit edilmiştir. Yine aynı deftere kayıtlı bulunan (VGMA 2171/147) vakfiyenin taşınmaz malları da teferruatlı bir şekilde tarif edilmiştir. Bizzat kendine ait mülkü olan ve Erzurum şehir surunun dışında Nazik Çarşısı’nda bulunan, sınırları bir taraftan Homur Oğlu’nun dükkânı; bir taraftan yine aynı kişiye ait ev; iki taraftan ana yol ve çıkmaz sokak olan bir kepenk dükkânını vakfetmiştir. Vakfiye şartlarına bakıldığında adı geçen dükkân her sene müteveli tarafından ve rayiç bedelle kiraya verilsin. Elde edilen kira miktarından öncelikle bu dükkânın gerekli bakım ve onarım işleri görülsün. Ardından yine aynı mahallede hayır maksadıyla yaptırdığım çeşmenin sucusuna yılda 5 kuruş ücret verilsin. Yine her sene mum yağından 9 okka ağırlığında bir berat döktürülsün. Bu mum Kavak Camii’ne konulsun ve aydınlatsın şeklinde şartları olduğu anlaşılmıştır. Ahmet Ağa vakfın tevliyetini kendisinde bulunması şartını koymuştur.

Ahmet Ağa’nın kurmuş olduğu üçüncü ve son vakfiye (VGMA 2171/147) H. 27 Muharrem 1223/M. 25 Mart 1808 tarihinde meydana getirilmiştir. İncelenen vakfiyede vakfedinceye kadar bizzat kendi mülkü olan ve Erzurum’da Nazik Oğlu Çarşısı’nda bulunan, sınırları bir taraftan Hacı Abdullah Ağa dükkânı, bir taraftan Rukiye Hanım dükkânı ve bir taraftan Bostancı Oğlu adlı gayr-i Müslim evi ve diğer taraftan ana yol olan bir adet çarıkçı dükkânı ve yine aynı mahallede bulunan, sınırları bir taraftan Oruç Oğlu Kahvesi, bir taraftan Derviş Bey’in berber dükkânı ve yine bir taraftan Bostancı Oğlu adlı gayr-i Müslim’in evi ve diğer taraftan ana yol olan bir adet dülger dükkânı ki toplamda iki adet dükkânını vakfetmiştir. Vakıf şartları olarak adı geçen dükkânlar her sene müteveli tarafından ve rayiç bedelle kiraya verilsin. Elde edilen kira miktarından öncelikle bu dükkânların gerekli bakım ve onarım işleri

görölsün. Ardından yine aynı mahallede bulunan Çil Bekir oğlu Hafız'ın yeniden yaptırıp akmasını sağladığı akan lüleli çeşmenin gerekli bakım ve onarım işleri göröldükten sonra su yolcusuna 3 kuruş ücret verilsin. Yine her sene 6 okka ağırlığındaki mum yağından bir adet berat mumu dökölsün. Bu mum Kavak Camii'ne konulup aydınlatsın. Sevapları dedem Ahmed Ağa'nın ruhuna hediye edilsin. Artan miktar mütevellî tarafından muhafaza edilsin ve kendisine tevliyet ücreti olarak verilsin denilerek vakıf şartları belirlenmiştir. Vakfın tevliyeti yaşadığı sürece kendisinde bırakılması şart olarak belirtilmiştir. Vakıfların ayrı ayrı kurulduğu şartlarda birbirini destekler içeriklere rastlanılmadığı görölmüştür. Bu bakımdan zeyl vakıflar diye nitelemek güç olmaktadır.

İncelediğimiz sınıf ve dönemle ilgili ele alınan ikinci vakıf sâbık Vâli Erzurumlu Mehmed Emin Paşa⁷'dir. Seyfiye sınıfı içinde gösterdiğimiz ikinci belge sâbık Vâli Erzurumlu Mehmed Emin Paşa Hazretlerinin kurduğu vakfiyedir. Emin Paşa Vakfı diye de geçmektedir. Erzurum'da vali iken Tokat'a vazifelendirilen Emin Paşa 23 Eylül 1813 (27 Ramazan 1228) tarihinde Erzurum şehir merkezinde kendisine ait mülkleri vakfetmiştir. Bölgenin valisi olması sebebiyle zengin olduğu anlaşılan Emin Paşa'nın vakfettiği akarların piyasa değerlerinin yüksek olduğu ve önemli meslek dalları arasında ticarethane sahibi olduğu anlaşılmıştır.⁸

⁷ II. Mahmut döneminde Erzurum'da (1808-1839) 28 vali değişikliği yaşandığı görölmüştür. Bu durum XIX. yüzyılın genelinde sıklıkla yaşanmıştır. Nitekim Erzurum ve çevre bölgelerinde İran ve Rus tehditleri sebebiyle merkezi idare tarafından sürekli kontrol altında tutulma gerekliliği görölmüştür. Bu dönemde Erzurumlu Mehmed Emin Paşa vali olarak görevlendirilmiştir. Mehmed Emin Paşa'nın Erzurumlu olması münasebetiyle isminin başına Erzurumlu lakabı takılmıştır. Mehmed Emin Paşa 1811-1813 tarihleri arasında Erzurum'da valilik görevini ifa etmiştir. Kendisinden sonra Ahmed Paşa vali olarak görevlendirilmiştir. Vakfiyelerde Mehmed Emin Paşa ile ilgili bilgiler geçmektedir. Mehmed Emin Paşa, Tokat'a tayin edildikten sonra Erzurum'daki taşınmazlarını vakfetmiştir. Emin Paşa vakfı diye nitelendirilen zengin vakıf eserleri meydana getirmiştir. Ayrıca bkz. **VGMA**, 2152, 37/51; Konukçu, a.g.e., s. 250.

⁸ İnalcık'a göre Osmanlı Devleti'nin herhangi bir şehrinde idareci ve ulema sınıfına mensup olan kişilerle, büyük sermaye sahibi zengin kişilerin aynı kişiler olduğu belirtilmiştir. Nitekim aynı durumun araştırmamızın içinde tespit ettiğimiz vakfiye örneklerinde de karışımıza çıktığı görölmüştür. Erzurum'da valilik görevini ifa etmiş olan Mehmet Emin Paşa'nın aynı zamanda şehrin büyük sermaye sahiplerinden olduğu anlaşılmaktadır. Buna benzer örnekler vakfiye içeriklerinde sıklıkla karışımıza çıkmıştır. Ayrıca bkz. İnalcık, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar -IV...**, s. 83-84.

Emin Paşa 1813 yılında Erzurum merkezinde bulunan 5 adet timurcu ve çilingir dükkânları⁹, 3 kıta kahvehane, 1 adet haffaf dükkânı, 1 adet menzilhane, 1 kıta dükkân¹⁰, 1 adet berber dükkânı ile toplam 15 adet dükkânını “*vakf-ı sahih-i müebbed ve habs-i sarih-i muhalled ile vakf ve habs idübb*” deyip vakfetmiştir. Yani doğru, yasal ve ebedi vakıf, açık, uyulur ve kalıcı habs olarak vakfedildiği zikredilmektedir. Buradaki cümleden de anlaşılmaktadır ki Emin Paşa Vakfındaki akarlar ebedi şekilde vakfedilmiştir. Sahih vakıflardan olan Emin Paşa vakfında gözümüze ilk çarpan vakfin diğer vakıflara oranla büyük bütçeli bir vakıf olduğudur. Çeşitli meslek guruplarını barındıran ve farklı muhitlerde bulunan vakıf akarlarının zenginliği anlaşılmaktadır. İdareci sınıfından olması hasebiyle geniş bütçeli bir izlenim oluşturan vakfin Erzurum şehrindeki sosyo-ekonomik yapıya tesiri pozitif yönde olmuştur. Vakfin mütevelliyesi Fatma Hanım bintü’l-merhûm Mehmed Emin Ağa, nazırlığa evladı İshak Bey, câbî vazifesinin ifası için Süleyman Ağa görevlendirilmiştir.¹¹

Vakfiyenin şartlarında akarlardan elde edilen paranın istirbah¹² edilmesi, elde edilen nemadan cami, mektep, çeşme gibi alanlarda hasıl olan paranın dağıtılması esas alınmıştır.

Tablo 1. 10: Emin Paşa Vakfı’nın Senevi Akarat Masrafları

Senelik	Ücret
Ferraş ¹³	40 guruş
Yusuf Efendi’nin kandil yakma görevi	30 guruş
Sıbyan mektebi muallimi	10 guruş
3 adet çeşmenin tamirleri için sucuya	20 guruş
Cabi ¹⁴	20 guruş

⁹ Orijinal belgede buradaki rakam okunamadığı için (...) adet timurcu ve çilingir dükkânlarını denilmiş olup, isimleri zikredilen diğer dükkânların toplamı 7 adet olduğu için ve toplamda “*cem’an onbeş aded menzil ve dükkânlarını*” diye belirttiğinden timurcu ve çilingir dükkânlarının 5 adet olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰ Dükkânın cinsi belgede belirtilmemiş olup dükkân diye geçmektedir.

¹¹ **VGMA**, Defter nr. 2152, sıra nr. 37, s. 51

¹³ Bir şeyi yaymak, hazırlamak, döşemek gibi manaları içermektedir. Vakıf kurumlarında ise temizlik görevlerine verilen isme ferraş denilmektedir. Ayrıca bkz. Tahsin Yazıcı, Mehmet İpşirli, “**Ferraş**”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul, 1995, s. 408-409.

¹⁴ Câbî, vakıf gelirlerini toplayan tahsildar. Mehmet İpşirli, ‘**Cabi**’, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul, 1992, s. 529; Tahsin Özcan, **Osmanlı Toplumuna Özgü Bir Finansman Modeli: Para Vakıfları**, Çerçeve Dergisi, S. 10, Ekim 2008, s. 127.

Yukarıdaki tabloda Emin Paşa'nın senelik taşınmazlarından elde edilen icarelerinin hangi kollara dağıtıldığı görülmektedir. Uygulama kısmında da anlaşıldığı üzere vakıf muhasebesinden sağlanan senelik gelirlerin hayır işlerine ve vakıf görevlilerine öncelikli olarak ayrıldığı görülmüştür. Vakıf akarlarının icarelerinden¹⁵ elde edilen 120 kuruşluk kısmı evvela hayri işlere tesis edilmiştir. Hasıl olan icaresinden kalan kısmın ise mütevelliyeye verilmesi şart edilmiştir. Vakıf şartları incelendiğinde vakfın öncelikle hayri işlere tesis edildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda Emin Paşa'nın kurduğu vakıf sahihtir. Yardıma muhtaç kesimlerin ihtiyaçları karşılanmakta, mahallelerin cami, çeşme, mektep giderlerinin karşılanması sağlanmaktadır. Bunun yanında vakıf görevlilerinden, mektep muallimlerine paradan pay ayrılmıştır. Emin Paşa vakfının genel değerlendirilmesi sonucunda vakfın dini, beledi, eğitim gibi alanlarda önemli hizmetler sağladığı anlaşılmaktadır. Vakıf hizmetleri bölümünde daha detaylı bir şekilde değineceğimiz için hizmet sektöründeki durumu kısa tutulmuştur.

Yönetici sınıfına mensup olması nedeniyle Emin Paşa Vakfı ile ilgili birkaç noktaya daha değinme gerekliliği bulunmaktadır. Nitekim XIX. yüzyıl Erzurum şehrinde kurulmuş vakıflara bakıldığında genel olarak yerli halk tarafından kurulmuş vakıflar olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle halkın kurduğu vakıflar daha küçük çaplı olmuştur. Fakat seyfi veya ilmi kesimlerde görevli olan şahısların kurdukları vakıfların yapısı diğer vakıflara oranla geniş çaplı olmuştur. Emin Paşa'nın vakfettiği on beş adet dükkân göz önüne alındığında, halktan birilerinin bu denli büyük akar sahibi olamadığının da göstergesidir. Bölgede ya çok ileri gelen bir şahıs olması ya da şehirde görevli olarak bulunması neticesinde akarların çokluğu belirlenmekteydi.

¹⁴ Câbî, vakıf gelirlerini toplayan tahsildar. Mehmet İpşirli, 'Cabi', TDV İslam Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul, 1992, s. 529; Tahsin Özcan, **Osmanlı Toplumuna Özgü Bir Finansman Modeli: Para Vakıfları**, Çerçeve Dergisi, S. 10, Ekim 2008, s. 127.

¹⁵ Vakfiyelerde geçen icare kelimesi kira manasını taşımaktadır. Osmanlı döneminde vakfiyelerde yapılan kiralama şekli "icare-i vahide" ve "icareteyn" olarak gerçekleşmekteydi. İcare-i vahide, genel olarak esnafın teşkilatlanması ve tekelleşmesi sürecinde vakıf kısımlarının bir süre zarfında peşinat ödemedi, aylık kiralama şekline gelmekteydi. Belirlenen süre zarfından sonra kiracının süresi bittiğinde kira akdi de bitmiş oluyordu. Bu şekilde yapılan kiralama usulündeki vakıflar "icare-i vahideli" vakıflar diye anılmaktadır. Ayrıca bkz. Ali Bardakoğlu, **"İcare"**, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 21, İstanbul, 2000, s. 379-388; Ahmet Kala, **İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları 1**, İstanbul Esnaf Birliği Tahlilleri, İstanbul Külliyyatı 7, İ.B.B., Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayınları, No:15, İstanbul, 1998, s. 92.

Bu kategoride ele alacağımız diğer bir şahıs Dördüncü Ordu-yı Hümâyunu¹⁶ Redîf Birinci Sınıf-ı Tâlî Alayının Kâimmâkâmı İzzetlü İbrahim Bey ibn-i Abdullah bin Abdurrahman adlı kişidir. İsminin önündeki sıfatlardan da İbrahim Bey'in dördüncü orduya mensup olduğu ve rütbeli bir subay olarak vazife ifa ettiği anlaşılmaktadır. 30 Temmuz 1876 (8 Recep 1293) tarihinde kurmuş olduğu vakfiye ile akarları habs etmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde elde ettiğimiz belgede İbrahim Bey'in kurduğu vakfiyenin sureti mevcuttur. Elimizdeki H.1293 tarihli belgede Yoncalık-ı Sufla mahallesinde ikamet eden İbrahim Bey, bütçeli akarlar vakfetmiştir. İbrahim Bey Erzurum şehir merkezinde, 1 aşhane ma'a kiler ve 1 anbar ve tahtânî nısıf harem odası ve 2 adet tahtânî oda ve 1 adet kahve ocağı ve 2 havlı ve 1 sagır bağçe ve fevkânî eyvan ve 2 hatab damını müstemil bir bab menzili vakfetmiştir. Bunların haricinde 12.900 gurus (kıymetli) 1 kıt'a bağçe ve 1 bab ahırını vakfetmiştir. Erzurum merkezi dışında Tortum Kazasına bağlı Azuret karyesinde belgede ismi ve sayısı tam olarak okunamayan (...) hanesini vakfetmiştir. Yine aynı kazanın karyesinde 4 kıta bahçelerini de vakfetmiştir.¹⁷

Vakfiye şartlarında istirbah olan paranın evvela çeşme ve Medreselerde talebe-i ulumun ihtiyaçlarının karşılanması gaye edinilmiştir. Bunun yanında Yoncalık-ı Süfla mahallesinde vaki Cennetzade cami-i şerifine kandil sağlanması belirtilmiştir. İcarelerden hasıl olan payın hayri işlere ayrılması vakfiyenin Erzurum'a önemli hizmetler sunduğunu göstermektedir.¹⁸ Emin Paşa vakfı gibi, İbrahim Bey vakfının da sahih vakıflardan olduğu görülmektedir. İbrahim Bey vakfının uygulama kısmında Mekteplere büyük bir payın ayrıldığı tespit edilmiştir. Mektepteki (Sultaniye Medresesi)¹⁹ her hücre için ayrı senelik gelirden para ayrılmıştır. Sultaniye

¹⁶ Osmanlı ordusunda 1869 yılında çıkarılan bir kanunname ile ordu yedi kısma ayrılmıştır. Dördüncü Ordu ismiyle kurulan ordu Erzurum vilayetinin merkezi baz alınarak meydana getirilmiştir. Bu ordu aynı zamanda Anadolu Ordusu diye zamanla anılagelmiştir. Ordu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin büyük kısmını savunmakla görevli tutulmuştur. Ordu bölgede İranlılara ve Ruslara karşı önemli mücadeleler vermiştir. Ayrıca bkz. Murahtan Keha, **İslahat'tan I. Meşrutiyet'e Erzurum (1856-1876)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2012, s. 103-104.

¹⁷ VGMA, Defter nr. 2152, sıra nr. 32, s. 58.

¹⁸ VGMA, Defter nr. 2152, sıra nr. 32, s. 58.

¹⁹ Sultaniye Medresesi, İlhanlı döneminde Erzurum'da inşa edilmiştir. Medresede talebelere eğitim verilmiştir. Medresenin büyük bir bahçesi ve 18 odasının olduğu kaynaklarda öğrenilmiştir. Vakfiyelerin içeriklerinde de anlaşılmaktadır ki Osmanlı döneminde de medresenin aktif bir şekilde

Medresesindeki her bir hücre (oda) başına 10 kuruş akarlardan aktarıldığı görülmüştür. Toplam 18 hücre için 180 kuruş pay ayrılmıştır. Ayrıca belgede Receb'in çeşmesine²⁰ mütevellî olan şahsa da 100 kuruş ayrılmıştır.

Seyfiye sınıfına mensup üç vakıf kurucusu da sahih vakıf kurup hayri işlere öncelikli olarak akarları vakfetmişlerdir. Vakfiye şartları ve içerikleri incelendiğinde akarların ve bu akarlardan elde edilen gelirlerin bütçeleri, reaya sınıfının kurduğu vakıflara oranla daha büyük bütçeli oldukları görülmektedir. Vakfiyelerde bütçenin büyüklüğü hayri işlere tesis edilmesine daha çok imkân verdiği görülmektedir.

Bu sınıfa mensup olarak gösterebileceğimiz şehrin askeri yöneticilerinden sâbikan Erzurum Ağası Ser-turna-i²¹ Osman Ağa ibni İsmail kendi mülklerinden olan emlaklarından akarlar vakfetmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde elde edilen belge vakfiye sureti neticesinde 13 Nisan 1805 (H.13 Muharrem 1220) tarihinde Cafer Efendi mahallesinde ikamet ettiği belirtilen Osman Ağa'nın vakfettiği akarlar şehir merkezinde yer alan müştemilatlardan teşekkül etmiştir. Vakfedilen akarlar 1 kıt'a matbah ve 2 kiler ve 2 bâb tahtânî oda ve 1 ahûr ve fevkanî 3 bâb oda ve 1 selâmlık ve 1 havlıyı müştemil mülk menziline "*...hasbeten li-llahi'l-Melikü's-Samed ve taleben li-merzati Rabbi'l-Ehad vakf-ı sahih-i mü'ebbed ve habs-i sarîh-i muhalled ile vakf ve habs edüb...*" deyip vakfetmiştir. Vakfedilen akarlardan da görülmektedir ki büyük bir müştemilat mülk menzilin vakfedildiği anlaşılmaktadır.²²

kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca bkz. Hüseyin Yurttaş, **Tarihçe-i Erzurum'un Sanat Tarihi Açısından Önemi**, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 2010, s. 212.

²⁰ Belgede çeşmenin su işleri ile ilgilenen şahsın isminin belirtilmediği görülmüştür. Çeşmenin ismi ise Receb'in çeşmesi olarak geçtiği anlaşılmıştır.

²¹ Sertuna-i veya diğer ismiyle Turnacıbaşı Fatih Sultan Mehmet döneminde icra edildiği belirtilmektedir. Bu birimin amirlerine Turnacıbaşı yani Sertunai denilmiştir. Yeniçeri ocağı içinde kademleri hasekibaşının üstünde olup, saksoncubaşının altında yer almıştır. Terfi ettiklerinde ocak içinde saksoncubaşı olmaktadır. Samur ve vaşak kaplı kadife üst elbiseyle sarı çizme giyer, altına zincir enselik, gümüş üzengi ve topuz koyardı. Yeniçeri ocağının altı büyük ağasının en düşük rütbelisi turnacıbaşı olmuştur. Turnacıbaşı görev olarak komutanı olduğu ocak ortasının düzenini sağlamak ile meşgul olmaktadır. Savaş dışındaki görevleri arasında mahiyetindeki yeniçerilerle kale muhafızlığı ve nöbetçiliği yapmak olmuştur. Bu tür durumlarda yeniçeriler haricinde mahiyetinde cebeci, topçu, arabacı gibi farklı askeri sınıflardan olan görevliler verilmiştir. Abdülkadir Özcan, **Turnacıbaşı**, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 41, İstanbul, 2012, s. 428.

²² **VGMA**, 2152, 78, 51.

Vakfiye akarlarından elde edilecek icaresinden evvela menzilde gerekli görülen tamir ve termimi yapıldıktan sonra “...üçer vukiye yağ ve baldan helva tabh ve be-her sene üç vukiye şem’i revgan bir aded berat dökülüb medîne-i mezbûreye tâbi’ Gömük karyesinde Câmi’-i şerîfde vaz’ u fîrûzan oluna...” diyerek vakıf gelirlerinden elde edilen sermayenin dini hizmetlere tesis edilmesi gaye edinmiştir. Bunun haricinde sosyal hizmetlerde yapılmaya çalışılmış Kurban Bayramı’nda her sene bir koçun adak edilmesi, bu adağın fakir ahaliye dağıtılması belirtilmiştir.²³

Seyfiye sınıfının içinde değerlendirdiğimiz başka bir vakıf VGMA. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi kayıtlarında 2152/76. numaralı defterde Sersakson-i Dergâh-ı âli²⁴ El-Hâc el- hameynü’ş-şerîfeyn Mahmud ibn-i İbrahimzade’ye ait vakfiyedir. Sahih vakıf statüsündedir. Vakıf 23 Safer 1234/ 22 Aralık 1818 tarihinde düzenlendiği anlaşılmaktadır. Vakfiyenin içeriğinde Hacı Mahmut Ağa vakıfnamesi diye de geçmiştir.²⁵ Osmanlı ordusunda önemli hizmetlerde bulunan Saksoncubaşı sınıfına mensup incelenen ikinci kişidir.

Hacı Mahmut Ağa, Mehdi Abbas mahallesinde ikamet edip, vakfettiği akarları şehir merkezindeki çarşılarda bulunmaktadır. 1 kıta dükkân, 1 kıta duhancı dükkânı, 1 (...) dükkân, 2 kepenk saraç dükkanları, 1 kıta dükkân olup toplam 6 adet dükkanını vakfetmiştir. Bu dükkanlardan ilk 3 dükkân Tebriz kapısı tarafında olup, 2 kepenk

²³ VGMA, 2152, 78, 51.

²⁴ Dergâh-ı Ali’nin kelime manası, Farsçada “kapı yeri” demektir. Osmanlılarda dergâh-ı Ali veya dergâh-ı mualla şeklinde geçmiş ve padişahın sarayı kastedilmiştir. Kökeni Selçuklular ve diğer Anadolu beyliklerinde geçen dergâh-ı Ali, Fatih Sultan Mehmet döneminde saray veya hükümetin merkezi anlamını taşımıştır. Sancak beylerine ve kadırlara gönderilen hükümlerde “dergâh-ı mualladan hükm-i hümayun varid olup” demekle devletin merkezini ifade eden manalara geldiği anlaşılmıştır. Bu kelime ile aynı yerde “atebe-i ulya, asitane-i saadet, kapu” gibi kelimler geçmiştir. Dergâh-Ali tabiri Osmanlı resmi evraklarında saray ve hükümet merkezini kasteden bir yer ismi olmuştur. Padişaha bağlı yer manasına gelen bu tabir zamanla dergâh-ı Ali çavuşları, dergâh-ı Ali kapıcıları, dergâh-ı mualla yeniçerileri, dergâh-ı Ali müteferrikaları şeklinde farklı saray görevlilerinin isimlendirilmesinde kullanılmıştır. Ayrıca bkz. Abdülkadir Özcan, **Dergâh-ı Ali**, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 9, İstanbul, 1994, s. 174. Dergâh-ı Ali kapucubaşısı, dergâh-ı Ali cebecisi, dergâh-ı Ali topçubaşusu gibi aynı yerde kullanıldığı şekilleri de bulunmaktadır. Bunlar genelde merkezden gönderilen dergâh-ı ali topçusu, cebecisi, top arabacıları gibi farklı askeri faaliyetlerde bulunan şahıslar olmuş ve sınır boylarındaki kale muhafazlıklarını yapmışlardır. Erzurum kalesini muhafaza eden merkezden gönderilen dergâh-ı ali birlikleri görevler almıştır. BOA, C.AS., (04.01.1230), 337, 13975.

²⁵ VGMA, 2152, 76, 113.

dükkân Nazik çarşında, diğer bir dükkân ise iç meydanda bulunmaktadır. Konumlarına bakıldığında şehir merkezinin önemli mahalle ve çarşılarında Hacı Mahmut Ağa'nın sahip olduğu dekakinlerin var olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayıdır ki bu vakıf hakkında zengin sermayeye ve geniş bir bütçeye hâkim olduğu görülmektedir.²⁶

Akarların icarelerinden önce dükkanların iktiza eden tamirlerinin görülmesi vakıf şartları arasında ilk sırada yerini almıştır. Devamında 2 lüle²⁷ ma'i tahirin (su yolunun, çeşmenin) tamiri ve bakımı için Tophane vakfının mütevellisine her sene 10 guruş verilmesi, sucuya 5 guruş, cabiye (vakıf tahsildarı) ise 2 guruş verilmesi şartlar arasına konulmuştur. Yine mahallede bulunan Sığırcık Cami-i şerifine her sene bir berat firuzan ola diyerek dini hizmet alanında akarların tesis edildiği görülmüştür. Hacı Mahmut Ağa vakfettikleri arasında her Kurban Bayramı'nda 1 koçun adak edilmesi ve bu adağın fakir Müslümanlara dağıtılması şart eylenmiştir.²⁸

Çalışmamızın bu kısmında inceleyeceğimiz seyfiye sınıfına mensup göstereceğimiz Dergâh-ı Âlî Kapucubaşlılarından rıf'atlu Hasan Namık Efendi ibn-i Abdürrahim Efendi'dir. VGMA vakıf defterinde 2171/11/17. numara ile kayıtlı bulunan vakıf, sahih vakıf statüsündedir. 9 Muharrem 1277/28 Temmuz 1860 tarihli vakıf Dergâh- Ali Kapucubaşlılarından rıf'atlu Hasan Namık Efendi ibn-i Abdürrahim Efendi'ye aittir. Dergâhta (şehirdeki idare merkezi) görevli olduğu kapucubaşı sıfatından anlaşılmaktadır. Seyfiye sınıfının Erzurum'daki hizmet alanlarına bakıldığında çok amaçlı akarların vakfedildiği ve vakfedilen akarların bölge için faydalı hizmetlere ayrıldığı görülmüştür. Bu nedenle seyfiye sınıfına mensup şahısların kurdukları vakıflar normal esnaf vakıflarından ve halktan şahısların kurdukları vakıflara oranla çok daha zengin sermayeli oldukları vakıf akarlarının çokluğundan da gayet net bir şekilde hissedilmiştir.

²⁶ VGMA, 2152, 76, 113.

²⁷ Suların bölünmesi için üstleri kapalı ve gidecek bölgelere üstleri lülelerle ayrılmış havuzlara savak denir. Savakların ölçü borularına ise lüle denir. Yukarda lüle ma'i tahirin deyimıyla su yolunun tamiri ve su yolu üzerindeki lülelerin onarımı kastedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 2507, İstanbul, 1993, s. 131.

²⁸ VGMA, 2152, 76, 113.

Vakıf şartları ve vakfedilen akarları incelediğimizde Kapıcıbaşı Hasan Namık Efendi'nin zengin bir vakfı olduğu görülmüştür. Çukur mahallesinde ikamet eden Kapıcıbaşı Hasan Namık Efendi, 12 adet tahtani emlak vakfetmiştir. Tebriz Kapısının Kal'a Kapısı (kastedilen kale kapısıdır) arasında olan kısımda 1 adet kepenk kasap dükkânı ile 1 kepenk gülcü dükkanını vakfetmiştir. Gülcü dükkanının varlığının tespit edilmesi özellikle XIX. yüzyıl Erzurum'unda işletmelerin çeşitliliğini gösterdiği gibi şehrin sosyal yapısının renkliliğini de bize aktarmaktadır. Vakfedilen akarlar incelendiğinde zengin bir vakıf kurulduğu ve akarlarının şehir merkezinde önemli yerlerde bulunduğu anlaşılmıştır. Vakıf akarlarının hizmet alanlarına göre istirbah edilmesi vakfın hayri işlere tahsis edildiği ve çok amaçlı hizmetler götüğü belirtilmiştir.²⁹

“...beher sene Medîne-i Münevvere Şerrefeha'l-lâhü Te'âlâ ilâ yevmi'l-âhire nâm mahall-i mübâreke olan fukarâlara beş yüz gurusurre gönderile ve beher sene îd-i azhâda üç re's ganem iştirâ ve zibh birle luhûmu fukarâ-yı müslimîne tevzî' olunub sevâbları evvelâ peygamberimiz Muhammed Mustafa salla'l-lâhü Te'âlâ aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerinin ruh-ı etyab-ı envârlarına ihdâ... beher sene eyyâm-ı bahârda Deve boynunda vâki' Sivişli Pınarının iktizâ iden ta'mîr ve termîmi ola...”

Medine-i Münevvere mahallerinde yaşayan fakirlere surre olarak her sene 500 gurusurre gönderilmesi ve Kurban Bayramı'nda 3 adet adağın fakirlere dağıtılması sevapları Hazreti Peygambere ihda edilmesi şart konulmuştur. Beledi hizmetlere yönelik olarak akarların icarelerinden gelen paranın istirbah edilmesi sonucunda Deve Boynunda olan Sivişli pınarı diye geçen çeşmenin tamir ve bakımları için pay ayrılması şart edilmiştir. İstirbah edilen paranın vakıfta sosyal yardım amaçları götüğünü ve sermayenin büyük kısmının hizmet alanlarına taksim edildiği belli olmuştur. Fukara ahaliye senelik 500 kuruşun tahsis edilmesi vakfın büyüklüğünü anlamamıza yardımcı olmuştur. Vakıfla ilgili bilgileri verdiğimiz ilk kısımda seyfiye sınıfının bünyesinde gösterdiğimiz vakfiye, amaçları, şartları detaylıca incelendiğinde şehrin iktisadi ve sosyal kalkınmadaki derecesini de ortaya çıkarmıştır. Seyfiye ve İlmiye sınıfına mensup şahısların kurdukları vakıflar genel olarak şehrin en etkin hizmetlerini güden vakıflar olmuştur.

²⁹ VGMA, 2171, 11, 17.

3.1.2. İlmiye Sınıfı

İlmiye sınıfı veya diğer ismiyle uluma sınıfı Osmanlılarda eğitim, yargı, fetva ve diyanet işleriyle meşgul olan medrese eğitimi almış kişilerin temsil ettiği sınıftır.³⁰ Osmanlı ilmiye sınıfına bakıldığında Şeyhülislamlık makamının önemli bir yer iştiğal ettiği görülmektedir. Genel, şeri ve hukuki meselelerle ilgili karara bağlama vazifesini Hanefî fikhî baz alınarak Şeyhülislam tarafından gerçekleştirilmekteydi. XVII. yüzyılın son dönemlerine kadar ilmiye sınıfının karar mercii genel olarak müftü unvanı ile isimlendirilirken, XVIII. yüzyıla birlikte şeyhülislam unvanı daha ön plana çıkmış bulunmaktaydı.³¹ Kendi başına karar verme gücüne sahip olan Şeyhülislamlık makamı Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar temellendirilmektedir.³² Şeyhülislam makamı ilmiye sınıfının en üst kademesindeki kişiye denilmektedir. Padişah ve sadrazama karşı sorumlu olan şeyhülislam, kadı ve müderrislerin üst mercii olmaktadır.³³

İlmiye sınıfına mensup kişilerin kurdukları vakıflar Erzurum şehri ve bölgesi için hizmet sektöründe önemli vasıflar sağlamaktaydı. Çalışmamızda sadece müderris, kadı gibi ilmiye sınıfının etkin olanlarını almayacağız. Bunun nedeni Erzurum’da ilmi yönde kurulmuş vakıfların birebir kadılar veya müderrisler tarafından kurulmadığındandır. Kurulan vakıflar dergâh şeyhleri, alimler, Kadızadeler eliyle vakfedilen akarlardan oluşmuştur.³⁴ Araştırmanın kapsadığı XIX. yüzyıla ait ulaşabildiğimiz ilmiye sınıfına mensup göstereceğimiz dört adet vakfiye mevcuttur. Bu dört vakfiyeden 2 tane zeyl vakıf örneği bulunmaktadır. Bir tanesi 2 şekilde zeyl

³⁰ Mehmet İpşirli, “İlmiye”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.22, İstanbul, 2000, s. 141-145.

³¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 174.

³² Esra Yakut, **II. Meşrutiyet Dönemi’nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukuki Düzenlemeler**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Eskişehir, C. 3, S. 1, 2003, s. 35.

³³ Ramazan Boyacıoğlu, **Tarihi Açısından Şeyhülislamlık, Şer’iye ve Evkaf Vekaleti**, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sivas, 1996, S. 1, s. 160.

³⁴ İnalçık, Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde bozulan sistemden dolayı ulema sınıfına mensup Kadızade, müftüzade, müderriszade, hatipzade gibi sıfatlar taşıyan şahısların bulunduğunu belirtmektedir. Bu tür sıfatları taşıyan kişilerin Osmanlı ulema sınıfına mensup olan kişiler olarak görüldükleri aktarılmaktadır. Bu isimler aileden gelen büyük nüfuz ve servetleri sayesinde ulema sınıfının içinde gösterilmişler ve ulema sınıfından olmanın sosyal ve iktisadi faydalarını değerlendirmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar -IV...**, s. 81.

olarak vakfedilmişken diğeri de zeyl vakıf olup üç şekilde vakfedilmiştir. Koşmaşanlı El-Hâc Mustafa Efendi bin İbrahim bin Ebubekir ve El-Hâc Mehmed Efendi ibnü'l-merhûmu'l-mağfûru'l-âlimü'l-fâzıl Osman Efendi zeyl vakıflar kurmuştur. Hacı Mehmet Efendi'ye ait zeyl vakıflar çeşitli tarihlerde akarlar vakfetmiştir. Vakfettiği akarlar XIX. yüzyılla irtibatlı olduğu için çalışmamıza eklenmiştir. Hacı Mehmet Efendi'nin kurduğu zeyl vakıflar ilmiye sınıfından gösterdiğimiz şahıslardan sonra bu bölümün sonunda işlenecektir.

İlim ehlinin kurduğu vakıflara ait örneklerden birinci olarak incelenen vakıf Kadızâde Mehmed Ragıb Efendi³⁵ ibn-i Mehmed Reşid Efendi ibn-i Mehmed'e ait vakıf olmuştur. Bunun sebebi ise kendisinin Kadı evladı olması hasebiyle akarlarının bundan dolayı zengin ve sermayeli akarlar olması etkin olmuştur. İlmiye sınıfının içinde değerlendirilmesi, normal reayadan vakfedilen akarlardan daha farklı olması da diğer etkenlerden olmuştur. VGMA'da vakfiyesi mevcuttur. 2152/75 numaralı defterde kayıtlı olan Kadızade Mehmed Ragıb Efendi vakfı, sahih vakıflardandır. Vakıf 7 Receb 1243/24 Ocak 1828 tarihinde vakfedilmiştir.³⁶

Kadızade Mehmet Ragıb Efendi Yoncalık mahallesinde ikamet edip, akarlarını da hayri işlere tahsis etmiştir. İncelemeye aldığımız vakıf sahih vakıftır. Kadızade Mehmet Ragıb Efendi'nin vakfettiği akarlar, Pençecizade Mustafa Efendi ile ortak olduğu yerlerden edilmiştir. Hisseli olan tarlalardan kendi hissesine düşen kısım ile 2 göz dakik asiyab ve 1 göz dinekte³⁷ olan hisselerini de vakfetmiştir. İncelenen belgede de anlaşılmaktadır ki vakfedilen akarların 2 hisseli olduğu görülmektedir.³⁸ Burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise, Mehmet Ragıb Efendi'nin Yoncalık

³⁵ Vakfiye belgesinde Kadızade Mehmet vakfı ile ilgili kayıt XIX. yüzyılın başları verilmiştir. Fakat Kadızade diye nitelendirilen bir şahsın var olduğu ve başka kaynaklarda III. Mustafa döneminde Erzurum'da yaşadığı kaynaklarda tespit edilmiştir. Bu kişilerin aynı kişi mi olduğu yoksa farklı Kadızadeler mi olduğu netlik kazanmamıştır. Bu bağlamda biz çalışmamızda XIX. yüzyılda kayıt altına alınan vakfiyesinin olması münasebetiyle şahsı bu yüzyıl içinde değerlendirmeye tabi tuttuk. Şahıs ile ilgili yeni bilgiler keşfedildikçe netlik kazanacağı da ayrıca parantez içinde belirtmiş olduk. Ayrıca bkz. Yurttaş, **a.g.m.**, s. 212.

³⁶ VGMA, 2152, 75, 112.

³⁷ Vakfiyelerde özellikle karyelerde vakfedilen akarlardan olan değirmenlerin (Asiyab) sınırları belirlenmiş alanlarını kapsayan, değirmenin etrafındaki alanı, arsayı kasteden kısımlara denilmiştir.

³⁸ VGMA, 2152, 75, 112.

mahallesinde hayatını ikame etmesine rağmen vakfettiği tarlaların, asiyabların ve dinekin Önerlü karyesinde bulunmasıdır. Bu bilgi Kadızade'nin vakfında verilmemiş, Koşmaşanlı Mustafa Efendi'nin vakfiyesinde akarlarının Mehmet Ragıb Efendi'nin asiyabları ile yanyana olduğu belirtilmiştir.

Hisseli akarların vakfedilmesi neticesinde vakfın icaresinin çeşitli hizmetlere tesis edildiği anlaşılmaktadır. Hasıl olan icaresinden evvela akarların gerekliyse tamir ve termim işleri görüldükten sonra Kadızade Mehmet Ragıb Efendi'nin evraktan da anlaşıldığı üzere yaptırdığı çeşmenin tamir işlerinin görülmesi şart edilmiştir. “... *menzilim önünde binâ ve ihyâ eylediğim çeşmenin âb-ı râh ve mahâl-i sâiresinin ta'mîrâtı görüle...*” denilerek çeşmenin kendisinin inşa ettiği belirtilmiştir. İcare-i mezkureden kalan kısımların ise Cennetizade Cami-i şerifindeki 6 vukiyye berat ikad olunması şart koşulmuştur. Eğer fazla kalır ise fakir halktan olanlar için her sene kesilen 3 koç adağın dağıtılması şart eylenmiştir.³⁹

İlmiye sınıfı içinde inceleyeceğimiz ikinci vakıf Koşmaşanlı El-Hâc Mustafa Efendi bin İbrahim bin Ebubekir'e ait vakfiyedir. VGMA vakıf defteri kayıtlarında 2117/31. numaralı defterde Mustafa Efendi vakfı bulunmaktadır. 21 Cemaziyülevvel 1258/30 Haziran 1842 tarihinde 2117/31/50. numara ile kaydedilmiş vakıf, sahih vakıf statüsündedir. Mustafa Efendi'yi ilmiye sınıfının içinde göstermemizin sebebine bakıldığında vakfiyede “...*İbrahim Paşa Dairesi'nde Medrese-nişîn sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât...*” diye geçmesi etkili olmuştur. Nitekim evrakta geçen Medrese-nişîn Erzurum'da medresede eğitim almış ve medrese-i nişîn derecesine ermiş olacağından mütevellit ilmiye sınıfının içinde gösterme gerekliliği doğmuştur. Bunun yanında İbrahim Paşa Dairesi diye geçen yer İbrahim Paşa Daire-i Medresesi diye bilinen Erzurum'un önemli ilmi medreselerinden olduğu da anlaşılmaktadır.⁴⁰

Koşmaşanlı Mustafa Efendi Yoncalık-ı Süfla mahallesinde ikamet etmiş olup, vakfettikleri ise Erzurum'un şehir merkeziyle ilgili değildir. İncelediğimiz diğer

³⁹ VGMA, 2152, 75, 112.

⁴⁰ İsmail E. Ünsal, **Türk Kütüphaneler Tarihi**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1991, s. 98.

vakıflardan olan Mehmet Ragıb Efendi'nin vakfettiği akarlarla aynı karyede bulunduğu vakfiyenin içinden geçen bilgilerle anlaşılmaktadır. Belgede şöyle geçmiştir:

“...medîne-i mezbûreye tâbi’ Önerti (Örenlü) Karyesi kurbinde vâki’ iki taraftan Kadızâde Mehmed Ragıb Efendinin tarlaları ve bir taraftan Kandara ve bir taraftan hark işbu hudûd-ı râbi’a ile mahdûd bir bab dam derûnunda cevelân ider iki göz dakik âsiyâbı ve bir dinekte mecmû’unda olan nısf hissemi...”

Mehmet Ragıb Efendi'nin vakfiyesinde tarlaların hudutlarından bahsedilmemiş olup, Mustafa Efendi'yle yan yana akarlarının olduğu anlaşılmıştır. Mustafa Efendi'nin vakfettiği akarlara bakıldığına 2 göz asiyab ve 1 dinekte kendi hissesini vakfetmiştir. Belgenin orijinal yapısı incelendiğinde akarların hisseli oldukları netlik kazanmıştır. Diğer hissenin veya hisselerin kime ait olduğu ise belli değildir. Mustafa Efendi kendi nısfının (hisse) icaresinden evvela akarların tamirleri yapılmasını, fazlasından kalanın her sene Kurban Bayramı'nda 1 adet koçun kesilmesi ve fakir Müslüman ahaliye dağıtılmasını şart eylemiştir. Mütevellî vazifesinin ifa edilmesi için “...karındaşım Ahmed Ağa şart-ı mezkûr üzere mütevellî ola ba'de vefâtıhi karındaşım merkûm Ahmed Ağa'nın evlâd-ı inâsından Ayşe Hatun şart-ı mezkûr üzere mütevellîye olub...” Şartlar arasında Ayşe Hatun'un evlatlarından ve aile bireylerinden kimsenin kalmaması veya nesillerinin tükenmesi neticesinde İspir Kazâsında Cengar nâm Karyede olan ceddi merhûmun binâ eylediği câmi'-i şerîf imamının mütevellî nasb olmasını şart eylemiştir. Medine-i Münevverde harem-i şerifte hatip olan kişinin de kalan para olursa şayet faydalanmasını belirtmiştir.⁴¹ Yukarda belgeden alınan kısımda ifade edildiği üzere Ayşe Hatun binti Ahmet Ağa şayet pederi olan Ahmet Ağa fevt olursa mütevellîlik görevini devralacaktır.

VGMA vakıf defterinde 2117/31/50. numara ile kayıtlı bulunun Mustafa Efendi vakfiyla aynı defterde bulunan üstteki belgeden de anlaşıldığı üzere karındaşının evladı olan Ayşe Hatun'un mahkemeye amcasının başka bir vakfiyla ilgili olan evrakın zayi edilmesi sonucunda vakfın bir örneğinin alınmasını talep

⁴¹ VGMA, 2117, 31, 50.

etmiştir. Mahkeme ile ilgili evrakı incelediğimizde 13 Şaban 1292/14 Eylül 1875 tarihinde Ayşe Hatun binti Ahmet Ağa'nın İspir Kazasına bağlı Değirmendere karyesinde yaşadığı anlaşılmıştır. Vakfiye incelendiğinde Ayşe Hatun mahkemede amcasının Yoncalık-ı Süfla mahallesinde Yeni Kapı Caddesinde “...üç bin guruş kıymetli bir bab vakıf menziline...” 20 seneden beri vakfın meşru olarak kendi yedinde olduğunu belirtmiştir. Mustafa Efendi'nin vakıf şartında ise “...Kundakçı Abdurrahman Ağa Câmi'i Şerifinde üç vukiyye mum firûzân olunmak...”⁴² denilerek bu vakfını da hayri işlere tahsis ettiği anlaşılmıştır. Ayşe Hatun kaybettiği vakıfnamesine ait bir belgenin kendisine ibraz edilmesini istemiş ve mahkeme heyeti yapılan araştırmalar neticesinde kabul etmiştir. Mahkeme ile ilgili vesika incelendiğinde Mustafa Efendi'ye ait bir vakfın daha olduğu, bu vakfın mütevelliliğini de Ayşe Hatun'a bırakıldığı çıkarılmıştır. Mustafa Efendi'nin zeyl vakıflar kurduğu ve diğer kurduğu zeyl vakfın ise Erzurum karyesinde değil şehir merkezinde kurulduğu netlik kazanmıştır. Fakat vakfettiği menzilde kaç oda veya avlu bulunduğunu öğrenemedik. Bunun yanında vakfettiği menzilin değerinin 3.000 kuruş ettiği yazılmıştır. Bu mahkeme başvurusu sayesinde Mustafa Efendi'nin iki vakfının olduğu ve neleri vakfettiği öğrenilmiştir.⁴³

İncelediğimiz üçüncü şahıs Hoca el-Hâc Ahmed Efendi ibni İbrahim el-Bayburdî'dir. İlmiye sınıfının içinde gösterdiğimiz Hoca Ahmet Efendi vakfı içerikteki sıfatlardan ve akarlarından dolayı ilmiye sınıfının içinde gösterilmiştir. Kamusal alanda görevli olmayıp şehrin önde gelen şahıslarından olduğu vakfiyenin içeriğinden anlaşılmaktadır. Vakfın pratikteki uygulanışı kısmında ve devamında vakfın şartları kısmında da görüleceği üzere bahsi geçen şahıs ilmiye sınıfının içinde gösterilmesi gerekmektedir. Hoca el-Hâc Ahmed Efendi ibni İbrahim el-Bayburdî'nin vakfiyesinin giriş kısmında Cedid Mahalleli Hacı Ahmed Bedreddin Efendi ibni İbrahim diye geçmesine rağmen içerikte Hacı Ahmet Bedreddin Efendi ile ilgili bir bilgiye rastlanılmamıştır. Böyle bir ismin vakfiyenin üstündeki giriş kısmında neden yazıldığı anlaşılmamıştır. Belgenin içeriğini incelediğimizde vakfiyenin Hoca Ahmet

⁴² VGMA, 2117, 31, 50.

⁴³ VGMA, 2117, 31, 50.

Efendi'ye ait olduğu görülmüştür. Vakıf akarları incelendiğinde büyük bir sermayesi olduğu anlaşılmaktadır.

VGMA vakıf defterinde 2152 numara, sayı 84, sıra olarak 63 rakamlarla kayıtlı olan vakıf kaydedilmiştir. 13 Rebiyülahir 1264/19 Mart 1848 tarihinde 2152/84/63. numaralı evrakta bulunan Hoca el-Hâc Ahmed Efendi ibni İbrahim el-Bayburdî vakfı sahih vakıf statüsündedir. Vakfın akarları incelendiğinde sermayesi ve bütçesinin geniş olduğu, hizmet alanlarında akarlarının çokluğu görülmüştür. Bu vakfın önemi hiç kuşkusuz diğer vakıflara oranla daha ehemmiyetli olduğu içeriğinden belli olmuştur. Vakıf akarları ciltler halinde kitaplar oluşturmuştur. Hoca Ahmet Efendi büyük bir kütüphane vakfetmiştir. Vakfedilen kütüphane ile de Hoca Ahmet'in dönem içinde önde gelen ilim adamlarından olduğu anlaşılmıştır.

Kütüphane yaklaşık olarak 79 yazma eserden oluşmuştur. Zengin bir kütüphaneye sahip olan vakıf, eğitim ve dini hizmetler alanında önemli bir yer teşkil etmiştir. Hoca Ahmet Efendi sadece kütüphane vakfederek kalmamış, başka akarlarda vakfetmiştir. Akarlar, 1 aşhane, 1 fevkani oda, 1 avlu olarak vakfetmiştir. Vakfedilen müstemilat 2.000 guruş değerinden kıymetlendirilmiştir. Vakfedilen kütüphanenin korunması, kitapların bakımı için vakıf akar şartları belirtilmiştir. Belirtilen şartlarda “...kitâbların (...) ve teclîdi için iktizâ eden masarîf-i kâfiyesi ve hâfız-ı kütüb nâzır olub be-her sene yüz yirmi guruş verile...” kütüphanenin bakımı ve hafız efendiye senelik 120 guruş verilmesi belirtilmiştir. Cedid mahallesinde Ali Bayraktar diye geçen muhitte mülâsik olan çeşmenin masrafları için senelik 20 guruş verilmesi, yine aynı mahallenin cami-i şerifi mihrabında olan imam efendiye 10 guruş verilmesi şart konulmuştur. Fazla kalan kısım mütevellinin yedinde bulunsun diye belirtilmiştir. Müteveli olarak kendisini olarak göstermiştir. Mütevellilik görevi eğer “...Küllü nefsin zâ'ikatü'l-mevt...” diyerek kendisi ölünce yerine halilem (Hanımı) İzzet Hatun binti Mehmed geçmesini şart eylemiştir. Hanımı da vefat ederse biraderi Yusuf Efendi'nin müteveli olmasını yazmıştır. Müteveli olan Yusuf Efendi'nin de ölümü veya soyu devam etmezse “...birâderim Yusuf Efendi'nin evlâd-ı zükûru munkariz olursa kütübhânedede olan hücrede ehl-i ilim ve ehl-i vera' ve elyak sâkin olan zât mütevellî ola...” diyerek kütüphanede ilim sahibi olan kütüphaneye vakıf olan kişinin

mütevelli olmasını şart olarak koymuştur.⁴⁴ Kütüphanesini vakfeden Hoca Ahmet Efendi'nin büyük bir yazma eserleri olduğu anlaşılmıştır. Bu yazma eserler vakfedilmiş ve büyük bir kütüphane vakfı kurmuştur. Dönem itibarıyla XIX. yüzyılda Erzurum'da böyle zengin yazma eserlerin bulunmuş olması ve vakfının kurulmuş olması şehrin kütüphanecilik manasında önemli katkı sağladığı düşünülmektedir. Bu bağlamda vakfiyelerden elde ettiğimiz sosyal, kültürel, iktisadi yapının yanında eğitim yapısının da şehirde vakfiyeler aracılığıyla kapsamını tespit etme imkânı elde etmiş bulunmaktayız.

Çalışmanın ilmiye sınıfına mensup son kısmında ele aldığımız vakıf türü zeyl vakıf türü olmuştur. Hacı Mehmet Efendi'nin kurduğu zeyl vakıflar birbirini destekler mahiyette olmuş ve birbirlerinin devamları niteliğinde oldukları anlaşılmıştır. Konunun ana temasına girmeden evvel zeyl vakfa kısaca değinme gerekliliği hissetmiş bulunuyoruz.

Zeyl vakıf (vakfiye): Zeyl vakıf kelime manası olarak “*Mahfuz bırakılan müsteniden bir vakfın aslına veya şartlarına veya ilaveten yapılan vakfa müteallik vakfiyenin altına vakıf tarafından yapılan beyandır*” diye belirtilmiştir.⁴⁵ Kelime manasında da açıkça belirtilen zeyl vakıf, vakıfla ilgili uygulamadaki ve şartlardaki geçen işlemler değiştirilmeden o vakıfla ilgili yapılacak eklemeler, yeni yerler (dükkân, ev vs.) gibi yapılan vakfiyeleri içermektedir. Hacı Mehmet Efendi vakfı üzerinden verilecek örneklerle de bu durum daha açık görülmektedir.

Hacı Mehmet Efendi vakfiyesinde üç kere zeyl düzenlendiği, düzenlenen zeyllerin kelime manasına uygun bir şekilde vakfiyenin gayesinin deforme edilmeden gereken eklemelerle vakfiyenin içeriklerinde diğer zeyllerin vakfa katkıları sağladığı anlaşılmıştır.

⁴⁴ VGMA, 2152, 84, 63.

⁴⁵ Berki, a.g.e., s. 60.

İnceleyeceğimiz ilmiye sınıfına mensup olarak gösterdiğimiz son vakıf zeyl vakıflardan teşekkül eden El-Hâc Mehmed Efendi ibnü'l-merhûmu'l-mağfûru'l-âlimü'l-fâzıl Osman Efendi'ye ait vakıftır. VGMA vakıf defterinde 593/129. numara ile kayıtlı olan vakıf, sahih vakıf statüsündedir. 23 Cemaziyülahır 1290/ 18 Ağustos 1873 tarihinde 593/129. numara ile kaydedilmiştir. Vakfın içeriğinde Mehmet Efendi'nin sıfatları olarak “...ibnü'l-merhûmu'l-mağfûru'l-âlimü'l-fâzıl...” geçmekte ve dönemin ileri gelen alimlerinden isminin içinden geçen sıfatlardan anlaşılmaktadır. Zeyl vakıflar kurmuş olan Mehmet Efendi, Erzurum'da zengin kesimlerin içinde bulunduğu vakıflarındaki akarlarından hissedilmiştir. İncelenen vakıf Erzurum'da geniş bir yelpaze alanında akarlarını vakfetmiş ve hizmetlere ayırmıştır. İlk zeyl vakfını 23 Cemaziyülahır 1290 tarihinde vakfeden Mehmet Efendi, diğer vakıflarından olan biri 23 Cemaziyülahır 1290 tahinden evvel olduğu fakat vakfiyenin kendisine ulaşamayıp, vakfiye hakkındaki bilgiyi elde ettiğimiz bu vakfiyeden anlamaktayız. Üçüncü vakfiyenin belgesi mevcut olup 1294 tarihinde vakfettiği vakıf defterindeki içerikten anlaşılmıştır. Çalışmanın devamında değineceğimiz diğer iki zeyl burada kısa ön bilgilendirme maksadıyla açıklanmıştır. İlk zeyl vakfımızdan olan 593/129. Numara ile kayıtlı olan vakfiye içeriğinde Mehmet Efendi'nin kendisine ait bina vakfettiği görülmüştür. İncelediğimiz dönemle ilgili kendi emlaklarından bina halinde vakfeden şahıslar pek az mevcuttur. Bu bakımdan işlediğimiz vakıf istisna olan vakıflar arasında görülmektedir.

İlk vakfiye olarak 23 Cemaziyülahır 1290/ 18 Ağustos 1873 tarihli vakıfta Hacı Mehmet Efendi'nin vakfettikleri ve gelirlerini oluşturduğu akarların dükkanlardan ve mağazalardan geldiği anlaşılmıştır.⁴⁶ “...Esb Meydanı civârında kâin türbe karşusunda nühâsât çarşusunda müceddeden binâ eylediğim tahrîr-i emlâktan... yetmiş dokuz bin guruş kıymetli yirmi sekiz bab dükkân ve mağazamı...” vakfedilen akarlarında anlaşılmaktadır ki kendisine ait mülklerinden olan binayı vakfettiği görülmüştür. Bunun yanında 79.000 guruşa tekabül eden 28 adet dükkân ve

⁴⁶ VGMA, 593, 129.

mağazanın, bulunduğu dönem için büyük bir sermaye olduğu vakfedilenlerden anlaşılmıştır.⁴⁷

Vakıf şartları incelendiğinde geniş bir hizmet alanına tahsis edilmiş bir vakıf karşımıza çıkmıştır. İçeriğini incelediğimizde sadece Erzurum şehir merkezini kapsayan bir hizmet amacı görmemiş, aynı zamanda çevre bölgelerdeki ihtiyaçların karşılanması amacı güdülmüştür.⁴⁸

“...şart eyladim ki sâlifü’z-zikr dükkanlar beher sene ecr-i misilleriyle bâ ma’rifet-i mütevellî tâliblerine icâ olunub ve hâsıla olan gallâtından evvelâ iktizâ eden ta’mîrât ve termîmâtı görüldükden sonra Saray önünde kâin Sultaniye Medresesi derûnunda vâki’ olan hücerâtta sâkin olan talebe-i ulûm için beher hücre başına senevî ellîşer gurus verile ve Bayburd Kasabası derûnunda kâin Veysel efendi merhûmun icrâ eylediği çeşmenin beher sene su yolu masârifine üç yüz gurus verile ve Kara Kilise Mahallesi Câmi’-i şerîfî mihrâbında buluna imam efendi be hergün ba’de edâ-i salâtü’l-fecr bir Yâsin-i şerîf kırâ’at ve şuhûr-ı selâsede dahi tecvîd ve tertîl üzere bir hatm-i şerîf kırâ’at idüb hâsıl olan sevabları ruhûma ihdâ eyledikde beher sene iki yüz gurus ve imam efendiye merkûm vazîfe verile ve Çeremli Nâhiyesine tâbi’ Yunus Karyesinde vâki’ câmi’-i şerîfin ta’mîr ve termîmi görüldükden sonra beher sene beş kıyyeden olmak üzere şem’-i ravgandan iki berât câmi’-i mezkûrda ikâd ve firûzân oluna ve Cibali Karyesinde ceryân eden çeşmenin ta’mîr ve termîmi ve Artenek Karyesi esfelinden ceryân su üzerinde binâ olunan köprünün dahi ta’mîr ve termîmi galle-i mezkûreden görüle ve beher sene îd-i azhâda semiz ve a’lâ olmak üzere bir sığır kurban iştirâ olunub bir hissesi sultân-ı enbiyâ salla’l-lâhü aleyhi vesellem efendimizin rûh-ı akdeslerine...”

Vakfiye şartları incelendiğinde Sultaniye Medresesi talebelerine her bir hücre başına 50 kuruş verilmesi eğitim alanına ilmiye sınıfının gösterdiği değeri de göstermiştir. Yukarda da belirttiğimiz gibi sadece şehir merkezine akarların istirbah edilmediği çevre bölgelere de icare ayrıldığı anlaşılmıştır. Bayburt kasabasındaki çeşmenin su yolu masraflarına 300 kuruş ayırt edildiği belirtilmiştir. Kara Kilise mahallesinde ikamet eden Hacı Mehmet Efendi, mahallenin camisinde görevli olan imam efendiye 200 kuruş verilmesi, Çeremli nahiyesine bağlı Yunus karyesindeki (köy) camiye beş kıyyeden şem-i ravgan berat dökülmesi şart konulmuştur. Devamında Cibali karyesinde olan çeşmenin bakımlarının yapılması, Artenek karyesinde dere üzerine yapılan köprünün bakımlarının yapılması, geri kalanının ise

⁴⁷ VGMA, 593, 129.

⁴⁸ VGMA, 593, 129.

dini hizmetlere ayrıca tahsis edilmesi gerekli görülmüştür. Vakfın icarelerinin taksimatının büyük bölümü hayri işlere ayrılmış ve büyük sermayesinin varlığından dolayı çevre bölgelerdeki beledi hizmetlerden kaynaklanan aksamalarında giderilmesine çalışılmıştır.

Vakfiyenin şartlarına detaylıca bakıldığında içerikte başka bir vakfın daha Hacı Mehmet Efendi tarafından vakfedildiği ve bahsi geçen vakfiyenin dile getirdiğimiz ikinci vakfiye olduğu anlaşılmıştır. İncelediğimiz vakfiyenin 18 Ağustos 1873 tarihindeki vakfiyeden önce vakfedildiği görülmüştür. Vakfiye ile ilgili örneğe ulaşamayıp, vakfiyenin bir kütüphane vakfı olduğu içerikten tespit edilmiştir. Vakfedilen vakfın bahsi geçen 3 zeyl vakfından ikincisi olduğu görülmüştür. Vakfiye şartlarında Hacı Mehmet Efendi'nin vakfettiği zeyl vakıfta kütüphane vakfettiği anlaşılmıştır. Fakat hangi yazma eserlerin vakfedildiği belirtilmemiştir.⁴⁹

“...diğer vakfında beyân olunduğu vecih üzere vakf eylediğim kitâbların hâfız-ı kütübüne beher sene elli gurus ve kütüb-i mezbûrenin ta'mîr ve teclîdi için iktizâ eden masârif-i kâfiye ve mütevellî-i merkûma iki yüz ve nâzır bulunan kimesneye dahi yüz gurus ücret verile...”

İncelediğimiz içerikten de anlaşılacağı üzere kütüphanenin bakımı için bulunan mütevellîye 200 kuruş, kütüphanede nazır olarak bulunan kişiye de 200 kuruş verilmesi şart konulmuştur. Kütüphanenin hafızına ise 50 kuruş verilmesi belirtilmiştir. Açıklamaların incelenmesi sonucunda kütüphane vakfının bahsettiğimiz vakıftan önce vakfedildiği ve Hacı Mehmet Efendi'nin 18 Temmuz 1873 tarihinde vakfettiği bu vakıftan gelen icarelerini önceden vakfedilmiş kütüphane vakfına da icarelerinden belirli bir kısmının ayırt edildiği görülmüştür.⁵⁰ Kütüphane vakfının aslında ilk zeyl vakıf olduğu devamında 1873 vakfiyesi ve 1877 tarihindeki zeyl vakfiyelerin eklemeler yapılarak birbirlerine bağlandığı anlaşılmıştır. Vakfiyenin içeriğinden anlaşılan kütüphane vakfiyesinin kesin bir tarihini tespit edemedik. Muhtemelen kütüphane vakfiyesinin de 1290 senesinden biraz evvel oluşturulduğu düşünülmüştür. İlk zeyl vakfiyenin anlatımı daha detaylı tutulmuş konunun

⁴⁹ VGMA, 593, 129.

⁵⁰ VGMA, 593, 129.

anlaşılması hasebiyle diğer zeyl vakfiyeler ise daha kısa tutulmaya özen gösterilecektir.

İlk iki zeyl vakfiyeden olan ilki 1290 senesinden evvel vakfedilen kütüphane vakfı, ikincisi ise 1290 senesinde vakfedilen dükkân ve mağazalardan teşekkül eden vakıftır. Üçüncü zeyl vakfiye olarak incelediğimiz VGMA vakıf defterinde 2171/17/38. numara ile kayıtlı bulunan vakfiyedir. 27 Rebiyülahır 1294/ 11 Mayıs 1877 tarihinde kurulmuş olan vakıf, ikinci zeyl vakfiyesinden yaklaşık olarak 4 sene sonra kurulmuştur.

Kara Kilise mahallesinde ikamet eden Hacı Mehmet Efendi'nin üçüncü zeyl vakfiyesi 11 Mayıs 1877 tarihinde ismine eklenen sıfatlarla “...*El-Hâc Mehmed Efendi ibnü'l-merhûmu'l-mağfûr el-âlimü'l- fâzıl Osman Efendi...*” şeklinde geçmiştir. Vakfettiği akarlar incelendiğinde mahallenin Hacı Ömer Sokağında olan büyü-tü adideyi müstemil (2 adet konak), 30.000 kuruş kıymetli 1 bab menzil, 4.500 kuruş kıymetli 1 bab menzil ve 1.500 kuruş kıymetli 1 bab menzil vakfedilmiştir. 2 konak hariç, 3 menzilin toplam kıymeti 36.000 olarak anlaşılmıştır. Zeyl vakfiyelerden toplam 105.000 kuruş değerinde dükkanların ve menzillerin vakfedildiği tespit edilmiştir. Bu meblağ dönem itibariyle ciddi bir sermaye olduğu diğer vakıfların bütçelerinden anlaşılmıştır. Üçüncü zeyl vakfiye olarak ele aldığımız bu vakfin diğer vakıflarla olan bağlantısı vakfiyenin içeriğinde belirtilmiştir.⁵¹

“...bin iki yüz doksan senesi Cemâdü'l-âhirin yirmi üçüncü günü tarihiyle müverrah diğer bir küt'a vakfiyemde tafsîlen beyân ve şart eylediğim vech üzere evlâd-ı zükûrum ve ba'dehû evlâd-ı inâsım ve ba'de'l-inkırâz hanem ittisâlinde olan medreselerde müderris bulunan zât mütevellî ola muahharen ve şimdiden beyân eylediğim iki bab menzilleri beher sene icâre-i misliye ile icâr idüb...”

İçerikten de anlaşılmaktadır ki diğer iki zeyl vakfiyenin devamı niteliğinde olup yeni vakfedilen akarların icarelerinden diğer iki zeyl vakfiyeye kalan paranın istirbah edilmesi belirtilmiştir. Vakfiyenin akarlarının icaresini aktardığı diğer bir kısım ise Kara Kilise mahallesindeki camiye mumların temin edilmesi olmuştur. Bu

⁵¹ VGMA, 2171, 17.

vakfiyede önemli olan diğer bir kısım ise Hacı Mehmet Efendi'nin bahsi geçen medresede çeşme yaptıracığı ile ilgilidir. İcareden kalan kısmının icra eyleyeceği çeşmenin masrafına, su yoluna harcanması şartı konulmuştur. İlmiye sınıfının içinde zeyl vakfı olarak ele aldığımız Hacı Mehmet Efendi'nin vakfı, sermayesi ile bölgesel hizmetlere ayrıldığı anlaşılmıştır. Vakfın statüsü sahih vakıftır. Hayır işlerine tahsis edilen Hacı Mehmet Efendi vakıfları konaklar ve kütüphane değerleri hariç 105.000 kuruş değerinde varlıklara sahip olduğu anlaşılmıştır.

3.1.3. Esnaf

Osmanlı Devleti'nde herhangi bir el sanatıyla meşgul olan, hayatlarını ikame etmek için mal üreten ve bunların ticaretiyle ilgilenen kesime esnaf denilmiştir. Esnaf erbabında her meslek gurubu usta olduğu işe göre bölünmektaydı. Esnafılık Osmanlıdan evvel Türk-İslam kültüründe ve ticaretinde önemli yer teşkil eden bir konumda bulunmaktaydı. Köklü bir geçmişe sahip olan esnafın kendi içinde sınıflara ayrıldığı, ayrılan bu sınıfların usta oldukları meslek kollarına göre dağıldıkları görülmüştür. Her meslek kolunun başında mesleğin erbabı olan pir bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde esnaf kesimi iki şekilde ayrılmıştır. Bunlardan ilki her sanat ehlinin devlet kontrolünde hizmet ettiği esnaf kesimi ile esnafılık sanatını serbest olarak yapan ikinci kesim olarak ayırt edilmiştir. Devlet kontrolü altında bulunan esnaf erbabı üzerinde devlet söz sahibi olabilmekteydi. Fakat sanatını serbest icra eden esnaf kesimleri üzerinde devletin doğrudan kontrol yetkisi sınırlı olarak bulunmaktaydı.⁵²

Eснаflarla ilgili bölümü incelediğimizde isimlerinin başında yaptıkları meslekle ilgili bilgi verilen şahısları belirtmeye çalıştık. Fakat XIX. yüzyıl Erzurum ile ilgili vakfiyeler incelendiğinde nerdeyse bütün vakfiyelerde mesleki dükkanlar veya başka dükkanların vakfedildiği görülmüştür. Genel anlamda vakıflarla ilgili çalışmalarda meslek guruplarıyla ilgili olan dükkanlar vakfedilmişse eğer bu tür vakıflarda esnaf gurupları içinde gösterilmektedir. Biz incelediğimiz dönemle ilgili dükkanların vakfedilmesi ve vakfedilen hangi meslek guruplarını kapsadığını ise ayrı

⁵² Ahmet Kala, 'Esnaf', TDV İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul, 1995, s. 423.

bir bölümde ele alacağız. Bu münasebetle bu bölümde sadece isimlerinin önünde esnaf teşkilatı ile ilgili lakap bulunan şahısları değerlendirmeye tabi tutacağız. Bu münasebetle incelediğimiz dönemde esnafla ilgili isimlerinin başına esnaf teşkilatına mensup oldukları direk yazılmış olan dört şahıs vakfı incelenecektir. Keçeci Hacı Mehmed Ağa ibn-i Bekir bin Abdullah, Bakırcı El-Hâc Mustafa Ağa ibn-i Abdullah, Müteveffâ Semerci Hâfız Ömer Efendi, Bakkalbaşı Hacı Mehmed Efendi ibn-i Yusuf bin Abdullah isimlerinden teşekkül etmektedir. İsimlerinin başlarındaki sıfatlardan da anlaşılmaktadır ki keçeci, bakırcı, semerci, bakkalbaşı gibi çeşitli esnaf guruplarından olanların yaptıkları meslekle şehirde tanındıkları anlaşılmıştır. Esnaf sınıfı içinde gösterdiğimiz iki şahsın hem gayrimenkul olarak taşınmazlarını vakfettikleri hem de para vakfettikleri görülmüştür.

İnceleyeceğimiz ilk vakıf Bakırcı El-Hâc Mustafa Ağa ibn-i Abdullah’a ait olan vakfiyedir. Bakırcı Mustafa Ağa ile ilgili vakfiye incelendiğinde VGMA vakıf defterinde 594/127. numara ile kayıtlı bulunmaktadır. Vakfiyenin üst kısmında “...Erzurumun hâric-i surunda vâki’ Bakırcı El-Hâc Mustafa Ağa ibn-i Abdullahın Vakfı sene 322 Tarihli sâdır olan irâde-i aliyye mücebince kaydolunmuşdur...” diye geçtiği görülmektedir. Burada vakfiyenin 1322 tarihinde örneğinin kaydedildiği anlaşılmıştır. Vakfiyenin kuruluş tarihi ise vakfiye ile ilgili şartlar belirtildikten sonra dua kısmı ile bitirilmiş ve 3 Şevval 1230 tarihinde vakfiyenin kuruluş tarihi diye kaydedilmiştir. Vakfiyenin XIX. yüzyıl kaynakları içerisinde göstermemizin sebebi vakfiye tarihinin 3 Şevval 1230 tarihini göstermesi etkili olmuştur. Bu açıklamanın sebebi ise Bakırcı Hacı Mustafa Ağa ile ilgili başka kaynaklarda geçen XVIII. yüzyılda hamamlar vakfettiği neden olmuştur. Oysaki elimizdeki vakfiye belgesinde vakfın kuruluşunun XIX. yüzyılın başlarına denk geldiği görülmüştür. Bahsi geçen şahsın aynı kişi mi oldukları veya farklı kişiler mi oldukları muallakta kaldığımız bir nokta olmuştur. Vakfiye ile ilgili yeni bulgular elde edildikçe vakfın kuruluşunun da kesinlik kazanacağını ayrıca belirtmek isteriz. Biz çalışmamızda bu hususta kendi elimizdeki belgeye göre bilgi verip, diğer kaynaklarda geçen bilgilerin ise bizim için yol gösterici rolünü dikkate almaya devam edeceğiz.

VGMA 594/127. numara ile kayıtlı, 3 Şevval 1230/ 8 Eylül 1815 tarihli Bakırcı Mustafa Ağa vakfı esnaf vakıfları arasında önemli olarak görülmüştür. Bakırcı Mustafa Ağa Çukur mahallesinde ikamet etmiş olup, vakfettiği akarlar ise Gölbaşı semtinde bulunmuştur. Vakfiyede Bakırcı Mustafa'nın 2 göbek hamamını vakfettiği anlaşılmıştır. Devamında vakfiyede icareden gelen gelirin akarların tamirleri görüldükten sonra ikamet ettiği mahalledeki camideki imam efendiye 28 akçe verilmesi, hatibe 28 akçe verilmesi, müezzine 26 akçe verilmesi şart konulmuştur.

Bakırcı Mustafa Ağa'nın vakfında dükkân vakfetmemiş olması fakat esnaf vakfının içinde bulunması bu bakımdan ilginç bir örnek olmuştur. Nitekim Bakırcılık esnafına mensup olduğu ve bu meslekten dolayı isimlendirilmesi konunun bu bölümünde ele almamıza sebep olmuştur. Fakat Bakırcı Mustafa Ağa herhangi bir dükkân vakfetmeyip sadece hamam vakfetmiş olması çalışmanın mahiyeti bakımından farkı bir örnek teşkil etmiştir.

Esnaf vakıflarından inceleyeceğimiz ikinci vakıf Semerci Hâfız Ömer Efendi vakfiyesidir. Semerci esnafına bağlı olduğu için esnaf sınıfının içinde gösterdiğimiz Semerci Hafız Ömer Efendi muhtemelen semerci esnafı meslek erbaplarından olduğu düşünülmektedir. Semerci Ömer Efendi gayrimenkul vakfetmenin yanında para vakfeden vakıflar arasında da gösterilmektedir. 2. 200 kuruş para senelik %15'lik kar elde edilmek üzere vakfedilmiştir.

VGMA vakıf defterinde 2152/42/21. numara ile kayıtlı bulunan Semerci Hafız Ömer Efendi vakfı, sahih vakıf statüsündedir. Semerci Hafız Ömer Efendi Ayas Paşa mahallesinde ikamet etmiştir. Vakıf 21 Cemaziyülevvel 1262/ 17 Mayıs 1846 tarihinde kaydedilmiştir. İncelediğimiz dönemle ilgili elimizde bulunan belgede 21 Cemaziyülevvel 1262 tarihli vakfiye hayri hizmetlere icra eyleyen akarlar vakfetmiştir. Vakıf 2.200 kuruş nukud ve gayrimenkul konut ve arsalar vakfetmiştir. Vakıf akarları incelendiğinde çeşitli akarların olduğu görülmüştür.

“...bir bab aşhane derûnunda bir seki ve bir oda bir kiler ve bir ahır ve fevkâni bir oda ve bir eyvan ve bir bağçe ve bir havluyu müstemil mülk menzilin ve menzil-i mezkûra ilhâk eylediği bağçesini ve müahharen tayyib emvâlinden olarak iki bin iki yüz guruş nakdini...”

Konutlardan 1 aşhane, 1 seki, 1 oda, 1 kiler, 1 ahır, 1 fevkani oda, 1 eyvan, 1 bahçe, 1 havlunun toplamda vakfettiği ve vakfettiği menzilin yanında kendi bahçesine ilhak ettiği bir bahçeyi de bunlarla beraber vakfettiğini görmekteyiz. Hafız Ömer Efendi’nin gayrimenkul vakıflarının haricinde nakit parada vakfettiği görülmüştür. 2.200 kuruş nakit parasını da gayrimenkul vakıflarla birlikte vakfettiği anlaşılmıştır. Bu bağlamda bahsi geçen Semerci Hafız Ömer Efendi’nin vakfettiği akarlar gayrimenkul konut ve arsalar ile menkul olarak kendi nukud parasını vakfettiği görülmüştür. Nitekim bu vakıfla ilgili para vakfı da olduğu söylenebilir.⁵³

2152/42/21. nolu Semerci Hafız Ömer Efendi Vakfı, 21 Cemaziyülevvel 1262/ 17 Mayıs 1846 tarihli onaylanmış vakfiyesinde, nakit 2.200 kuruş, murâbaha⁵⁴ oranı %15, murabaha geliri 330 kuruş olarak hesaplanmıştır. Elde edilen 330 kuruşluk hesap 2200%15 sonucu ile elde edilmiş olup murabaha gelirini tespit etmiştir. Murabaha oranı onu onbir buçuk şeklinde yazılmış olup %15 üzerinden hesaplanmıştır.

“...meblağ-ı mezkûr iki bin iki yüz guruşu devr-i şer’î üzere onu onbir buçukdan istimrâc olunub rubh-ı mezbûrdan hâsıl olan meblağ-ı murâbahasından Gül Ahmed Çarşusunda vâki’ kebîr çeşmenin su yollarının ta’mirine ve çeşme-i mezbûrdan mâ-i mezkûrun ceryân için vâki’ olan masârifine harc ve sarf oluna...”

⁵³ VGMA, 2152, 42, 21.

⁵⁴ Vakıflarda paranın vakfedilmesi ve bu paranın bir süre zarfında, kar sağlaması şeklinde verilen borca Muamele-i şer’iye denilmektedir. Vakfedilen bir meblağda alım satım sağlanarak borç olarak ödenen paranın iadesindeki fazlanın bu uygulamadan kaynaklanmasını tahsis etmektir. Uygulama esnasında kadıdan da icazet alınması ilerde yaşanacak hukuksuzlukların önüne geçilmesi içindir. Muamele-i şer’iye para vakfeden vakıflarda hukuki temeli tahsis etmiş ve kar etmenin hem parayı alan için hem de veren için bir temele dayandırması sağlanmıştır. Genel olarak vakfiyelerde veya muhasebelerde kazanç/kar farklı isimlerle geçmektedir. İstirbah, ribh, irbah, murabaha, galle, nema şekillerinde ifade edilmiştir. Ağırlıklı olarak nema olarak geçen kazanç, Osmanlıların son döneminde faiz olarak da isimlendirilmiştir. Bahsi geçen faiz kavramı güncel faiz ile aynı manalara gelmemektedir. Bizim incelediğimiz belgede ise kazanç murabaha olarak geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çiğdem Gürsoy, **Osmanlı’da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2015, s. 68-69

İnceleyeceğimiz üçüncü esnaf sınıfına mensup şahıs, Keçeci Hacı Mehmed Ağa ibn-i Bekir bin Abdullah'a ait olan vakfiyedir. İsminin başındaki sıfattan da anlaşılmaktadır ki Hacı Mehmed Ağa'nın keçeci esnafı içinde Keçecilik yaptığı düşünülmüştür. İncelediğimiz şahsın vakfettiği akarların da Keçeciler çarşısında olduğu içerikten anlaşılmıştır. Esnaf birliklerinin kendi meslek guruplarına göre sınıflandırıldıkları Erzurum şehrinde de bu örnekte anlaşılmaktadır. Çalışmada şehrin sosyal ve ekonomik yönü ile Osmanlı esnaf birlikleri mesleklerin kendi içinde ayrıldığı uygulamalı olarak görmüş bulunmaktayız. Bu vakfın önemli bir hususu ise vasiyet vakfı olmasıdır. Vakfın vasiyet vakfı olması teorik haricinde pratikteki uygulamasına güzel bir örnek teşkil etmiştir.

VGMA vakıf defterinde 2152/73. numara ile kayıtlı bulunan Keçeci Hacı Mehmed Ağa ibn-i Bekir bin Abdullah vakfiyesidir. 25 Safer 1292/ 2 Nisan 1875 tarihinde kaydedilen vakıf, sahih vakıftır. Vakfın vasi-i muhtar “...verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Ümmügülsüm bint-i Yusuf...” diye geçmektedir. İncelediğimiz evraktan da anlaşıldığı üzere vakfın vasisi Hacı Mehmed Ağa'nı eşi Ümmü Gülsüm hanımın olduğu anlaşılmıştır. Bunun nedeni vakıf çocukların buluş çağında olması hasebiyle vasi⁵⁵ yetkisi annelerine bırakılmış, asıl vasilerin erkek çocukları olduğu görülmüştür.

“...müteveffâ-yı mezbûrun ber vech-i âtî sülûs malına vasî-i muhtârları olduğunu iddi'â iden sagîrân-ı mezbûrân Mehmed Şükrü ve Mahmudun bâ hüccet-i şer'îyye vasî-i mansûbeleri vâlideleri olub... her ne fazla kalursa fazla-i mezkûra vasî-i muhtârlarım kendi ma'îşetlerine sarf eyleye ve sülûs-i mezkûra oğullarım İsmail ve Mehmed şükrü ve Mahmudu vasî-i muhtâr nasb ve ta'yîn eyledim mezbûrûn İsmail ve Mehmed şükrü ve Mahmudun vefâtından sonra sulbiye kızlarım mezbûretân Esmâ ve Hanîfe vasî olalar ve ba'de vefâtihâ mezbûrûn İsmail ve Mehmed şükrü ve Mahmud ve Esmâ ve Hanîfenin evlâd-ı zükûr ve inâsları batnen ba'de batnın vasî olub...”

⁵⁵ Velayet altında olmayan kendi hak ve hukuklarını yaşının çok küçük veya büyük olması sebebiyle koruyamayan kişilerin kendi haklarını, menfaatlerini savunacak kişiyi temsilci olarak atamaları sonucunda ortaya çıkan duruma vasi denmektedir. Bir kişinin vasi olarak tayin edilmesinde baba veya dedesi rol almışsa buna ‘vasi-i muhtar’ denir. Eğer kadı tarafından tayin edilmişse ‘vasi-i mansub’ denilmektedir. Ayrıca bkz. Fehmi Yılmaz, ‘**Vasi**’, Osmanlı Tarihi Sözlüğü, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2010, s. 680; Ali Bardakoğlu, ‘**Vesayet**’, İslam Ansiklopedisi, C. 43, İstanbul, 2013, s. 66-67.

2152/73. numaralı evrakta kayıtlı bulunan Keçeci Mehmed Ağa vakfı, sahih vakıf statüsündedir. Hacı Mehmed Ağa Taş Mescid mahallesinde ikamet etmiştir. Taş Mescid mahallesinde ikamet ederken vefat ettiği vakfiyenin içeriğinden anlaşılmıştır. Kendisi vefat etmeden vekil tayin ettiği eşi Ümmü Gülsüm hanıma terekesini⁵⁶ vakfetme yetkisi vermiştir. “...müteveffâ-yı mezbûre Hacı Mehmed Ağa ibn-i Bekir bin Abdullah hâl-i hayât ve kemâl-i akl ve sıhhatinde fevtine ta’likan bi emrihî te’âlâ vefât eylediğinde cemî’ terekemin sülüsüne ma’dâ olub...” diye belirtilmiştir.

Vakfın akarlarını incelediğimizde Keçeci mesleği erbabı olan Keçeci Hacı Mehmed Ağa’nın Keçeciler çarşısında 7.000 kuruş değeri olan 1 adet keçeci dükkanını vefat etmeden evvel vasi tayin ederek vakfedilmesini sağlamıştır. Vakfiyenin içeriğinden de anlaşılmaktadır ki Hacı Mehmed Ağa’nın öldükten sonra kendisine ait Keçecilik yaptığı, Keçeciler çarşısında olan meslek gurupları içindeki kendisi tarafından işlettiği dükkanını vakfettirdiği anlaşılmıştır. Muhtemelen kendisinden sonra aile bireyleri içinde Keçecilik mesleğini icra eyleyecek kişinin bulunmaması, dükkânın vakfedilmesi ile dini ve sosyal hizmetlere icaresinin sağlanması düşünülmüştür. Keçeci dükkânın 1 adet olmasına rağmen 7.000 kuruşa değerinin tekabül etmesi hem dükkânın önemli bir çarşıda bulunduğu hem de Keçecilik mesleğinin bölgede önemli bir yer tuttuğu maliyetinden anlaşılmıştır. Osmanlı’daki meslek guruplarının aynı çarşıda, caddede veya sokakta bulunması ve mesleklerini sistemli bir şekilde icra ettikleri Erzurum örneğinde de gözler önüne serilmiştir.

Vakıf akarının şartları incelendiğinde evvela akarın bakımlarının yapılması, sonra camiye mum konulması, adak kesilip fukaraya dağıtılması gibi dini ve sosyal hizmetlerin sağlanması esas alınmıştır. Fazla kalan kısmın ise müteveli olarak bıraktığı vasi-i muhtarları İsmail, Mehmed Şükrü ve Mahmud oğullarının sarf eylemesine diye şart konulmuştur.

⁵⁶ Sözlük anlamı ‘geride bırakılan’ diye geçmektedir. Muhallefat, tereke, metruk kelimeleri aynı anlamları içermektedir. Ölen kişilerin bıraktıkları mallara tereke denilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Özcan, **Muhallefat**, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 30, İstanbul, 2015, s. 406.

Esnaflar sınıfına mensup incelediğimiz diğerk vakıf Bakkalbaşı Hacı Mehmed Efendi ibn-i Yusuf bin Abdullah vakfıdır. Bakkal esnafından olan Hacı Mehmed Efendi'nin kurduğı vakıf, vasiyet vakfı olarak vakfedilmiştir. Esnaf sınıfının mensuplarından olan Bakkalbaşı Hacı Mehmed Efendi, muhtemelen bakkal esnaflığını icra eden meslek guruplarının içinde yöneticilik yapmıştır. Bakkalbaşı sıfatı esnafların idarecisi olmasından geldiğı düşünölmüştür. Bu vakfın vasiyet vakfı olması yanında para vakfı da olduğı görölmüştür. Hacı Mehmed Efendi vasiyet vakfında gayrimenkulleri ile 3.000 kuruş terekesini vakfedilmesi şartı ile vasilerine bırakmıştır.

VGMA vakıf defterinde 2171/15. numara ile kayıtlı olan Bakkalbaşı Hacı Mehmed Efendi vakfiyesi, esnaf erbabı içindeki meslek guruplarına üye olan şahıslardandır. 21 Muharrem 1295/ 25 Ocak 1878 tarihinde kurulan vakıf, sahih vakıf statüsündedir. Vakfın vasi-i muhtarı olarak şöyle demiştir:

“...Abdurrahman Ağa Mahallesinde sâkin iken bundan üç mâh mukaddem vefât iden Bakkalbaşı Hacı Mehmed Efendi ibn-i Yusuf bin Abdullahın verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Fatma bint-i Hasan bin Abdullah nâm hatun ile sulb-i kebîr oğlu Mustafa efendiye münhasıra olduğı...”

Vakfiyenin içinden aynen aktarımda anlaşıldığı üzere Hacı Mehmet Efendi'nin üç ay evvel vefat ettiğı ve eşi Fatma Hanım'ın vasi olarak vasiyet edildiğı anlaşılmıştır. Vakıf akarları incelendiğinde içerik olarak zengin bir sermayesinin olduğı anlaşılmıştır.

“...vefât eylediğinden sonra sülüs-i mezkûr yirmi üç bin guruşa bâliğ olub mukâbelesinde müteveffâ-yı mezbûrun emlakından olub Emin Kurbi Mahallesinde Zınbık Zokağında vâki' etrâf-ı erba'ası Ömer Ağa ve Osman Ağa ve Mustafa Ağa haneleri ve tarîk-i âmm ile mahdûd büyût-ı adîdeyi müştemil bir bab menzil ve yine müteveffâ-yı mezbûrun emlakından olub mezkûr Emin Kurbi Mahallesinde Maksudiye Zokağında vâki' etrâf-ı erba'ası Avadis ve Begos haneleri ve tarîk-i âmm ile mahdûd büyût-ı adîdeyi müştemil bir bab menzil ki cem'an iki bab menzil ile üç bin guruş tereke-i müteveffâ-yı mezbûrdan ifrâzıyla sülüs-i mezkûr için bana def' ve teslîm ve ben dahi ahz ve teslîm ve kabz u kabûl etmemle su'âl olunub...”

Vakıf akalarının 2 adet menzilin 23.000 kuruşa eriştiği görülmüştür. Bunun haricinde 3.000 kuruş terekesinin vakfedilmesini vasiyet etmiştir. Vakıf, gayrimenkul vakıf statüsü taşımasının yanında incelediğimiz (menkul) ikinci para vakfı statüsü de olmaktadır. Vakfedilen para ile ilgili herhangi bir oranın veya kazancın dağılımı belirtilmemiştir. Bu maksatla 3.000 kuruş ve 2 menzilin terekesinin vasi-i muhtar tarafından ifraz edilmesi belirtilmiştir. Vasiye kalan gayrimenkul ve paranın istirbah edilmesi kendi yetisine bırakılmıştır. Fakat evvela dini ve sosyal hizmetlerin sağlanması şartı konulmuştur.

“...müteveffâ-yı mezbûr Hacı Mehmed efendi hâl-i hayâtında ve kemâl-i akl ve sıhhatinde fevtine ta’lîkan ben bi emri’l-lâhi te’âlâ vefât eylediğimde cemî’ terekemin sülüsünü vasi-i muhtarım re’yi ile ifrâz ve kabz olunub sülüs-i mezkûrdan beher sene îd-i azhâda bir kurban zibh ve luhûmu fukarâ-i müslimîne tevzî ve taksîm oluna ve yine sülüs-i mezkûrdan beher sene eyyâm-ı mu’tâdada dört vukiyye ravgan-ı zeyt iştirâ birle kanâdil derûnuna vaz’ ile mezkûr Abdurrahman Ağa Câmi’-i şerîfinde firûzân olunub sevâbları ruhûma ihdâ oluna deyü vasiyyet ve vesâyâ-yı mezkûrun tenfîzine huzûr-ı müsliminde zevcesi müvekkilem mezbûre Fatma hatunu vasi-i muhtâr nasb ve ihtiyâr eylediğinde...”

Vakıf akalarının hayri işlere tahsis edildiği vakfiye incelendiğinde anlaşılmıştır. Dini ve sosyal hizmetlerin sağlanması amacı güdülmüştür. Esnaf mesleklerini isimlerinin başında taşıyan ticarethane sahibi kişilerin genel olarak vakfiyeleri üzerinden açıklamaları yapılmıştır. Bu bölümden sonra reaya sınıfına mensup olarak gösterdiğimiz kişiler üzerinde derine inmeden vakfiyelerdeki taşınmazlar ve vakıf şartları üzerinden bilgiler aktarılacaktır.

3.1.4. Reaya

Reaya, raiyet kelimesinin çoğulundan türemiştir. Kelime manası olarak yönetilen kesim anlamına gelmektedir. Reaya, Osmanlılarda halk manasına gelmektedir. Osmanlılarda toplum iki kısma ayrılmaktadır. Yönetici ve reaya kesimleri diye belirlenmekteydi. Reaya, geçimini genellikle üretim yaparak sağlamaktaydı. Köyde yaşayan reaya sınıfına mensup kesim tarım, hayvancılık, ticaret gibi alanlarda hayatlarını ikame ederken, şehir merkezlerinde yaşayan kesim ise esnaf veya tüccarlık yapmakla meşgul idi. Bunun yanında şehir merkezinde geniş bahçeleri

bulunup, bahçe işleri ile meşgul olan kesimlerde bulunmaktaydı. Reaya sınıfını bu bakımdan sınıflandıracak olursak esnaf, tüccar, göçebe ve köylüler (yerli) diye ayırt edilebilir.⁵⁷ Bizim çalışmamızda ele aldığımız reaya kesimi şehir merkezinde ikame eden esnaf, tüccar gibi işlerle meşgul olan sınıfı kapsamaktadır.

Reaya sınıfında değerlendireceğimiz 33 adet vakfiye tespit edilmiştir. İncelediğimiz vakfiyeler Erzurum şehir merkezinde ticaret ve esnaflık işleri ile meşgul olup, dükkanlar, hanlar, konutlar, arsalar, bahçeler ve nukud vakfeden vakıflardan müteşekkil olanlardır. Burada isimleri geçecek olan 33 vakfiyenin XIX. yüzyıl Erzurum şehir merkezine katkıları sosyo-ekonomik yönden, şehrin piyasasına katkıları son derece faydalı olmuştur. Nitekim XIX. yüzyıl Erzurum için savaşlar yüzyılı, saldırılar yüzyılı gibi isimlendirmeler yapılabilir. Bu savaşlar yüzyılı hiç şüphesiz bölge için yoğun iktisadi sıkıntıların, sosyal alanda yaşanan git gellerin yüzyılı olmuştur. Bu zorlu yüzyılda şehir halkını ayakta tutan yegâne uğraş, esnaflık, tüccarlık yapan reayanın şehirdeki iktisadi yapıya olan katkıları olmuştur. Bu bağlamda şehirdeki reaya işlettikleri dükkanlar sayesinde piyasayı canlı tutma, sosyal hayatı şenlendirme, halkın geçimini tedarik etmede çok önemli rol üstlenmişlerdir.

Bu bölümde incelediğimiz vakıflarla ilgili içerik olarak belirteceklerimiz genel anlamda yüzeysel tutulmuştur. Mevkufata göre vakıflar bölümünde vakfedilen akarlar detaylı şekilde sunulacağından burada mütevellî ve akar şartları üzerinde daha sıklıkla durulmuştur. İnceleyeceğimiz ilk vakfiye Mehmed Efendi bin Osman Efendi'ye ait vakıftır.

Erzurum şehir merkezinde reaya tarafından Şeyhler mahallesinde kurulan Mehmed Efendi bin Osman vakfı, nısfı hanından kendi hissesine düşen bölümü vakfetmiştir. Vakfedilen hanın Mazlum Ağa hanı olarak bilindiği ve Esb meydanında bulunduğu vakfiyeden anlaşılmıştır. 9 adet tahtani ve nalbant dükkanını vakfetmiştir.

⁵⁷ Mehmet Öz, 'Reaya', TDV İslam Ansiklopedisi, C. 34, İstanbul, 2007, s. 490; Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. 1, İstanbul, 1982, s. 166; Gül Akyılmaz, **Osmanlı Devleti'nde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri**, Yeni Türkiye Osmanlı, C. 4, Ankara, 1999, s. 40; Yediyıldız, **a.g.e.**, s. 205.

Gez mahallesindeki cami imamına 25 kuruşun verilmesi, icarelerden geri kalan kısmın camilere berat dökülmesi, adakların kesilmesi fukara kesime dağıtılması gaye edinmiştir. Vakfın mütevelliliğinin kendi yedinde olması kararlaştırılmıştır. Vakfiyenin kayıt tarihi 5 Rebiyülahir 1208/ 10 Kasım 1793 olduğu anlaşılmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarına ve XIX. yüzyılın hemen başlarına tekabül etmesinden dolayı bu vakfı da işleme tabi tuttuk.⁵⁸

Müfti Efendi mahallesinde ikamet eden Süleyman Ağa ibn-i Mehmed vakfı 27 Cemaziyülevvel 1220/ 23 Ağustos 1805 tarihinde vakfedilmiştir. Vakfiyenin başlık kısmında “...İşbu vakfiye Mahkeme-i Evkâfın 2 Nisan sene 1329 Tarihli ilamı üzerine 15 Zilkade sene 329 Tarihinde sudûr iden irade-i aliyye mücebince kaydolunmuşdur...” diye yazılmıştır. İncelediğimiz vakfın içerik kısmında akar olarak 1 adet oturakçı dükkânı vakfedilmiştir. Senelik 20 kuruş dini hizmetlere ayırt edilmiştir. Mütevelliliği kendi yedinde bırakmıştır.⁵⁹

Süleyman Ağa ibn-i Mehmed ile aynı yıl kurulmuş olan diğer vakıf ise Abdülvehhab ibn-i Osman vakfına aittir. İncelediğimiz vakfın kuruluş gerekçesi “...Erzurumun Hâric-i surda Hacı Veyis Efendi Hacı bin Mehmed bin Ebubekir ve Abdülvehhab bin Osmanın inşâ etmiş oldukları câmi’-i şerîf için musakkafâtı vakfı...” denilerek inşa edilen cami için akarların tahsis edilerek vakıf bünyesine alınması amaç edinmiştir. Bu nedenle Hacı Veyis Efendi ile Abdülvehhab Efendi kendi mallarından belirli bir miktar nukud ayırarak cami inşa etmişler. İnşa edilen cami-i şerif bu iki zatın ortak inşa ettikleri hayri bir hizmet alanı sağlamıştır. Fakat caminin inşa edilmesinden sonra bu caminin ayakta kalabilmesi, giderleri için bir gelirin sağlanması gerekli görülmüştür. Abdülvehhab Efendi ortak yapılan caminin giderlerinin sağlanması için müsakkafat vakfı kurmuştur.⁶⁰

⁵⁸ VGMA, 2171, 11.

⁵⁹ VGMA, 603, 111.

⁶⁰ VGMA, 593, 8-9, 10.

Erzurum'un Haric-i surunda⁶¹ mahalle başında ikamet eden Abdülvehhab Efendi 25 Muharrem 1220/ 25 Nisan 1805 bina edilen cami-i şerif için müsakkafat⁶² vakfı kurmuştur. Camiye gelirin sağlanması için 1 adet dikici odası akar olarak vakfedilmiştir. Akar şartlarına bakıldığında⁶³

“...beher sene yed-i mütevellî ve icâre-i misliyle icâr olunub hâsıl olan icâresinden evvelâ iktizâ iden ta'mir ve termîmi görüldükden sonra fazlasından beher sene eyyâm-ı mu'tadda onbeş kıyye yağ ve baldan helva tabh ve beher sene id-i azhâda bir re's sığır iştirâ ve zibh ve fukarâ-yı müslimîne tevzî' ve taksîm olunub...”

Caminin bakım işlemlerinin yapılması, camiye on beş kıyye yağ ve helvanın sağlanması ve fakirlere iştirâ edilmesi için bir sığırın adak edilmesi belirtilmiştir. Mütevellilik vazifesinin kendisinde olmasını şart koymuştur. Bunun yanında evlatlardan ve ailen kimsenin soyunun kalmaması halinde vakfın mütevelliliği Üveys Efendi camisindeki imamın müteveli olması belirtilmiştir.

Reaya sınıfına mensup inceleyeceğimiz diğer vakfın, ortak vakfiye olarak vakfedildiği anlaşılmıştır. Vakıflar El-Hâc Ahmed Efendi ibn-i Üveys Efendi ve İmam zâde Mehmed Efendi bin Ebubekir bin Osman'dır. Bu vakıfta Abdülvehhab Efendi vakfı gibi cami için oluşturulan müsakkafat vakfıdır. Vakfiyenin giriş kısmında *“...medîne-i Erzurumun hısnı hâricinde Üveys Efendi Mahallesi sükkânından sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât El-Hâc Ahmed Efendi ibn-i Üveys Efendi ve İmam Mehmed Efendi ibn-i Ebubekir Efendi nâm kimesneler...”* diye geçmektedir.⁶⁴

İncelediğimiz vakfiyenin içeriğinden de anlaşıldığı üzere ortak vakfın cami müsakkafatı için kurulduğu anlaşılmıştır. 29 Rebiyülahir 1223/ 24 Haziran 1808 tarihinde kurulmuş olan vakıf hayri vakıf özelliği taşımaktadır. Kurulmuş olan vakfın akarlarına bakıldığında öncelikle ortak oldukları hisselerine ait gayrimenkulleri

⁶¹ Şehirlerde sur dışında yani kale dışında kalan yerlere verilen isme denilmektedir.

⁶² Müsakkafat, üstünde çatı olan bina ve dükkanları içine alan veya bu şekilde binalar inşa etmek için ayrılmış olan yerlere denir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Hukukunda Vakıflar**, Hükümleri ve Çeşitleri, Türkler, I-XXI, Cilt X, ed. Kemal Çiçek, Salim Koca, Hasan Celal Güzel, C. X, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 447-460, s. 454.

⁶³ VGMA, 593, 8-9, 10.

⁶⁴ VGMA, 593, 8-9, 10.

vakfetmişler, devamında İmamzade Mehmed Efendi kendi yedinde olan yerleri ayreten vakfetmiştir. Aynı vakfiye içinde iki farklı akarların vakfedildiği anlaşılmıştır.⁶⁵

“...müşterek emlâkımızdan olub Mahalle-i mezbûre kurbinde mahalle başı dimekle arîf sükda vâki’ iki taraftan merhum ve mağfûrun-leh Timurcu zâde El-Hâc Mehmedin vakıf dükkanları ve iki taraftan tarîk-i âmm ile mahdûd birbirine muttasıl bir fırın ve on bir aded dükkanlarımızı ve yine dekâkîn-i mezkûrunun hizâlarında vâki’ bir taraftan Rahime Hatun menzili ve bir taraftan Rebabil zimmî menzili ve iki taraftan tarîk-i âmm ile mahdûd bir kît’a kahvehanemizi ve yine sûk-ı mezbûrda tahta hamamı gülnehânı karşusunda vâki iki taraflarından vâkıfân-ı mûmâileyhimânın kirâ damları ve bir taraflarından Abdülvehhab efendi kahvehanesi ve bir taraflarından târik-i âmm ile mahdûd birbirlerine muttasıl dört aded dükkanlarımız ki cem’an onbeş aded müşâ’ ve müşterek dükkan ve bir fırın ve bir kahvehanemizi...”

Yukarda italik olarak yazılan kısımdan da anlaşılmaktadır ki Hacı Veyis Efendi ile İmamzade Mehmed Efendi’nin hisseli oldukları ortak 15 adet dükkân, 1 adet fırın ve 1 adet kahvehanelerini vakfettikleri anlaşılmıştır. Bu akarların reayadan olan bu iki şahsın ortak emlaklarından olduğu ve bu mülklerini ortak vakfettikleri görülmüştür. Ortak vakfedilen mülkler haricinde İmamzade Mehmed Efendi’nin kendi yedinde olan mülklerini ise yine aynı vakıf içinde vakfettiği anlaşılmıştır.

Ortak vakıftaki akarların şartlarına bakıldığında mahalledeki caminin avize kandillerine 10 kuruşluk mum alınması, galleden 15 kuruşun ferraşa verilmesi ve kendi aile bireylerinin ruhları için adakların iştira olunması belirtilmiştir.⁶⁶ İmamzade Mehmed Efendi bu vakıf içinde kendi yedinde olan mülkleri de akar olarak vakfetmiştir.⁶⁷

“...mahalle-i mezbûrede vâki bir taraftan câmi’-i mezkûr duvarı ve bir taraftan vâkıf-ı mûmâileyh El-Hâc Ahmed Efendi menzili ve bir taraftan tarîk-i âmm ile mahdûd bir matbah ve iki tahtânî oda ve bir ahur ve bir dam ve bir merek ve bir kiler ve iki örtük ve bir açık havluları müştemil menzilini vâkıf-ı mûmâileyh Mehmed Efendi vakf ve habs idüb...”

⁶⁵ VGMA, 593, 8-9, 10.

⁶⁶ VGMA, 593, 8-9, 10.

⁶⁷ VGMA, 593, 8-9, 10.

İncelenen içerikte Mehmed Efendi'nin vakfettiği akarların ortak vakfedilen akarlar kadar zengin akarlar olmadığı anlaşılmıştır. Vakfın akar şartları da dini ve sosyal hizmetler için belirtilen kısımlardan geçmektedir. Mütevelilik ise kendi yedlerinde olması kararı alınmıştır.⁶⁸

İncelediğimiz kısımda İspir kazasının ahalisinden olan Ali bin Hasan ibn-i Amil Topçuoğlu mahallesinde ikamet ederken vakıf kurmuştur. Vakıf Ali Efendi 7 Şevval 1229/ 22 Eylül 1814 tarihinde vakıf kaydedilmiştir. Kendi emlaklarından Gürcü Kapısı'nda büyük debbağhane olarak bilinen çarşıda 2 odasını vakfetmiştir. Ali Efendi Erzurum şehir merkezindeki vakfettiği emlakları dışında İspir kazasında olan mülklerini de vakfetmiştir. Vakfiyede İspir kazasına bağlı olarak gösterilen Maşkinis (?) karyesinin sınırında bulunan Filuk (?) ve Sorbir (?) mezralarında olan "...*gerek dut ve gerek elma ve emrud ve gerek üzüm asması ve sâir eşcâr-ı (...) ve Filük mezra'asında vâki' bir göz dam ve bir ahur ve fevkâni bir gürk (kürek)ve bir anbarımı...*" mülklerini vakfetmiştir. Vakfiyede meyve bağlarını ve dam, ahır, kürek, ambar gibi akarların vakfedildiği anlaşılmıştır. Akar şartlarında Gürcü Kapısı'ndaki camiye bir berat dökülmesi belirtilmiştir. Vakfın tevliyetinin kendisinde olması şartı konulmuştur.⁶⁹

El-Hâc Mehmed bin Ali (Hacı Mehmed Ağa) Erzurum'un haric-i surunda Vani Efendi mahallesinde yaşarken vakıf kurmuştur. 27 Cemaziyülevvel 1231/ 25 Nisan 1816 tarihinde kurduğu vakıfta sur içinde Sipahi pazarında 1 adet dükkân, Saraçhane başında 1 adet dükkân, Taşhan tahtında ittisali şekilde 2 adet dükkân olmak üzere toplam 4 adet dükkânını vakfetmiştir. Akar şartları arasında Vani Efendi mahallesindeki camiye her sene 20 kuruşluk mum alınması ve bunların haricinde fakir ahaliye yardımlarda bulunması belirtilmiştir.⁷⁰ Dükkân isimleri belirtilmeyip sadece bulundukları hane veya çarşı isimleri ile belirtilen işletmeler genellikle ismi geçen çarşı esnafı ile aynı dükkân işletmeleri olmaktadır. Nitekim Saraçhanede bir dükkân

⁶⁸ VGMA, 593, 8-9, 10.

⁶⁹ VGMA, 582, 2, 98.

⁷⁰ VGMA, 2152, 33.

denildiğinde saraç esnafından olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum esnafların kendi içlerinde kümelenme şeklinden yola çıkılarak görülmektedir.

19 Safer 1233/ 29 Aralık 1817 tarihinde Göncü oğlu Halil Ağa bin Mahmud vakıf meydana getirmiştir. Şehir merkezinde 1 matbah, 1 kiler, 1 eyvan, 1 ahır, iki havluyu müstemil vakfetmiştir. Karaarz⁷¹ karyesinde (?) bir tarafı vakfin harman yeri, bir tarafı Osman Ağa tarlası ve iki tarafı nehr-i cari ile çevrili olan yerin bir dam derununda 1 göz değirmen ve 1 göz zingini vakfetmiştir. Akarların tahsis edileceği yerler arasında her sene vakfin hanımı Fatma hanıma 2 samar hinta verilmesi, Şafii camisine 1 adet beratın dökülmesi gibi dini ve sosyal hizmetlere akarların gelirleri yönlendirilmiştir.⁷² Vakfiyelerde şehirlerin sosyal yönlerini keşfettiğimize dair söylemlerle sıklıkla karşılaşmaktayız. Nitekim bu vakıfta da Erzurum şehrinde Hanefi mezhebi haricinde Şafii mezhebine mensup kesimlerin varlığından da haberdar olmaktadır. Bu bakımdan vakfiyeler sayesinde şehirlerin sosyal ve dini yapısı da öğrenilmektedir.

Vakfiyelerde 1237 tarihli iki vakfiye tespit ettik. Yorgani Mehmed Ağa'nın ve El-Hâc Ahmed ibn-i Mehmed Emin (Cedid Mahalleli Hacı Ahmed Vakfı) ait vakıflardır. Vakıf Hacı Ahmed 23 Rebiyülevvel 1237/ 18 Aralık 1821 tarihinde kendi mülklerini vakfetmiştir. Mahalle-i mezkurda 2 aşhane, Gürcü kapısında Küçük Debbaghanede 1 bekar odası, Zorluoğlu Hanı karşında 2 menzil, 1 oda ve birbirine muttasıl 2 dükkânı “...*hasbeten li'l-lâhi meliki's-samed ve taleben li merzâti Rabbi'l-ehad vakf-ı sahih-i müebbed ve habs-i sarih-i muhalled ile vakf ve habs idüb...*” deyip vakfetmiştir. Akar şartlarında genel olarak bir camiye berat dökülmesi, mum tedarik edilmesi ve fukaraya dağıtılması için adakların yapılması belirtilmiştir. Bu vakıfta ise Kasım Paşa camisine berat dökülmesi şart eylenmiştir. Tevliyetin kendisinde olması

⁷¹ Tapu sicil defterlerinde Bayburt livasına bağlı olarak belirtilenler Kalkunes, Karaarz, Kan, Kayapa, Kelavut, Kevank, Kilens, Kurt Mahmud geçmektedir. Ayrıca bkz. Akdağ, **a.g.m.**, ss. 645-672; **VGMA** defterinde Karaarz Erzurum'a bağlı bir karye olarak geçmektedir.

⁷² **VGMA**, 2152, 85.

da vakıfta belirtilen şartlar arasındadır.⁷³ Vakıf Yorgani Mehmed Ağa⁷⁴ 23 Şaban 1237/ 15 Mayıs 1822 tarihinde kendi mülklerinden olan emlakları vakfetmiştir. Vakıf Yorgani Mehmed Ağa Saray kurbinde 5 kepenk dükkân, mahalle-i mezkûrda 2 kepenk dükkân, 2 göz dam, Hallac çarşısında hallac odası, Kaşıkçılar çarşısında kendi kebabhanesinin yanında birbirine muttasıl (...) dükkân, suk-ı mezkurda taşrada kendi dükkanlarının bitişiğinde olan 11 adet dükkân vakfetmiştir. Vakıf akarları incelendiğinde zengin bir sermayesinin olduğu anlaşılmıştır. Piyasa değerlerine bakıldığında bulunduğu dönem için şehrin önemli yerlerinde vakfedilen dükkanların olması yüksek gelirli bir vakfın kurulduğunu göstermektedir. Şehir merkezinde olduğu gibi taşrada da dükkanlarının olduğu anlaşılan vakıf Yorgani Mehmed Ağa dönemin önemli zengin şahıslarından olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁵

Vakıf akarlarından elde edilen gelirden 20 kuruşun mütevellîye verilmesi ve tevliyetin hayatta olduğu sürece kendisinde olması belirtilmiştir. Gürcü Mehmed Paşa camiine senede bir berat dökülmesi, Cennet çeşmesi olarak bilinen çeşmenin senelik tamirlerinin yapılması ve çiftçi (?) merhumun çeşmelerine senelik 20 kuruşun mütevellî yediyle sarf olunması için vakfın gelirlerinin tahsis edilmesi sağlanmıştır.⁷⁶

XIX. yüzyıl vakıfları ile ilgili incelemelerde yüzyılın başından XIX. yüzyılın sonlarına değin tespit edebildiğimiz vakfiyeleri sırasıyla reaya sınıfında değerlendirmekteyiz. 1242 tarihli tespit edebildiğimiz iki adet vakfiye incelenmiştir. İnceleyeceğimiz ilk vakıf 25 Safer 1242/ 28 Eylül 1826 tarihli Mehmed bin Abdullah'a ait olan vakfiyedir. Emin Kurbu mahalleli Mehmed bin Abdullah 1 matbah, 1 tahtani oda, 1 kiler, haricen 1 tahtani oda, fevkani 1 oda, 1 eyvan, 1 ahır ve iki havluyu müştemil menzilini vakfetmiştir. Vakıf akarlarının gelirlerini ise⁷⁷

⁷³ VGMA, 2152, 91.

⁷⁴ Vakfiyenin içeriğinin incelenmesi neticesinde Mehmet Ağa'nın Yorgani lakabıyla tanındığı ve yorgancılık yaptığı anlaşılmıştır.

⁷⁵ VGMA, 2152, 22.

⁷⁶ VGMA, 2152, 22.

⁷⁷ VGMA, 2152, 51.

“...beher sene Medîne-i Münevverede Mihâb-ı Nebevîde İmam ve Hatîb olan Bedreddin zâde Nakşibend Dervîş Mehmed efendiye on iki guruş irsâl oluna ve beher sene mahalle-i mezbûrda vâki’ çeşmenin iktizâ iden su yolunun ta’mîrine on guruş verile ve beher sene eyyâm-ı mu’tadda fukara-yı (müslimîne) on guruş virülüb sevabların ruhuma ihdâ oluna...”

Aynen aktarımda akarların hangi kısımlara ayrıldığı belirtilmiştir. Medine-i Münevveredeki imam ve hatip olana senelik 12 kuruş, her sene Emin Kurbu mahallesinde olan çeşmesinde su yolunda oluşacak bakım işlemleri için 10 kuruş verilmesi, her sene fakir Müslüman ahaliye 10 kuruşun dağıtılması şeklinde gelirler taksim edilme kararı alınmıştır. Tevliyet görevi kendisinde gösterilmiştir.

17 Ramazan 1242/ 14 Nisan 1827 tarihinde vakıf Mehmed Efendi ibn-i Mustafa Efendi zengin sermayesinden mülklerini vakfetmiştir. Vakıf Mehmed Efendi kendi akarlarını iki farklı beyanlarla aynı vakfiye içinde vakfetmiştir. Haffafhane çarşısında berdahthane, İç meydanda 1 çakmakçı dükkânı, İlyas Paşa caddesinde 1 duhancı dükkânı, 2 düğmeci dükkânı, 1 kepenk (...) dükkân, Tebriz kapısında 1 mumhane olarak toplam 7 adet dükkân vakfedilmiştir. Kara Kilise mahallesinde yaşayan Vakıf Mehmed Efendi kendi oturduğu evin ittisalinde bahçe duvarında ceddi Mustafa Efendi tarafından bina yaptığı bir lüle ceryan sağlayan çeşmenin su yollarının iktiza eden bakımlarının yapılması belirtilmiştir. Vakfiyenin devamında akar olarak İç meydanda arsası vakf ve binasının mülk olduğu 2 dükkân, Haffaflar çarşısında arsası vakf ve binâsı mülk olan iki (...) birbirlerine muttasıl haffâf dükkânları ki cem’an dört kıt’a vakf-ı mukaddem dükkânların vakfedilmesi sağlanmıştır. Vakıf Mehmed Efendi akarların gallesinin ismi geçen çeşmenin su yollarına harcanmasının yeterli miktar paranın olmaması nedeniyle vakfedilen akarların birbirine bağlanması ve gelirlerin birlikte taksim edilmesi sağlanmıştır.⁷⁸

“...gallesi çeşme-i mezbûrun su yollarının elzem olan ta’mîr ve termîmâtına vefâ itmediğinden muharrer yedi kepenk vakf-ı cedid dükkânları vakf-ı mezkûr-ı mukaddem dükkâna zam ve ilhâk olunarak senede işbu on bir kıt’a dükkânların hâsıl olan gallesinden beher sene sucuya on beş guruş vazîfe virile ve çeşme-i mezbûrun cârî olan menba’ından zikr olunan bağçe ittisâline kadar beher sene iktizâ iden su yollarının ta’mîr ve termîmâtına harc ve sarf olunub...”

⁷⁸ VGMA, 2152, 77, 144.

Erzurum'un Katne (? Kadana) Mahallesinde⁷⁹ meskûn olan Nurullah Ağa bin Mehmed bin Abdullah'ait olan vakfiyede Gürcü Kapısı haricince bulunan Zahire meydanında 18 oda, 4 bezzaz dolabı, 1 kahvehane, 1 ahır müştemilatta olan nısıf hissesini vakfetmiştir. Bu vakıfta da Katne (? Kadana) camisine berat dökülmesi, senelik imam ve müezzine beşer kuruşun verilmesi karar alınmıştır.⁸⁰ Kadana mahallesi Müslüman ağırlıklı bir nüfusa sahip olan bir mahalle olarak bilinmiştir. Mahallede 1835 tarihinde kayıtlı toplam 246 kişi kayıtlı bulunmuştur. 4 kişi gayrimüslim geri kalan 242 kişi ise Müslüman sınıfına mensup reayadan teşekkül etmiştir.⁸¹

Kasım Paşa mahallesinde ikamet eden (İstanbul Tatar) Yusuf Ağa ibn-i Salih Ağa'ya ait vakıfta nalbant dükkanları, berber dükkânı, sirkeci dükkânı gibi çeşitli meslek dallarına ait akarlar vakfedilmiştir. Cami imamına 15 kuruş, müezzine 5 kuruş verilmesi sonucunda icareden elde edilen nukudun diğer vakıflarda olduğu gibi dini hizmetlere tahsis edildiği anlaşılmıştır.⁸² Bu dönemle ilgili incelenen belgelerden olan vakıf Mehmed Dursun bin Mustafa vakfiyede saz kâtibi olarak sıfatlandırılmıştır. İncelediğimiz bu vakıfla ilgili hüccet⁸³ kaydı bulunmuştur. Hüccette vakfın XIX. yüzyılda meydana getirildiği fakat vakfiyenin aslına ulaşamadığımızı belirtmek isteriz. Hüccet belgesinin içeriğinde Hacı Mustafa'nın çocukları babalarının kurduğu vakfa Hacı Mustafa'nın zevcesinin tevliyet görevinde on yıldır gelirleri kendi payına aktardığı ve bu sebeple mahkemeye başvurdukları anlaşılmıştır. Vakıfta akar olarak menzil vakfedildiği görülmüştür.⁸⁴

⁷⁹ Vakfiyede Katne diye okunan mahallenin Kadana mahallesi olabileceği tahmin edilmektedir. XIX. yüzyıl Erzurum mahalleleri ile ilgili bilgilerin geçtiği belgeler ve kitaplar incelediğinde Katne isminde bir mahalle ile karşılaşmadık. Bunun yerine Kadana mahallesi olduğu içerikten görülmüştür. Kadana mahallesi ve Kadana camisi şehirde o dönem mevcut olmuştur.

⁸⁰ VGMA, 596, 122.

⁸¹ BOA, D.CRD.d. 40465, 1251 (1835), s. 2.

⁸² VGMA, 581,1, 6.

⁸³ Hüccet, sözlük manası olarak 'delil, senet' diye geçmektedir. Çoğul kelimesi hüccec olarak belirtilmektedir. Bir davanın neticesine delalet eden belge denilmektedir. Osmanlılarda iki şekilde aktarılmıştır. Birincisi şahitlik, yemin gibi anlamları içermektedir. İkincisi kadı nezdinde ikrarın tasdikini içeren belge anlamını taşımaktadır. Kısacası Şer'i mahkemelerde düzenlenen hukuki belge denilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Oğuz ve Ahmet Akgündüz, 'Hüccet', TDV İslam Ansiklopedisi, C. 18, İstanbul, 1998, s. 446.

⁸⁴ VGMA, 2171, 145, 268-269.

Hacı Cuma mahallesinde meskûn olan Mehmed Efendi ibn-i Selim vakfı hem vakfiye olarak hem muhasebe kaydı olarak önemli bir vakıf niteliği taşımıştır. Mehmed Efendi'nin vakıf akarlarını incelediğimizde çeşitli meslek dallarında olan gayrimenkullerinin olduğu görülmüştür. Kahvehane, attar dükkânı (Eczacı-Attarlar Çarşısında), demirci dükkânı gibi çeşitli dallarda olmak üzere 4 adet dükkân vakfetmiştir. Vakıf akarlarına bakıldığında meslek dallarının içinde var olan dükkânları Mehmed Efendi ibn-i Selim'in şehir merkezinde zengin bir şahıs olduğu anlaşılmıştır. Reaya sınıfına mensup olarak göstermiş olmamızın yanında esnaf sınıfının meslek dallarının içinde akarlarının bulunması vakfı zenginleştiren bir durumu göstermiştir. Vakıfla ilgili muhasebe kayıtları dördüncü bölümün içinde ayrı başlık altında incelenecektir.⁸⁵ Şehirde Attalar Çarşısının mevcut olduğu ve kendi içinde kümелendiği buradaki kayıttan anlaşılmaktadır.

Vakıf El-Hâc Yusuf Ağa bin Mehmed Ağa Cami-i Kebir mahallesinde ikamet edip, kendi mülkünden olan 1 mumhane vakfetmiştir. Mumhane genel olarak dini hizmetler için, camilerin aydınlatılması için XIX. yüzyılda önemli iş yapan mekanlar olarak görülmüştür. Çifte minarelerin bulunduğu konumda var olan çeşme sucusuna paranın istirbah edilmesi belirtilmiştir.⁸⁶ Yusuf Ağa'dan sonra ele alacağımız vakıf Hüseyin bin İsmail'e⁸⁷ aittir. Vakfiye incelendiğinde Hüseyin Ağa'nın zeyl vakıflar kurduğu ve farklı akarları da vakfettiği anlaşılmıştır. Fakat ismi geçen şahsın diğer vakıflarına ulaşamadık. Hüseyin Ağa ile ilgili kurduğu vakıflarda yaşanan tevliyet anlaşmalarının mahkemeye intikal etmesi sonucu kayıtları tespit ettik. Bunun haricinde kurduğu diğer zeyl vakıflarının akarlarını tespit edemedik. Hüseyin Ağa'nın Gez mahallesinde sahibi olduğu bir evi vakfettiği ile ilgili vakfiyesini tespit edebildik. Hüseyin Ağa vakfettiği evin icaresinden elde edilen paranın Çirkep Suyu diye bilinen yerin tamirine istirbah edilmesini belirtmiştir. Tevliyet görevini kendi yedinde bulundurmıştır.⁸⁸

⁸⁵ VGMA, 2171, 22.

⁸⁶ VGMA, 2152, 50.

⁸⁷ Hüseyin bin İsmail vakfiyenin içeriğinde dört göz lakabıyla anılmaktadır. Vakfiyelerde bazen vakıf kuran kişilerin görüntüsü veya lakaplarıyla ilgili bilgilerde edinildiği bu örnek üzerinden anlaşılmaktadır.

⁸⁸ VGMA, 2152, 78.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yeni yazı (Latin Alfabesi) ile kayıt altına alınmış, orijinal belgelerini tespit edemediğimiz vakıflar mevcuttur. Yeni yazı ile yazılan vakfiyeler eski vakıfların yenilenmesi maksadıyla orijinallerinin tıpkı aslı gibidir ibaresini bulundurmaktadır. Vakfiyenin orijinalinin örneğini taşıyan bu şekilde birkaç tane vakıf bulunmuştur. Yeni yazı ile vakıf örneklerinin kayıt altına alınması T.C. İstanbul Müftülüğü tarafından sağlanmıştır. Bu şekilde olan örneklerden XIX. yüzyıl Erzurum'una ait 5 adet vakfiye örneğini inceleme şansımız olmuştur. İncelediğimiz yeni yazı ile kayıtlı tutulan 5 vakfiyeden 3 tanesi kadın vakıflara ait olup 2 tanesinin ise erkek vakıfların vakfettiği anlaşılmıştır. El-Hac Mehmet Ağa ibni Ali'ye ait vakıf yeni yazı ile vakfiye örneğinin kayıt altına alındığı vakıflardandır. Vakfın örneğinin oluşturulması 1950 yılında olduğu ve vakfın kuruluş yılının ise 1270 tarihinde olduğu anlaşılmıştır. Mehmed Ağa Mumcu Ulya mahallesinde sakin iken Kars Çalkdır (Çıldır) karyesinde bulunduğu sırada vefat etmiştir. Mehmed Efendi Erzurum şehir merkezinde Eski Mahkeme ittisalinde olan 1 bakkal dükkânı, Erzircan Kapısı haricinde olan 1 kahvehane vakfetmiştir. Merkez dışında Kanber karyesi diye ismi zikredilen yerde 1 mülk menzilini vakfetmiştir. Mehmed Efendi akar şartlarında mahalledeki camilere berat dökülmesi için icarelerden pay ayrılmasını istemiştir. Bunun yanında Kanber karyesinde önceden inşa etmiş olduğu bir caminin varlığından bahsetmiştir. Bu caminin hatiplerine senelik 50 kuruş verilmesini icarelerden sağlanan gelirden pay ayrıldığı görülmüştür.⁸⁹ Yeni yazı ile kayıtlı olan ikinci erkek şahıs ise Numan Ağa ibn-i Ahmed'e (1273) ait olan vakıftır. 1 bezzaz dükkânı, 1 menzil içinde 1 avlu, 1 aşhane, 1 oda, 1 eyvan müştemil ve mağazasını vakfetmiştir. Vakfı tevliyeti kendisi hayatta olduğu sürece kendisinde olması belirtilmiştir.⁹⁰

Reaya sınıfına mensup olarak göstereceğimiz el-Hâc Salih Efendi bin Ahmed bin Abdullah fevt etmeden evvel kendi mülklerinin vakfa çevrilmesi için vasiyet etmiştir. Kemhan mahallesinde ikamet ederken Trabzon'da fevt etmiştir. Vasiyet vakıflar arasında gösterdiğimiz Salih Efendi⁹¹

⁸⁹ VGMA, 2108, 84.

⁹⁰ VGMA, 615, 54.

⁹¹ VGMA, 609, 297, 353.

“...verâseti zevce-i menkûha-i metrûkeleri İsmet binti Mehmed ve Ayşe binti Süleyman nâm hâtunlar ile sulbî kebîr oğlu Abdülkadir ve sağır oğulları Mehmed Arif ve Mehmed Şakir ve sulbiyye kebîre kızı Hadîce ve sağıre kızları Emine ve Hanife ve Zühre’ye münhasıra olduğu... sağırûn-ı mezbûrûnun bâ-hüccet-i şer’iyye vasiyye-i mansûbeleri vâlideleri zevcetân-ı mezbûretan İsmet ve Ayşe taraflarından husûs-ı âti’l beyânda vekilleri olduğu zât-ı mezbûranı...”

Aktarılan içerikten de görüldüğü üzere vakfın tevliyet vazifelerinin zevcelerinden İsmet ve Ayşe hanımlara bırakıldığı anlaşılmıştır.

Vakıf akarları bakımında zengin sermayesi bulunan akarlar sağıp olduğu anlaşılmıştır. Bunun yanında meskûn olduğu mahallede bina eylediğı camiye icarelerden sağılanan gallenin istirbah edilmesi ve yüksek meblağın buraya aktarılması düşünölmüştür.⁹²

Tablo 1.11: Vakıf Taşınmazları İçin Görevlilerinin Aldıkları Ücretler

Akarların Bulundukları Muhit	Mevkufat	Vazifeli	Kuruş (Senevi)
Gül Ahmet Çarşısı	1 hane, 1 nalbant dükkânı, 1 sumakçı dükkânı	İmam	400
Kömürcü Kapısı dahilinde-Çeşme-i Kebir	Berber dükkânı, 1 bezzaz dükkânı, 1 bakkal dükkânı	Müezzin	150
Açıkhane	2 fevkani-1 tahtani oda	Vaiz	50

Yine aynı dönemde kurulmuş olan (1279) vakıf Ahmed bin Feyzullah bin Mehmed tarafından kurulmuştur. Bu vakıfta vasiyet vakıflardandır. Vasiyetinin tenfizine vasiye-i muhtariyesi⁹³ kız kardeşi Emine bint-i Feyzullah bırakmıştır. Mülk

⁹² VGMA, 609, 297, 353.

⁹³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivlerinde vasiyet vakıflarında genel olarak karşılaştığımız kısımlar vakfın vasisi olarak kimin görevlendirildiğı yani mülklerini kime vakıf olması için vasiyet ettikleridir. Vasiyet erkek bireye bırakılmışsa “vasi-i muhtar” denilirken, kadın birisine bırakılmışsa “vasiye-i muhtariye” denilmiştir.

sahibi vefat etmeden kız kardeşini vasiye olarak tayin etmiş ve kendisi mevt olduğunda kendi emlaklarından bir vakfın meydana getirilmesini vasiyet etmiştir. 1 tütüncü dükkânı, 2 göz müştemil, 1 adet merak vakfedilen mülklerdenendir.⁹⁴ İncelediğimiz vakıflardan bir tanesi de Demircioğlu namıyla bilinen el-Hac Mehmet Efendi'nin 1141 senesinde kurduğu vakıftır. Daha sonra bu vakfa Mehmet Efendi'nin kızı Fatma Hanım da akar vakfetmiştir. Tevliyet vazifesi Evis Efendi'ye verilmiştir. İncelediğimiz zeyl vakıflara en son (1283) 1 kepenk dükkânı vakfedilmiştir. Vakıfların gelirleri çeşmelerin su yoluna sarf olunması, camilere aktarılması ve kalanın müteveli tarafından sarf olunması kararlaştırılmıştır.⁹⁵ İncelenen vakfiye içerik olarak dolu ve karmaşık bir anlatım şekline sahiptir. 1293 tarihinde ele alınan diğer bir vakfiyede Ali Efendi ibn-i Abdullah adındaki şahıs 2.000 kuruş tutarındaki müştemil menziline vakfetmiştir. Bulunulan mahalledeki imama 50 kuruş, müezzine 20 kuruş senelik ayrılmıştır. İcareden sağlanan paranın istirbah edilen 70 kuruşu dini hizmetlere ayrılmıştır.⁹⁶ İncelenen dönemlerde 1287 senesinde Hacı Muhyi bin Sarac Mustafa menzil, dükkanlar, arsalar vakfetmiştir.⁹⁷ Bu tarihlerde Osmanlı-Rus savaşının meydana gelmesi (93 Harbi) sebebiyle yeni bir vakfın kurulmadığı anlaşılmıştır. XIXyüzyılda Erzurum'un bulunduğu bölgenin Rus saldırılarına maruz ı şehrin vakıflar yoluyla iktisadi, sosyal alanlarda gerilediğini, halkta tedirginliklerin oluştuğunu vakıflar aracılığıyla öğrenmekteyiz.

İncelenen reaya sınıfına mensup gösterilen şahıslar dönemin önemli sosyal, beledi, dini hizmetlerini sağlamışlardır. 93 Harbinden sonra Rusların Erzurum'dan çekilmeleri sonucunda reayada oluşmuş tedirginlik bir nebze de olsa azalma göstermiştir. Bu sebeple 93 Harbinden yaklaşık olarak 6 yıl sonra Erzurum şehir merkezinde aynı dönem içinde 2 adet vakfın kurulduğu anlaşılmıştır. Hicri 1298 yılına tekabül eden bu vakıf şehrin Rus baskısından kurtulmasından sonra halkta meydana gelen tedirginliğin giderildiği ve reaya sınıfının da bundan dolayı iktisadi ve sosyal işlere meşguliyetini göstermeye başladığını görmekteyiz. Bu dönemde incelenen ilk

⁹⁴ VGMA, 2171, 32.

⁹⁵ VGMA, 593, 8.

⁹⁶ VGMA, 2152, 25, 45.

⁹⁷ VGMA, 2152, 79, 148-149.

vakıf Halil Efendi ibn-i Hacı Abdullah bin Sabir’e ait olan vakıftır. Vakıf Halil Efendi pederinden kalan malları vasi-i muhtar namıyla vakfetmiştir. Vakfiyede bu husus “...vakf-ı âti’l-beyânın sudûruna değin babamdan müntakıl bâ tapu yedimde mülk ve hakkım olub...” diye geçmiştir. Bu sebeple Hamdullah Efendi’ye ait vakfı vasiyet vakıfları arasında da göstermiş oluyoruz. Vakfedilen akarların piyasa değeri 12.000 kuruşa tekabül etmiştir. Vakfedilen akarlar ise 3 alefdar dükkânı olmuştur. Dini ve sosyal hizmetlere ayrılan gallenin aynı zamanda Dinarköm karyesindeki camiye de ayrılması talep edilmiştir.⁹⁸ İkinci vakıf olarak incelediğimiz vakıf Ali Efendi ibni el-Hâc Bekir’e ait vakıf olmuştur. Aynı tarihlerde kurulmuş olan vakıf geniş çaplı bir menzil vakfetmiştir. Ali Efendi’nin nısfı hissesine düşen akarların değeri 2.000 kuruş kıymetinde olduğu anlaşılmıştır. Tevliyet görevi kendisinde bırakılmıştır.⁹⁹

2171/15. numaralı defterin 30. sayfasında Halil Efendi, 31. sayfasında 1171 tarihli Zağaracı mahallesinde ikamet eden Osman Ağa ibn-i Abdullah’a ait vakfiye, 32. sayfasında Vâni Efendi Câmî’-i Şerifi Vakfının el-yevm mütevellîsi olan Sâni beyzâde Abdüssamed Ağa ibn-i Bekir’in tevliyet makamındayken vakfa ihanet ile mahkemeye verilmesi, 33. sayfasında ise yukarda anlatmış olduğumuz vasiyet vakıfları olarak belirtilen esnaf sınıfından Bakkalbaş Hacı Mehmet Efendi’ye ait vakfiye mevcuttur. Yine aynı tarihlerdeki belgelerde bahsi geçen vakıf ise Seyyid Halil bin Şemsettin’e ait olan vakıftır. Bu vakıf 1298 senesinde 1 han, 4 dükkândan meydana gelmiş bir vakıftır.¹⁰⁰ Fakat bu vakıf XIX. yüzyıl vakfiyeleri içinde bulunmasına rağmen bu yüzyıldaki bir vakıf değildir. XIX. yüzyıldaki belgelerin içinde gözükmemesinin sebebi ise vakfın tevliyeti için vakıf kurucularının asabelerinin kalmamış olması neticesinde vakfın âtıl duruma düşmesi etkili olmuştur. Bu sebeple vakfın tevliyet görevi kurulan mahkemece verilen karar neticesinde Abdurrahman Ağa cami imamına verilmiştir. Bu yolla vakıf yeniden ihya edilmiş, akarları dini hizmetlere ayrılmıştır. Vakfın içeriğinden de anlaşılmıştır ki bu vakıf XIX. yüzyıldan evvel kurulmuş bir vakıftır.

⁹⁸ VGMA, 2171, 15, 30.

⁹⁹ VGMA, 2171, 17, 24-25.

¹⁰⁰ VGMA, 2171, 29.

Reaya sınıfına mensup küçük sermayeli iki vakıf bulunmuştur. Recep Efendi bin Durak (1301) ve Bekir Ağa bin Ömer Ağa (1302) vakıfları sermaye olarak düşük akarlara sahip olmuşlardır. Receb Efendi bir menziline vakfetmiştir.¹⁰¹ Diğer küçük sermayeli vakıf ise Bekir Ağa'ya ait olan akarlarının değeri 3.250 kuruş olan vakıftır.¹⁰² İki vakfın akarları ve kıymetlerine bakıldığında dönem içinde reaya sınıfında diğer vakıflara oranla daha zayıf vakıf oldukları anlaşılmıştır.

İncelenen dönemle ilgili önemli vakıflar arasında gösterebileceğimiz vakıflardan olan oluşum ortak vakıftır. Aynı aile bireyleri arasında her bireyin kendi mülkünde olan akarları tek bir vakfın bünyesinde vakfettiği ender vakıflar arasındadır. Vakfın başlangıç kısmında “*Erzurumun Mumcu Mahallesi Sâkinlerinden El-Hâc Ebubekir bin Abdullah ve Sulbî Oğlu Hâfız Mehmed ve Raziye Hanımın*” aile bireylerinin kimler oldukları anlaşılmıştır. Hacı Ebubekir 5 adet dükkân, evladı Hafız Mehmet 5 dükkân, toplam 10 dükkân olacak şekilde Raziye Hanım (Eş) ise müştemil menziline ortak olacak şekilde aynı ad altında olacak bir vakfa vakfetmişlerdir. Vakıf akarlarından elde edilen gâllenin büyük kısmının şehir merkezindeki ve çevre bölgelerdeki çeşmelere ayrıldığı görülmüştür.¹⁰³ Bu bakımdan bütçe açısından sosyal bütçeli bir vakıf olduğu söylenebilir.

Dönem içinde araştırılan vakıflardan olan Hasan Efendi ibn-i Ömer bin Emin 2.000 kuruş değerinde olan 1 oda ve bunun yanında 1 adet dükkân vakfetmiştir. Vakıf akarlarının büyük kısmı Cafer Efendi çeşmesi için yıllık gerekli olan masrafa ayrılması kararlaştırılmıştır.¹⁰⁴ Yine aynı tarihte veraset yoluyla (1309) 4.000 kuruşluk akar vakfeden vakıf Şeyh oğlu Hacı Ahmet Ağa ibn-i Mehmet'e ait vakıftır. Hacı Ahmet Ağa akar olarak menzil vakfetmiştir.¹⁰⁵ Erzurum şehir merkeziyle ilgili incelenen belgelerde neredeyse hepsi akar vakfeden vakıf özelliği göstermiştir. Bu vakıfların aksine reaya sınıfı içinde gösterdiğimiz para vakfeden 1 adet vakıf vakıflar genel müdürlüğü arşivinde tespit edilmiştir. Vakıf Hacı İsmail Ağa bin Hacı Mehmed hayri

¹⁰¹ VGMA, 2171, 48, 59.

¹⁰² VGMA, 2152, 57.

¹⁰³ VGMA, 2152, 83.

¹⁰⁴ VGMA, 2152, 25, 44.

¹⁰⁵ VGMA, 590, 98, 185.

işlere tahsis amacıyla nukud vakfetmiştir. Hacı İsmail Ağa şehir merkezindeki mahallelerden olan Vani Efendi mahallesinde ikamet etmiştir. Fakat vakfettiği nukud şehir merkezine aktarılmamıştır. “*Erzurum Vilâyeti dâhilinde İspir Kazâsına tâbi’ Evcî Karyesinde kâin El-Hâc İsmail Efendi ibn-i Hacı Mehmedin müceddeden binâ ve inşâ etmiş olduğu mescid-i şerîfiçün Beşbin Guruş Nukûd...*” denilerek vakfedilmiştir. Şehir merkezinde oturmasına rağmen 5.000 kuruş nukud kazaya bağlı karyeye ayrılmıştır. Caminin masraflarına ayrılan nukud para dini hizmetlere ayrılmıştır. İsmi geçen paranın işletilmesi için onu onbir buçuk hesabı üzere istirbah edilmesi belirtilmiştir.¹⁰⁶ Hacı İsmail Ağa reaya sınıfı içinde ele aldığımız para vakfeden vakıflardan olmuştur. Nitekim yukarıdaki verdiğimiz örneklerle kıyaslandığında sadece para vakfeden ender vakıflardan olduğu görülmektedir. Camii için 5.000 kuruş para vakfeden Hacı İsmail Ağa kurduğu para vakfında senelik onu onbir hesabı üzerinden %15’lik kâr amacı güttüğü anlaşılmaktadır.

Vakfiyelerde geçen diğer belgeler arasında Abdulvahab Efendi ibn-i Osman Efendi’ye ait inşa ettikleri cami için icra edilen müsakkafattan bahsedilmiştir. Abdulvahab Efendi vakfı zeyl vakıflardan olup ilki 1805 senesine tekabül etmiştir. Diğer 1318 tarihinde yukarda bahsi geçen cami müsakkafatı nedeniyle vakfedilmiştir.¹⁰⁷ 1318 tarihinde Abdulvahab Efendi’nin aile bireylerinden biri tarafından ekleme yapıldığı düşünülmektedir.

Bu bölümde XIX. yüzyıl Erzurum şehir merkezinde reaya sınıfı diye nitelendirdiğimiz şahısların kurdukları vakıflardan bahsetmiş olduk. 33 adet vakıf reaya sınıfı içinde değinilmiş ve genel hatlarıyla şehre sosyo-ekonomik katkıları vakfettikleri akarlarla incelenmiştir. İçerikten de anlaşılacağı üzere Erzurum’un savaş yıllarında vakıfların kuruluşlarında azalmalar olduğu yüzyıl boyunca göze çarpmaktadır. Bunun yanında vakıfların savaşların olmadığı barış dönemlerinde sayısal olarak arttığı göze çarpmaktadır. Bu bağlamda reaya sınıfının vakıf kurma gayretleri şehrin ve bölgenin içinde bulunduğu huzura, güvenliğe bağlı kılınmıştır. Bu bölümde reaya

¹⁰⁶ VGMA, 590, 138, 265.

¹⁰⁷ VGMA, 593, 8.

sınıfının içinde olan sadece erkek şahısların kurdukları vakıflardan bahsedilmiştir. XIX. yüzyıl Erzurum şehir merkezindeki kadınların kurdukları vakıflar geniş çaplı olup, sayısal olarak o dönem için azımsanmayacak derecede vakıf icra edilmiştir. Kadın şahısların kurdukları vakıfları bir sonraki bölümde daha teferruatlı aktarmış olacağız.

3.2. CİNSİYETLERİ AÇISINDAN VAKIF KURUCULARI

3.2.1. Kadınlar

İncelenen dönemde kadın vakıfları önemli yer iştiğal etmiştir. Erzurum kadın vakıfları açısından XIX. yüzyılda ön plana çıkan bölgeler arasındadır. Nitekim kadınların şehirde kendi şahıslarına ait gayrimenkullerinin çokluğu göze çarpmaktadır. Araştırmamızın ana teması olan XIX. yüzyıl Erzurum şehir merkezindeki vakıflara değinmeden evvel, birkaç şehirdeki kadın vakıf oranlarına kısaca değinmiş olacağız. Erzurum ile ilgili yaptığımız araştırmalara baktığımızda Osmanlı toplumundaki kadın şahısların sosyal hayattaki konumu tam manasıyla ortaya çıkmamaktadır. Çünkü dönem ve yer olarak kadınların sosyal hayattaki konumları artış veya azalış gösterebilmektedir. Mesela İstanbul'daki kadınların sosyal hayattaki konumları ile Erzurum'daki kadınların konumları aynı tutulamaz. Bunun yanında İstanbul saltanat merkezi olması münasebetiyle hanedandaki kadınların vakıf kurma olanakları çok daha fazla olmuştur.

Kadın vakıfların kurdukları vakıflara göz attığımızda Osmanlı Döneminde kadınların çok ön planda olmamasının yanında hayırseverlik noktasında önemli vakıflar kurdukları anlaşılmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivleri incelendiğinde kadınların kurdukları vakıfların totaldeki oranları da ortaya çıkmaktadır. 26.000 vakfiyenin içerisinde kadın vakıf oranları 2.309'a tekabül etmektedir. Bütünün içindeki oranına baktığımızda ise %9'a denk düşmektedir.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Hasan Yüksel, **Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadın (XVI-XVII. Yüzyıllar)**, 1-12, Osmanlı, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 51.

Genelinde ortaya çıkan rakamların oranları böyleyken aşağıda il bazında birkaç şehrin kadın vakıf oranları açıklanmaktadır.

Erzurum dışında inceleyeceğimiz birkaç şehirde kadınların sosyal hayattaki konumlarının oranları da ortaya çıkmaktadır. Fakat bu geneli kapsamamaktadır. Tokat şehrinde yaklaşık 50 (1757-1810) yıllık vakıf örnekleri incelendiğinde kadın şahısların kurdukları vakıf oranları bütün vakıflar içinde %33'ü kapsamıştır.¹⁰⁹ Bir başka örnek olarak Bursa vakıflarına bakılabilir. İncelenen dönem olan 1550-1565 tarihleri arasında olan 123 vakıftan 43 tanesi kadınlara aitken, 80'i ise erkeklere aittir. Oransal olarak bakıldığında %35 olmaktadır.¹¹⁰ Aynı şehrin XVI. yüzyılın başlarına bakıldığında kadın vakıflarının oranı %47'ye dayandığı görülmektedir. Bursa gibi bir şehirde kadın vakıf oranlarının bu kadar yüksek olmasının sebebi hiç şüphesiz Osmanlıların eski başkenti olması, hanedandaki birçok kadının burada vakıflar meydana getirmesi etkili olmuştur.¹¹¹ Çalışmamızın konusunu teşkil eden Erzurum vakıflarında ise kadın vakıf oranları vakfiye tespitleri ile ortaya çıkmaktadır.

Kadın vakıfları incelendiğinde Erzurum'daki kadınların genellikle ticarethane veya ev vakfettikleri anlaşılmıştır. Ticarethane olarak vakfedilen dükkanlar (attar, zenbil, debbağ, haffaf vs.) icare getiren yapılar olarak işlev görmüştür. Fakat bu vakıfların kadın şahıslar tarafından önceden işletilip işletilmedikleri, eşlerinin veya aile bireylerinin dükkanlarda ismi geçen meslekleri evvelden yaptıkları ile ilgili bilgi geçmemiştir. Dükkân vakfeden kadınların ticaret ile içli dışlı oldukları, çeşitli meslek guruplarından olan dükkanlarının sahipleri olmaları münasebetiyle anlaşılmıştır. Menzil olarak bulunduğu müstemilat menziline vakfedenler dükkanlar vakfedenlere göre nispeten daha az olmuştur. Bunun yanında aşağıda ilk örnekte de görebileceğimiz üzere şehir merkezi dışında akarlar vakfedip değirmen, dam gibi galle getiren yerlere sahip kadınlarda mevcut olmuştur.

¹⁰⁹ Reşat Çelik, **Tokat Vakıfları (1757-1810)**, Yüksek Lisans Vakıfları, Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Tokat Yüksek Lisans Tezi, 1999, s. 9.

¹¹⁰ Fatma Kırçıl Akkoç, **Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında (1555-1565) Bursa Vakıfları**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2010, s. 41.

¹¹¹ Hale Demirel, **Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İlk Yarısında Bursa Vakıfları**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 60-61.

İnceleyeceğimiz ilk vakfiyeler üzerinde biraz daha detaylıca durup devamında aktaracağımız vakfiyelerde kısa bilgiler verilecektir. Kadın vakıflarından ele alacağımız ilk vakfiye Güldeste binti Abdullah'a ait olan vakıftır. Güldeste hanım zeyl vakıflar kurmuştur. Güldeste hanımın vakfiyeleri bu bölümde ele alınıp dördüncü bölümde Güldeste Hanım'a ait muhasebe kayıtları da verilecektir. İlk vakfı 7 Safer 1215/ 30 Haziran 1800 tarihine tekabül etmiştir. Müfti Efendi mahallesinde ikamet eden Güldeste Hanım, ilk vakfiyesinde vakfettiği akarlar Erzurum merkezinde olan mülklerinden olmuştur. Börekçi ve Zenbilci dükkânı vakfetmiştir. Vakfın gallesinin dağılımı dini hizmetlerde öncelik verilmiştir. Karakullukçu camisine¹¹² hizmet edilmesi için berat dökülmesi belirtilmiştir. Güldeste hanım diğer zeyl vakfında ise Müfti Efendi mahallesinde (1223) ikamet etmesine rağmen vakfettiği akarlar şehir merkezinde olmamıştır. Mürdlük karyesinde 1 dam derununda 2 göz değirmen ve 1 göz dinek akar vakfetmiştir. İlk vakfiyeden yaklaşık 8 yıl sonra yeni akarlar vakfeden Güldeste Hanım'ın dönem itibariyle sermayesi zengin olduğu anlaşılmıştır.¹¹³

Kadın vakıflardan ele alacağımız Ümmühani Hatun ibnet-i Abdullah fevt etmeden evvel verasetini belirtmiştir. Bu bakımdan vasiyet vakıfları içinde kadın vakıf olarak işleyeceğimiz ilk şahıs (15 Muharrem 1217/18 Mayıs 1802) Ümmühani Hatun ibnet-i Abdullah olmuştur. Verasetinde zevci ve kız kardeşini vasi-i muhtar, vasiye-i muhtariye olarak karar kılmıştır. Bundan akdem fevt eyledikten sonra zevci ve kız kardeşi tarafından Ümmühani Hatun'a ait akarlar vakfedilmiştir. Vasiyet vakfında Ümmühani Hatun kendi mülkünden olan 2.000 kuruşluk oda-ı mezkurun vakfedilmesini vasilerine belirtmiştir. Vakfedilen akarın gallesinden sağlanan paranın istirbah edilmesi için evvela Cortan¹¹⁴ mahallesi camisi diye geçen camiye beratların dökülmesi, fakirlere yardım edilmesi gibi hayri işlere tahsis edilmiştir. Çukur mahallesinde yaşayan Ümmühani Hatun'un vakfına ait muhasebe kayıtları başka bir bölümde ele alacağımız muhasebe kayıtları bölümünde işlenecektir.¹¹⁵ Vasiyet vakfi

¹¹² Vakfiyenin içeriğinde Karakullukçu camisinin hangi mahallede olduğu veya hangi ilçede olduğu Güldeste Hanımın vakfiyesinde geçmemiştir. Fakat incelediğimiz başka bir vakfiyenin içeriğinde karakullukçu camisinin Hasan Basri mahallesinde olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca bkz. **VGMA**, 2171, 30, 59.

¹¹³ **VGMA**, 603, 111.

¹¹⁴ Bu mahalle Erzurum şehir merkezinde mi yoksa herhangi bir ilçede bulunan mahalle mi olduğu tespit edilememiştir.

¹¹⁵ **VGMA**, 582, 1, 109.

olarak ele alacağımız ikinci kadın şahıs (27 Cemaziyülevvel 1220/ 23 Ağustos 1805) Afife bint-i el-Hac Yusuf olmuştur. Afife Hatun vasiyetinde “...fevt olduğumda cümle terekemin sülüsü vasim yediyle ifrâz ve sülüs-i mezkûr ile bir akâr iştirâ ve vakf olunub vasim yediyle...” diye vakfın akarlarının gallesini de belirtmiştir. Müfti Efendi mahallesinde ikamet eden Afife Hatun kendi mülkünde olan ticarethane olarak işlev gören 1 adet oturakçı dükkânını vakfetmiştir.¹¹⁶ Kendisinin dükkân sahibi olduğu fakat dükkânın ticarethane olarak kendisinin işlettiğiyle ilgili herhangi bir bilgi geçmemiştir. Afife Hatun’a ait vasiyet vakfı ile ilgili ileriki dönemlere ait muhasebe kayıtları mevcut olup, muhasebe kayıtlarını inceleyeceğimiz bölümde ayreten ele alınacaktır.

Kadın vakıfların akarlarına bakıldığında Erzurum şehrinde diğer şehirlere oranla zengin sermayeli kadınların olduğu görülmektedir. 5.000 kuruş kıymetinde abdesthane, oda, merak, ahır, havlu (avlu) vakfeden (1221) Ümmü Gülsüm binti Abdullah bin Mehmet, dönem itibarıyla incelendiğinde zengin bir kadın olduğu anlaşılmıştır. Ali Ağa mahallesinde meskûn olup Geyikoğlu sokağında akarlarını dini ve sosyal hizmetlere tahsis etmiş ve şehir hayatına önemli katkılar sunmuştur. İncelediğimiz bu vakıf Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde yeni yazı ile kayıtlı olan kısımda tespit edilmiştir. Belgenin 36. sayfasında Urfa vakıflarından bir tanesi ile ilgili bilgi verilmişken diğer kısmında 37. sayfasında Ümmü Gülsüm Hatun’a ait vakfiyenin yeni yazı ile tıpkısı kayıt altına alınmıştır.¹¹⁷ Kadın vakıflardan Saliha bint-i Ahmet ile ilgili hüccet bulunmuştur. Kadın şahısların içinde olan Saliha Hatun vakfının tarihi olarak 1809 olarak görülmüştür. Hüccetin mahkeme ile ele alınması ise 1901 senesine tekabül etmiştir. XIX. yüzyıl vakıfları içinde değerlendirdiğimiz Saliha Hatun ile ilgili vakfa bakıldığında akar olarak menzil vakfedildiği anlaşılmıştır.¹¹⁸

Zengin sermayeli kadın şahsın kurduğu vakıflardan olan Saide bint-i Ahmet vakfı (3 Ramazan 1235) kazzaz, timurcu, sakaf, kahvehane, bakkal gibi farklı meslek guruplarını bünyesinde barındıran akarlar vakfetmiştir. Kazzaz dükkânı kazzazlar

¹¹⁶ VGMA, 601, 63.

¹¹⁷ VGMA, 2141, 25.

¹¹⁸ VGMA, 2152, 10, 2.

çarşısında, sakaf dükkânı sakafhanede olduğu görülerek her meslek gurubuna ait dükkânın kendi meslek gurubu içindeki konumda olduğu anlaşılmıştır.¹¹⁹

İncelenen vakıflardan olan Firdevs bint-i El-Hâc İsmail'in (1237) ticarethane sahibi olduğu anlaşılmıştır. Ticarethane olarak haffaf dükkânı ve gayrimenkul olarak menzil vakfetmiştir. Akarların içeriğinden de anlaşılmaktadır ki hem ev hem de iş yeri vakfedilmiş olup Firdevs Hanım'ın şehirde zengin bir şahıs olduğu anlaşılmıştır.¹²⁰ Yakın bir tarihte başka kadın vakıf olan Zübeyde bint-i Ömer Ağa'nın zengin ticarethane sahibi olduğu akarlardan anlaşılmıştır. Farklı meslek guruplarında bulunan dükkânları tütüncü, duhancı gibi iş yerlerini vakfetmiştir. Sahip olduğu ticari mülklerini rızayı ilahi için vakfeden Zübeyde Hanım gallelerinden elde edilen kazancın dini hizmetlere ayrılmasını sağlamıştır.¹²¹ Zübeyde Hanım ile ilgili vakıfname Yesirzade Mustafa Efendi'nin yedinde tespit edilmiş olup kaydının yenilendiğinin vakfiyenin içeriğinden anlamaktayız. Vakfiyeyi çalışmamızın içinde bulundurmamızın sebebi ise araştırdığımız dönemle ilgili evrakların içinde bulunmuş olması etkili olmuştur. Kayıt tarihi 15 Muharrem 1239 olarak belirtilmiştir. Vakıf Tuti binti Ebubekir (27 Safer 1242/ 30 Eylül 1826) incelediğimiz kadın vakıflar arasında ahır, merak, kiler, oda vakfeden kadın şahıslardan olmuştur. Ahır ve merak gibi hayvansal ihtiyaçların sağlandığı yerlere sahip olması neticesinde Tuti Hanım'ın hayvancılık işleri ile de meşgul olduğu anlaşılmıştır. Erzurum'un zengin kadınlarından olduğu anlaşılan Tuti Hatun'un menzilleri dışında vakfettiği akarlar arasında önemli mesleki dükkânların olduğu görülmüştür. Kazzaz, haffaf, kuyumcu, düğmecî gibi ticarethanelerini vakfetmiştir. Bu meslek guruplarının bulunduğu dükkânlar Osmanlı'da gelenek olan aynı meslek guruplarına ait olan bireylerin aynı çarşılarda mesleklerini icra ettiklerine güzel örnek teşkil etmiştir. Nitekim haffaf dükkânı haffaflar çarşısında, kuyumcu dükkânı kuyumcular çarşısında gibi meslek guruplarının olduğu alanda olmuşlardır.¹²²

¹¹⁹ VGMA, 2171, 23, 36, 37.

¹²⁰ VGMA, 2152, 73.

¹²¹ VGMA, 2171, 137.

¹²² VGMA, 2171, 725.

Tuti Hanım'ın vakfiyesinde ibraz edilen akarlar başka bir kişiye ait olup mukataalı şekilde kendisine verilmiştir. Her ay belli bir kira bedeli olarak satılan dükkân ve odalar Tuti Hanım'ın himayesine girmiştir. Akarları Tuti Hanım'a satan arsa sahibi arsa ve dükkanların değerlerini şu şekillerde ölçmüşlerdir:¹²³

Arsa bedeli: $40 \times 5 = 200$

Dam bedeli: $10 \times 200 = 2.000$

Dükkanlar ve oda bedeli: $59 \times 40 = 2.360$, $31 \times 10 = 310$

2.360
+310
2.670

Arsasının üstündeki dükkân ve odaları mukataalı şekilde devreden mülk sahibi Tuti Hanım'a arsanın arşın değerini her birini ayrı fiyatlandırarak devretmiştir. Tuti Hanım arsanın 40 arşın, her arşın 5 kuruştan 200 kuruş olduğunu arsa sahibiyle anlaşmıştır. Devredilen dam bedeli olarak arsa sahibi arsada bulunan dam için dam bedeli olarak her biri 10 kulaç dam 200 kuruştan 2.000 kuruş şeklinde fiyatlandırmıştır. Dam fiyatı 2.000 kuruşa tekabül etmiştir. Dükkanlar için biçilen fiyat 59 kuruştan her biri 40 kuruş toplam 2.360 ve oda için $31 \times 10 = 310$ toplam olarak 2.670 kuruş değer verilmiştir. Arsa ve dam bedeli toplam 2.200 kuruş ederken, dükkân ve odanın değeri 2.670 kuruş etmiştir. Bu minvalde dükkanların ve odanın değerinin arsa değerine oranla 470 lira fazla olduğu anlaşılmıştır. Arsa sahibinin fazla fiyat biçmiş olduğu ortaya çıkmış ve fazla kalan paranın (470 kuruş) arsa sahibinden alınıp vakıf bütçesine geçirildiği anlaşılmıştır.¹²⁴

Araştırdığımız dönemle ilgili tespit ettiğimiz bir belgede Ömer Ağa bin Hamza (1248) adındaki şahıs damını vakfetmiştir. Vakfin mütevellisi kızı Nazife bint-i Ömer Ağa babasının fevt etmesinden sonra vakfin yetkilisi olduğuna dair dava açmıştır. Açılan dava neticesinde vakıf belgesi yenilenmiş vakfin Nazife Hanım'ın yedinde

¹²³ VGMA, 2171, 725.

¹²⁴ VGMA, 2171, 725.

olduğu netlik kazanmıştır.¹²⁵ Bu bakımdan Nazife Hanım'ı dönem olarak çalışmamızın içerisine ekleme gereği hissettik.

İncelediğimiz kadın şahıslarının Erzurum'da zengin portföylerinin oldukları tespit ettiğimiz kadın vakıflardan da anlaşılmaktadır. Çalışmamızda tespit ettiğimiz vakıflardan Hatice bint-i Abdullah zengin akarları olan vakıf kurmuştur. Hatice bint-i Abdullah vakfının tam olarak hangi tarihte kurulduğu bilinmemekle birlikte Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde tespit edilen 1254 senesine ait vakfiyede Hatice bint-i Abdullah'a ait vakfiye örneği bulunmuştur. Hatice bint-i Abdullah bu vakfiyede mütevelliyeye olarak hafidesi Hatice Hanım bint-i el-Hac Derviş Mehmet Ağa'yı göstermiştir. Mütevelliyeye hafide Hatice Hanım vakfedilen akarları ceddinin belirttiği şekilde sağlamıştır. Vani Efendi mahallesinde ikamet eden Hatice bint-i Abdullah'ın mütevelliyeye gözetiminde vakfettiği akarlar arasında matbah, oda, ahır, merak, bağçe, avlu gibi çok geniş mülkleri vakfetmiştir. Fakat vakfedilen bu mülkler zamanla tamir edilmez bir şekle geldiğinden sadece bu mülklerin arsaları para eder bir durumda olmuştur. Bey' edilen bu arsanın kazancı ile başka mülkler alınıp mütevelliyeye Hatice Hanım (1254) tarafından vakfedilmiştir. Mütevelliyeye Hatice Hanım, mağaza, alefdar, mihci, nalbant, bakkal, saraç gibi çeşitli meslek guruplarını temsil eden dükkanlar satın almış olup bu akarları rızayı ilahi için vakfetmiştir.¹²⁶ Hatice Hanım'ın ölümünden sonra da vakıflar kurulduğu bu vakıfların zeyl vakıf özelliği taşıdığı ve birbirlerine eklemeler şeklinde oluşturulduğu anlaşılmıştır.

Hafide Hatice Hanım 1258 senesinde Pasin-i Ulya kazasına tabi İsmüce karyesinde ikamet ederken Erzurum merkezinde akarlar vakfetmiştir. Nukud ve mülk vakfeden Hafide Hatice Hanım şehir merkezindeki önemli akarların sahibi olduğu anlaşılmıştır. Moytab, kahvehane gibi akarlar vakfedilmiştir. Nukud olarak 2.000 kuruş akçesini akar iştira etmek için vakfetmiştir. Bu vakıfla ilgili ulaştığımız bir belgede (1290) vakfın mütevellisi olan şahsın icarelerin taksiminde hıyanet yapması neticesinde davalık olduğu bu vesileyle mütevellî değişimine gidildiği anlaşılmıştır.¹²⁷

¹²⁵ VGMA, 2171, 146-270.

¹²⁶ VGMA, 609, 337, 3.

¹²⁷ VGMA, 609, 337, 2.

Bu vakıfla ilgili ulaşılan başka bir hüccette vakfiye hafide Hatice Hanım'ın kardeşi olduğunu anladığımız Süleyman Efendi ibn-i Mehmet Derviş Efendi vakfın mütevellisi olduğu belirtilmiştir. Süleyman Efendi 1291 senesinde hafide Hatice Hanım'ın vakfettiği 2.000 kuruşluk nakdi akçesinin üstüne 1.700 kuruş ekleyerek toplam 3.700 kuruşluk nukud vakfetmiştir. Bunun yanında çarşıda kendi mülkünden olan duhancı dükkanını vakfetmiştir.¹²⁸ Zeyl vakıflar kategorisine giren bu vakıf aynı zamanda para vakfı olarak da nitelendirilebilir. Para vakfının 3.700 nukudluk bütçesi olduğu anlaşılmış ve bunun yanında gayrimenkullerinin de olduğu görülmüştür.

Kadın şahısların kurduğu vakıflar incelenirken 1256 senesine ait vasiyet vakfı karşımıza çıkmıştır. Vasiyet vakfeden şahıs vakfiyede şu şekilde geçmiştir: "...Çukur Mahallesi sâkinelerinden Ayşe bint-i El-Hâc Hasan hâl-i hayâtında fevtine ta'lîkaten sülüs malım vasim yediyle ifrâz olunub sünnet-i seniyye üzerine techîz ve tekfîn ve masârif-i defnim görölüb..." diye geçmiştir. Ayşe Hanım, vasi olarak karındaşı el-Hac Halil'i vasi nasb etmiştir. Akar olarak attar dükkânı vakfettiği anlaşılan Ayşe Hanım'ın ticarethane sahibi olduğu anlaşılmıştır.¹²⁹ Ayşe Hanım'la aynı defterde bulunan diğer bir belge mahkeme kararı ile ilgili bir belge olduğu anlaşılmıştır. Taş Mescid mahallesinde hayatta iken vakıf kuran Hafize Hatun bint-i Hüseyin kendi vakfına mütevellî tayin ettiği şahsın Tokat sancağına azmettirilmesi üzerine boşta kalan mütevellî görevine yeni bir kişinin atanmasına dair olduğu görülmüştür. Bu belge sayesinde Hafize Hanım ile ilgili bir vakfın olduğu anlamış olmaktadır. Fakat vakfiyenin bir örneğine ulaşamadık. Bu vakfın XIX. yüzyıl ile mi iltisaklı olduğu yoksa daha evvel mi kurulduğu bizim için şüpheli olmuştur. Mütevellî yenilenmesi kararı 1296 senesine tekabül etmiştir. Bu minvalde Hafize Hanım'ın aşhane, hatab damı, havluyu müştemilat mezkurlarını 1296 senesinden evvel vakfettiği fakat tam bir tarih veremediğimizi görmüş olmaktadır.¹³⁰

Kasım Paşa mahallesi sakinelerinden olan Fatma bint-i Abdullah (29 Şaban 1257) vakıf kurmuştur. Oda, ahır, aşhane gibi müştemil menzil vakfeden Fatma

¹²⁸ VGMA, 609, 337, 1.

¹²⁹ VGMA, 2171, 29.

¹³⁰ VGMA, 2171, 29.

Hanım'ın hayırsever bir kadın olduğu anlaşılmıştır. Herhangi bir ticarethane sahibi olmadığı, kendi evinin bulunduğu bölümü vakfettiği görülmüştür.¹³¹ Kadın şahıslardan olan Habib Efendi mahallesinde meskûn olan Atife bint-i İbrahim'e ait 1264 senesine tekabül eden vakıfname sureti tespit edilmiştir. Atife Hanım, hadi Ağa hanesinde kendi mülklerinden olan ziyaret odası, harem odası, eyvan, selamlık bahçe, aşhane, ahır, havlu gibi bir lüle-i mah'i tahire ile menzilini vakfetmiştir. Atife Hanım ile ilgili vakfın akarlarının zengin olduğu içerikten de anlaşılmıştır. Menzillerinin bulunduğu konum Gürcü Kapısı'nda Küçük Debbağhane olarak bilinen çarşıda Sadullah Paşa hanesi ve Uzun İbrahim köşesi ile mahdud olan alanda hane içinde olmuştur.¹³² İcarelerinden sağlanan bey'in senelik üçer kuruş şeklinde toplam 15 kuruşu camilere berat dökülmesi ve zekât olarak fakirlere dağıtılması belirtilmiştir. 40 kuruşun senelik Medine-i Münevvere'deki fukaralara ayrıca tahsis edilmesi sağlanmıştır. Tevliyet vazifesini kendi yedinde bırakmıştır.¹³³ Menzil vakfeden diğer bir kadın şahıs Fatma bint-i Hasan (27 Cemaziyülahır 1272) olmuştur. Derviş Ağa mahallesinde ikamet eden Fatma Hanım gayrimenkul olarak aşhane, ahır, oda gibi bir bütün olarak menzil vakfetmiştir.¹³⁴ Akarlardan sağlanan gallenin büyük kısmı dini ve sosyal hizmetlere ayırt edilmiştir.

Ticarethane vakfeden kadın şahıslardan Halime bint-i Abdullah'ın (15 Ramazan 1277) alefdar, etmekçi, kebabçı gibi çeşitli meslek guruplarına ait mülklerin sahibi olduğu anlaşılmıştır. Bu üç dükkân hisseli dükkanlar olduğu için Halime Hanım kendi nısfını vakfetmiştir. Mehmet Emin denilen şahısla olan ortak ticarethanelerinden kendi nısfı hissesine düşen payı vakfeden Halime Hanım bunların akarlarından elde edilen paranın büyük kısmını dini hizmetlere ayırmıştır.¹³⁵

Eğitim alanına hizmet gayesi için kadın şahıslardan olan Piruze bint-i Müştak Efendi (13 Zilhicce 1280) medrese eğitimi için talebelere gelir sağlayan akar vakfetmiştir. Bu bakımdan Piruze Hanım kadın vakıflar arasında önemli yer teşkil

¹³¹ VGMA, 2152, 71.

¹³² VGMA, 2152, 21.

¹³³ VGMA, 2152, 21.

¹³⁴ VGMA, 2152, 68.

¹³⁵ VGMA, 583, 90.

etmiştir. Lala Paşa mahallesinde yaşayan Piruze Hanım mumhane dükkânı vakfetmiştir. Vakfettiği bir adet mumhanenin gelirlerinin taksimatını medreseye öncelik tanıyarak yapmıştır. Mumhanenin Ali Ağa mahallesinde olduğu anlaşılmıştır. İcaresinden elde edilen gelirin mescid imamına 100 kuruş, müezzine 20 kuruş, medresede bulunan talebe-i uluma 10 kuruş vazifenin verilmesi, bunun yanında medresedeki talebelere senelik ihtiyaçları için 30 kuruş nakdin verilmesi belirtilmiştir.¹³⁶ Başka bir kadın vakıf olan Adile Hanım ibnetihî Ahmed Efendi ibn-i Abdullah (5 Cemaziyülevvel 1289) Ayas Paşa mahallesinde ikamet etmiş olup Hüseyin Efendi sokağında olan 900 kuruş değerindeki menzilini vakfetmiştir.¹³⁷ Yine menzil vakfeden diğer bir kadın vakıf Halime bint-i Mehmet Murat Paşa (3 Rebiyülahir 1290) mahallesinde yaşarken Çavuşoğlu sokağında olan aşhane, ahır, merak, bağçe, havlu gibi menzilini vakfetmiştir. Menzilin değeri 5.000 kuruş olduğu belirtilmiştir. Bu bakımdan Adile Hanım'ın menzilinden 4.100 kuruş daha değerli olduğu anlaşılmıştır.¹³⁸ Halime Hanım ile ilgili tespit ettiğimiz vakfiye örneği yeni yazıyla kayıt altına alınmış olup 1965 no'lu defterin 30. sayfasında yer almıştır. Halime Hanım'la aynı sırada olan diğer belge ise Üsküdar'daki bir vakıfla ilgili olduğu anlaşılmıştır.

İncelenen kadın şahıslardan ismi Penbe bint-i Mustafa diye geçen hayırsever ile ilgili belgenin vakfiye örneğine yeni yazı ile yazılmış evraklardan tespit etmiş olduk. Belgenin köşesinde kuyud 1874 tarihinin yazılmasına rağmen vakfiyenin 17 Ramazan 1305 tarihli vakfiyesinin örneğidir yazılmasından yola çıkarak vakfın 1305 tarihinde kurulduğunu düşünmekteyiz. Penbe Hanım 2.500 kuruş kıymetindeki menzilini vakfetmiştir.¹³⁹ Araştırmamızda tespit ettiğimiz vakıfelerden Sultan Melik mahallesinde ikame eden Huhi Hanım İbni Ali bin Abdullah (17 Cemaziyülahir 1298) 2.000 kuruş değerindeki Yeni Kapı Caddesinde olan menzil mülkünü vakfetmiştir.¹⁴⁰ Diğer kadın hayırseverler gibi akarlardan elde edilen gelirler hayri işlere tahsis edilmiştir. Menzil vakfeden kadın vakıflardan tespit ettiğimiz Nene bint-i Ali bin

¹³⁶ VGMA, 2152, 54.

¹³⁷ VGMA, 2152, 69.

¹³⁸ VGMA, 1965, 21.

¹³⁹ VGMA, 1993, 190, 185.

¹⁴⁰ VGMA, 2171, 26-27, 37.

Mustafa (15 Cemaziyülahır 1308) Kadana mahallesinde ikamet edip aynı mahallede bulunan 4.500 kuruş değerindeki menzilin vakfettiği.¹⁴¹ Menzil değeri bahsi geçen kadın şahıslarının kurduğu vakıflardan daha fazla olan 6.000 kuruşluk kıymetli vakıf kurulmuştur. Güller Hatun bint-i Eş-Şeyh Ahmed bin Hasan (5 Safer 1313) tarafından kurulan 6.000 kuruşluk menzilin Mirze Mehmet sokağında olduğu anlaşılmıştır. Güller Hatun'un Ayas Paşa mahallesinde ikamet ettiği belirtilmiştir. Akarlar hayri kısımlara tahsis edilmiştir.¹⁴²

Kadın şahıslarla ilgili olan kısmında son olarak değineceğimiz vakfiyelerinde eksiklik arz eden kadın şahıslardan ilki İffet Hatun ibnetihî Hurşid bin Abdullah'a ait olan vakıftır. Vakfiye suretinde 1335 senesi kayıt tarihi olarak verilmiş olup vakfın asıl kuruluş tarihinin hangi senelere tekabül ettiği netlik kazanmamıştır. Vakıf suretinde menzil vakfettiği anlaşılmıştır. Menzil içinde ahır, samanlık, oda gibi müştemilatlar vakfedilmiştir.¹⁴³ İkinci olarak ele aldığımız vakıf Hadice Hanım ibnet-i El Hâc Ömer'e (1301) ait olan vakıftır. Tespit ettiğimizde evrakta tevliyet vazifesi için değişiklik önerisi bulunduğu görülmüştür. Fakat vakfın kuruluş zamanını gösteren vakfiyeyi tespit edemedik. Vakıf XIX. yüzyılda mı kurulmuş veya daha evvel mi meydana getirilmiş, bu konu netlik kazanamamıştır.¹⁴⁴ Belgesinin eksik veya noksanlı olarak tespit ettiğimiz üçüncü kadın vakıf sahibi Şakire bint-i Salih bin Abdullah'a ait olan vakfiyede tarih kısmını net bir şekilde tespit edemedik. Vakfiyenin içeriğinde vakfedilenler arasında odunluk, merak, oda, bağçe, havlu şeklinde olan menzilin vakfettiği anlaşılmıştır. Şakire Hanım'ın Ali Paşa mahallesinde meskûn olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁵

Bu bölümde ele aldığımız konu Erzurum şehir merkezindeki kadın şahısların kurdukları vakıflar olmuştur. İncelediğimiz dönemdeki kadın şahıslar Erzurum'un sosyo-ekonomik yapısını da bize göstermiştir. Kadın şahıslar tarafından XIX. yüzyıl içinde 28 vakıf örneği incelemiş olup, bunların durumunu aktarmaya çalıştık.

¹⁴¹ VGMA, 591-5, 24, 28.

¹⁴² VGMA, 2152, 79, 148, 149.

¹⁴³ VGMA, 2152, 69.

¹⁴⁴ VGMA, 2171, 31-50.

¹⁴⁵ VGMA, 2171, 146, 270, 271.

Kadınların kurdukları vakıf sayıları ve vakfettikleri akarların özelliklerine bakıldığında ülke genelinde azımsanmayacak derecede Erzurum'da kadınların etkili olduğu anlaşılmıştır. Osmanlı toplumunda kadınların ne denli söz sahibi olduğunun da göstergesi olmuştur. Ülkenin sınır boylarında bulunan bir şehirde kadınların özellikle ticaret hanlarına sahip olmaları, bunları vakfetmeleri, zengin sermayelerinin olması bütünüyle kadınların Erzurum şehrindeki önemli rolünü de gözler önüne sermiştir. Vakfedilen akarlar incelendiğinde neredeyse bütün meslek guruplarının içinde dükkân sahibi kadın şahısların olduğu anlaşılmıştır. Kadınların sosyal ve iktisadi hayatın içinde bu denli aktif olmaları XIX yüzyıl Erzurum'unun o dönemki toplumsal yapısının çeşitliliğini bize aktarmıştır. Kebap dükkânı sahibi olan kadın vakıftan, demirci dükkânı olan kadına çok farklı meslek dallarında kadınların ticari hayatın içinde canlı oldukları görülmüştür. Bu tür akarların eşlerinden mi veya miras olarak mı kaldığından vakfiye içerikleri incelendiğinde bu konu ile ilgili herhangi bir bilgi edinilememiştir. Fakat genel olarak kadın vakıfların aileden yani miras yoluyla akarların kaldığı anlaşılmıştır. Bunun en büyük nedeni genel manada vakfiye kuran kadınların Erzurum'daki zengin ailelerden oldukları vakfiyelerin içeriklerinden görülmüştür.

XIX. Erzurum şehir merkezinde kadınlar tarafından kurulmuş 28 vakıf olduğu anlaşılmıştır. Kadın vakıfların bu yüzyılda sayılarının 28 olması Erzurum için kadınların sosyal ve iktisadi alanda azımsanmayacak derecede önemli rol aldıklarını göstermiştir. 28 kadın vakfının akar olarak gayrimenkul vakfettiği görülmüştür. Gayrimenkuller içinde ticarethane özelliği taşıyan farklı meslek guruplarını bünyesinde barındıran dükkanların sayısının fazlalığı kadınların iktisadi hayatın içindeki aktif rolünü de anlamamıza yardımcı olmuştur. Vakfedilen dükkanlar içinde kebabçı, kazzaz, demirci, kuyumcu, tütüncü, bezzaz, duhancı, mihçî, nalbant, haffaf gibi her meslek dalına ait dükkanların olduğu anlaşılmıştır. Osmanlıların doğu vilayetlerinden olan bölge için önemli şehirlerinden olan Erzurum'da kadınların iktisadi ve sosyal hayata katkıları bölgenin kadın bireylere verdiği değeri gözler önüne sermektedir. Kadınların vakfettikleri akarlardan elde edilen gelirler ağırlıklı olarak sosyal ve dini hizmetlere ayrılmış olup, sahih vakıf özelliği taşımıştır. Kadın vakıflar içinde dükkanlardan sonra en çok vakfedilen akar menzil olmuştur. Menziller büyük

bir evin içinde ahır, merak, oda, avlu, aşhane gibi çeşitli yapılardan müteşekkil olmuştur. Şehir içindeki mahallelerde menzilin içinde ahır, merak, samanlık gibi yapıların olması o şahsın hayvancılık işleri ile de meşgul olduğunu bize göstermiştir. Sadece menzilin içinde oda, aşhane yapıların olması ise menzilin hayvancılığı bünyesinde oluşturmadığı, vakfeden şahsın hayvancılıkla uğraşmadığını göstermiştir.

İncelediğimiz 28 vakıf içinde gayrimenkul dışında para vakfeden sadece bir kadın vakıf olmuştur. Hatice Hanım bint-i el-Hac Derviş Mehmet Ağa, çeşitli meslek guruplarından oluşan zengin akarlar vakfetmiştir. Zeyl vakıflar kuran Hatice Hanım bint-i el-Hac Derviş Mehmet Ağa vakfında 3.700 kuruş nukud vakfetmiştir. 3.700 kuruş para vakfeden Hatice Hanım Erzurum özelinde gayrimenkul dışında para vakfettiğini tespit ettiğimiz tek kadın vakıf olmuştur. Bu bağlamda Erzurum'da kadınların iktisadi ve sosyal hayatta etkin olduğu, kadınların toplumda ticari işlerle meşgul oldukları vakıfların içeriklerinden anlaşılmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde tespit edilen kadın vakfiyeleri aşağıda tablo şeklinde sıralanmıştır.

Tablo 1. 12: Kadın Vakıfların Vakfettikleri Akarlar

Sıra No	Vakıf	Mevkufat	Defter No
1	Güldeste binti Abdullah	Börekçi, Zenbilci dükkânı, 1 dam derununda 2 göz değirmen, 1 göz dinek	603-111
2	Ümmühani Hatun ibnet-i Abdullah	2.000 kuruş değerinde oda-ı mezkûr	582-1-109
3	Afife bint-i el-Hac Yusuf	1 oturakçı dükkânı	601-63
4	Ümmü Gülsüm binti Abdullah bin Mehmet	5.000 kuruş kıymetinde abdesthane, oda, merak, ahır, havlu	2141-25
5	Saliha bint-i Ahmet	1 menzil	2152-10-2
6	Saide bint-i Ahmet	kazzaz, timurcu, sakaf, kahvehane, bakkal dükkânları	2171-23-36-37
7	Firdevs bint-i El-Hâc İsmail	haffaf dükkânı, 1 menzil	2152-73
8	Zübeyde bint-i Ömer Ağa	Tütüncü, duhancı dükkânları	2171-137
9	Tuti binti Ebubekir	Kazzaz, haffaf, kuyumcu, düğmeci dükkânları, ahır, merak, kiler, oda	2171-725
10	Nazife bint-i Ömer Ağa	1 dam	2171-146-270
11	Hatice bint-i Abdullah	Matbah, oda, ahır, merak, bağçe, avlu	609-337-3

12	Hatice Hanım bint-i el-Hac Derviş Mehmet Ağa	3.700 kuruş nukud, mağaza, alefdar, mıhçı, nalbant, bakkal, saraç, Moytab, duhancı dükkanları, kahvehane	609-337-3
13	Ayşe bint-i El-Hâc Hasan	attar dükkânı	2171-29
14	Hafize Hatun bint-i Hüseyin	Aşhane, hatab damı, havlu	2171-29
15	Fatma bint-i Abdullah	Oda, ahır, aşhane	2152-71
16	Atife bint-i İbrahim	Ziyaret odası, harem odası, eyvan, selamlık bahçe, aşhane, ahır, havlu	2152-21
17	Fatma bint-i Hasan	Aşhane, ahır, oda menzil	2152-68
18	Halime bint-i Abdullah	alefdar, etmekçi, kebabçı dükkanları	583-90
19	Piruze bint-i Müştak Efendi	1 mumhane dükkânı	2152-54
20	Adile Hanım ibnetihî Ahmed Efendi ibn-i Abdullah	900 kuruş değerinde menzil	2152-69
21	Halime bint-i Mehmet	5.000 kuruş değerinde aşhane, ahır, merak, bağçe, havlu gibi 1 menzil	1965-21
22	Penbe bint-i Mustafa	2.500 kuruş kıymetinde 1 menzil	1993-190-185
23	Huhi Hanım İbni Ali bin Abdullah	2.000 kuruş kıymetinde 1 menzil	2171- 26-27- 37
24	Nene bint-i Ali bin Mustafa	4.500 kuruş kıymetinde 1 menzil	591-5- 24-28

25	Güller Hatun bint-i Eş-Şeyh Ahmed bin Hasan	6.000 kuruş kıymetinde 1 menzil	2152-79-148-149
26	İffet Hatun ibnetihî Hurşid bin Abdullah	Ahır, samanlık, oda 1 menzil	2152-69
27	Hadice Hanım ibnet-i El Hâc Ömer	-	2171-31-50
28	Şakire bint-i Salih bin Abdullah	Odunluk, merak, oda, bağçe, havlu 1 menzil	2171-146-270-271

3.2.2. Erkekler

Araştırılan dönem içerisinde Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde tespit edilen 28 kadın vakfının dışında kalan 47 vakıf erkeklere aittir. Adı geçen vakıflarda yukardaki bölümlerde sırasıyla başlıklar halinde ele alındıklarından ötürü bu bölümde fazla detaya girmeden tablolar şeklinde verilmeye çalışılmıştır. Fakat erkeklerin kurdukları gayrimenkul vakıfların yukarıdaki bölümlerde uzunca bir yer ihtiva etmesinden dolayı ve tekrar mahiyetinde olmasından kaçınmak için sadece vakfedilen toplam akarlar üzerinden verilmiştir. Tablolarda görüleceği üzere erkekler daha çok dükkân vakfetmişlerdir. Bunun yanında evini vakfeden erkek şahıslarında çokluğu göze çarpmaktadır.

Erkek vakıfların kurdukları vakıflara bakıldığında çeşitlilik gösterdiği anlaşılmıştır. Mevkufatlarda görülen gayrimenkuller dükkân ve menzil gibi yapılar olmuştur. Bunun yanında karyelerde değirmen vakfeden şahıslarda olmuştur. Erkekler tarafından meydana getirilen 47 vakıf içinde seyfiye sınıfına mensup 6 vakıf tespit edilmiştir. Bu vakıflar mensubu oldukları sınıflardan ötürü diğer vakıflardan daha zengin akarlara sahip olmuştur. İlmiye sınıfına mensup olarak gösterilen vakıf sayısı 4 olmuştur. İlmiye sınıfına mensup 4 vakfa bakıldığında kütüphane, büyük bütçeli dükkanlar, değerli menziller vakfettikleri anlaşılmıştır. Seyfiye sınıfındaki 6 vakıf ile İlmiye sınıfındaki 4 vakıf içinde nukud vakfeden herhangi bir vakıf olmamıştır. Bu iki sınıf haricinde esnaf sınıfı olarak ele aldığımız vakıflardan 4 vakfın olduğunu görmekteyiz. Bu vakıfları özellikle ayrı başlık altında esnaf sınıfının içinde göstermemizin nedeni olarak isimlerinin önündeki sıfatlardan kaynaklı olmuştur. Esnaf sınıfına mensup şahıslar içinde 4 vakıf olduğu bu 4 vakfında erkekler tarafından meydana getirildiği anlaşılmıştır. Esnaf vakıfları içinde 2 tane nukud vakfeden vakıf olmuştur. Bu 2 vakıf hem nukud hem gayrimenkul akarları birlikte vakfetmişlerdir. Sadece nukud vakfeden vakıf olmamıştır. Esnaflardan biri 2.200 kuruş nukud vakfederken, diğeri 3.000 kuruş nukud vakfetmiştir. Vakıfların geneline bakıldığında vakıf kuranların hayırsever oldukları dini ve sosyal amaçları temel aldıkları

görülmüştür. Seyfiye, ilmiye ve esnaf sınıfına mensup 14 vakıf dışında kalan 33 vakıf ise reaya sınıfına mensup vakıflar arasında gösterilmiştir.

Reaya sınıfı içinde anlattığımız 33 vakıf içinde 1 tane nukud vakfeden vakıf olmuştur. Bu nukud vakfı diğer aktardığımız nukud vakıflardan farkı sadece nukud vakfetmiş olmasıdır. Nitekim diğer vakıflar hem nukud hem de gayrimenkulleri birlikte vakfederken İsmail Ağa bin Hacı Mehmed sadece nukud vakfetmiştir. Vakfedilen meblağ 5.000 kuruş nukud olmuştur. Bu vakıf diğer vakıflar gibi dini, sosyal hizmetlere tahsis edilmiştir. Erkek sınıfına mensup değineceğimiz son kısım ise vakıflar içinde 2 tane ortak vakfin olmasıdır. Bu iki ortak vakıf gayrimenkuller vakfetmiş olup, gallelerini hayri işlere taksim etmişlerdir.

Tablo 1. 13: Erkek Vakıfların Vakfettikleri Akarlar

Sıra No	Vakıf	Mevkufat	Defter No
1	Ser-Saksonî Sa‘âdetlü Ahmed Ağa ibni Mehmed Ağa	2 Bakkal, 1 dükkân, 1 çarıkçı, 1 dülger dükkânı	2171-147
2	Sâbıkâ Vâli-i Erzurum Mehmed Emin Paşa	15 adet dükkân	2152-37-51
3	Dördüncü Ordu-yı Hümâyunu Redîf Birinci Sınıf-ı Tâlî Alayının Kâimmâkâmı İzzetlü İbrahim Bey ibn-i Abdullah bin Abdurrahman	1 menzil 12.900 guruş (kıymetli) 1 kıt’a bağçe, 1 ahır	2152-32-58
4	sâbıkan Erzurum Ağası Serturna-yı Osman Ağa ibni İsmail	1 matbah, 2 kiler, 2 tahtânî oda, 1 ahûr, fevkanî 3 oda, 1 selâmlık, 1 havlu	2152-78-51
5	Dergâh-ı âli El-Hâc el-harameynü’ş-şerîfeyn Mahmud ibn-i İbrahimzade	6 adet dükkân	2152-76-113
6	Dergâh-ı Âlî Kapucubaşlarından rıf’atlı Hasan Namık Efendi ibn-i Abdürrahim Efendi	12 adet tahtani emlak	2171-11-17
7	Kadıızâde Mehmed Ragıb Efendi ibn-i Mehmed Reşid Efendi ibn-i Mehmed	2 göz dakik asiyab, 1 göz dinek	2152-75-112
8	İbrahim Paşa Dairesi’nde Medrese-nişîn sâhibü (Koşmaşanlı) El-Hâc Mustafa Efendi bin İbrahim bin Ebubekir	1. Vakıf 2 göz asiyab, 1 dinek 2. Vakıf 3.000 kuruş değerinde 1 bab Menzil (Zeyl Vakıflar	2117-31-50

9	Hoca el-Hâc Ahmed Efendi ibni İbrahim el-Bayburdî	79 yazma eser Kütüphane, 1 aşhane, 1 fevkani oda, 1 avlu	2152-84-63
10	El-Hâc Mehmed Efendi ibnü'l-merhûmu'l-mağfûru'l-âlimü'l-fâzıl Osman Efendi	1. Vakıf Kütüphane 2. Vakıf 79. kuruş değerinde 28 adet dükkân ve mağaza, 3. Vakıf 2 adet konak, 30.000 kuruş kıymetli 1 menzil, 4.500 kuruş kıymetli 1, menzil, 1.500 kuruş kıymetli 1 menzil (Zeyl Vakıf)	593-129
11	Bakırcı El-Hâc Mustafa Ağa ibn-i Abdullah	2 göbek hamam	594-127
12	Semerci Hâfız Ömer Efendi	2.200 kuruş nukud, 1 aşhane, 1 seki, 1 oda, 1 kiler, 1 ahır, 1 fevkani oda, 1 eyvan, 1 bahçe, 1 havlu, 1 bağçe,	2152-42-21
13	Keçeci Hacı Mehmed Ağa ibn-i Bekir bin Abdullah	1 adet keçeci dükkân (7.000 kuruş değerinde)	2152-73
14	Bakkalbaşısı Hacı Mehmed Efendi ibn-i Yusuf bin Abdullah	3.000 kuruş nukud, 2 menzil	2171-15
15	Mehmed Efendi bin Osman Efendi	9 adet tahtani, nalbant dükkânı	2171-11
16	Süleyman Ağa ibn-i Mehmed	1 adet oturakçı dükkânı	603-111
17	Abdülvehhab ibn-i Osman	1 adet dikici odası	593-8-9-10
18	El-Hâc Ahmed Efendi ibn-i Üveys Efendi ve İmam zâde Mehmed Efendi bin Ebubekir bin Osman	15 adet dükkân, 1 adet fırın, 1 adet kahvehane, 1 matbah, iki tahtânî oda, 1 ahır, 1 dam, 1 merek, 1 kiler, 2 örtük, 1 açık havlu	593-8-9-10

19	Ali bin Hasan ibn-i Amil	2 oda, dut, elma, emrud, üzüm asması, sâir eşcâr-ı, 1 göz dam 1 ahır fevkânî 1 gürk (kürek), 1 anbar	582-2-98
20	El-Hâc Mehmed bin Ali	4 adet dükkân	2152-33
21	Göncü oğlu Halil Ağa bin Mahmud	1 matbah, 1 kiler, 1 eyvan, 1 ahır, iki havlu, 1 göz değirmen, 1 göz zingini	2152-85
22	El-Hâc Ahmed ibn-i Mehmed Emin	1 bekar odası, 2 menzil, 1 oda, 2 dükkân	2152-91
23	Burgâni Mehmed Ağa	11 adet dükkân	2152-22
24	Mehmet bin Abdullah	1 matbah, 2 tahtani oda, 1 kiler, fevkani 1 oda, 1 eyvan, 1 ahır, 2 havlu	2152-51
25	Mehmed Efendi ibn-i Mustafa Efendi	7 adet dükkân, 4 vakf-ı mukaddem dükkân	2152-77-144
26	Nurullah Ağa bin Mehmed bin Abdullah	18 oda, 4 bezzaz dolabı, 1 kahvehane, 1 ahır	596-122
27	Yusuf Ağa ibn-i Salih Ağa	5 adet dükkân, 4 kapı abdesthane	581-1-6
28	Mehmed Dursun bin Mustafa	1 menzil	2171-145- 268-269
29	Mehmed Efendi ibn-i Selim	4 adet dükkân	2171-22
30	El-Hâc Yusuf Ağa bin Mehmed Ağa	1 adet mumhane	2152-50
31	Hüseyin bin İsmail	1 menzil	2152-78
32	El-Hac Mehmet Ağa ibni Ali	1 bakkal dükkânı, 1 kahvehane, 1 menzil	2108-84
33	Numan Ağa ibn-i Ahmed	1 bezzaz dükkânı, 1 menzil, 1 avlu, 1 aşhane, 1 oda, 1 eyvan, mağaza	615-54

34	El-Hâc Salih Efendi bin Ahmed bin Abdullah	1 hane, 1 nalbant dükkânı, 1 sumakçı dükkânı, Berber dükkânı, 1 bezzaz dükkânı, 1 bakkal dükkânı, 2 fevkani-1 tahtani oda	609-297-353
35	Ahmed bin Feyzullah bin Mehmed	1 tütüncü dükkânı, 2 göz müştemil, 1 adet merak	2171-32
36	Ali Efendi ibn-i Abdullah	2.000 kuruş değerinde menzil	2152-25- 45
37	Hacı Muhyi bin Sarac Mustafa	Arsa, dükkân	2152-79- 148-149
38	Halil Efendi ibn-i Hacı Abdullah bin Sabir	12.000 kuruş değerinde 3 alefdar dükkânı	2171-15- 30
39	Ali Efendi ibni el-Hâc Bekir	2.000 kuruş değerinde menzil	2171-17- 24-25
40	Seyyid Halil bin Şemsettin	1 han, 4 dükkân	2171-29
41	Recep Efendi bin Durak	1 menzil	2171-48- 59
42	Bekir Ağa bin Ömer Ağa	3.250 kuruş değerinde menzil	2152-57
43	El-Hâc Ebubekir bin Abdullah ve Sulbî Oğlu Hâfız Mehmed ve Raziye Hanım	10 dükkân, menzil	2152-83
44	Hasan Efendi ibn-i Ömer bin Emin	2.000 kuruş değerinde 1 oda, 1 adet dükkân	2152-25- 44
45	Şeyh oğlu Hacı Ahmet Ağa ibn-i Mehmet	4.000 kuruş değerinde menzil	590-98- 185
46	İsmail Ağa bin Hacı Mehmed	5.000 kuruş nukud	590-138- 265
47	Evis Efendi İbn Mehmet	1 kepenk dükkân	593-8

3.3. MEVKUFATA GÖRE VAKIFLAR

Vakıf, bir hayır müessesesi olması nedeniyle vakıfla ilgili her türlü mal, mevkuf olarak nitelendirilebilir. Mevkufata göre vakıf terimine farklı olarak Mahall-i vakf olarak da söylenebilir.¹⁴⁶

Vakfedilecek bir akarın vakıf bünyesinde yer alması için bazı şartları içinde barındırması gerekmektedir. Malın vakıf olması için mütekavvim olması gerekmektedir. Mütekavmiyet, vakfedilecek malın vakıf kuracak şahsın kendi mülkünden olması ve şer'an mülküyle ilgili işletim hakkının kendi yedinde bulunması lazım gelmektedir. Hanefi mezhebi buna ek olarak mevkufun ayn vasfını da bünyesinde barındırmasının gerekli olduğunu belirtmiştir. Bunun haricinde mevkufun meydana gelecek anlaşmazlıkları engelleyebilecek derecede malum ve muayyen olması da gerekli görülen şartlardan gösterilmiştir.¹⁴⁷

Mevkufatla ilgili belirtilecek başka özellik ise vakfedilen akarın vakfın mülkü olmasıdır. Yani yukarda belirttiğimiz gibi vakıf kuranın kendi malı olması gerekmektedir. Vakıf kuran kişi, kendi mülkü olmayan malı vakıf bünyesinde akar olarak gösteremez, vakıf kuramaz.¹⁴⁸

İncelenen belgelerde mevkufatın büyük kısmı gayrimenkul vakıflardan oluşmaktadır. Mevkufatın bünyesinde taşınabilir ve taşınamaz mallar bulunmaktadır. Bu nedenle vakfedilen mallar menkul ve gayrimenkul vakıflar olmak üzere iki başlık halinde değerlendirilecektir.

¹⁴⁶ Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi...*, s. 126.

¹⁴⁷ *A.g.e.*, s. 126-128.

¹⁴⁸ Akgündüz, *Osmanlı Hukukunda Vakıflar, Hükümleri ve Çeşitleri*, s. 449.

3.3.1. Gayrimenkul Vakıflar

Gayrimenkul kelime manası olarak “*taşınmaz mal*” anlamına gelmektedir. Yerinden edilemeyen, nakil olunmayan her şey gayrimenkulün bünyesindedir. Bu bakımdan taşınmaz mallara gayrimenkul denilmektedir.

Gayrimenkul, müsakkafat ve müstegallat şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Müsakkafatın kelime anlamı “*sakfi yani tavanı havi binaları müstemil olan müstegaldir*” diye açıklanmaktadır.¹⁴⁹ Vakıf kavramı şeklinde açıklandığında ise üstünde çatısı olan bina ve dükkanları kapsayan veya bu şekildeki binalar inşa etmek üzere ayrılmış olan yerlerdir.¹⁵⁰ Müstegallatın kelime manasına baktığımızda “*bağ, bağçe, han, hamam ve arazi gibi gayrimenkul, nemalandırılması meşrut para ve vakfi adet olan menkullere ve gedik tabir olunan lazım aletlere şamildir*” diye belirtilmektedir.¹⁵¹ Daha açık ifade etmek gerekirse kavram olarak zirai gayelerle işletilen ve kendisinden kar elde etmek istenen araziler topluluğuna denilmektedir.¹⁵² İncelediğimiz şehir ve dönemle ilgili olarak vakfiyelerde müstegallat sınıfına giren bahçeler bulunduğu gibi ev, oda, aşhane ve çeşitli meslek dallarına ait dükkanlarında müsakkafat kısmına girdiği görülmüştür. Çalışmada bunlara ait birçok örnek mevcuttur.

Gayrimenkul vakıflar icare usulü ile işletilip galle elde etmiş ve elde edilen galleye vakfedilen mülkün ihtiyaçlarının yanında vakıflarda görevli olan müteveli, müezzin, kayyım, feraş gibi vazifelilerin maaşlarını da sağlamıştır. İncelediğimiz gayrimenkul vakıflar içinde pek çoğunun kuruş değeri yazılmış olup, vakfın ederinin kıymetini de görmüş olmaktadır. İcare bedelleri olarak vakıfların içinde “*ecri misil ile taliplerine verilecek*” şeklinde detaylandırılmıştır. Bu yolla elde edilecek gelirin kâr

¹⁴⁹ Berki, **Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler**, s. 42.

¹⁵⁰ Akgündüz, **Osmanlı Hukukunda Vakıflar, Hükümleri ve Çeşitleri**, s. 454.

¹⁵¹ Berki, **a.g.e.**, s. 42.

¹⁵² Akgündüz, **Osmanlı Hukukunda Vakıflar, Hükümleri ve Çeşitleri**, s. 454.

amacı da götüğü görülmüştür. Eğer bir vakıf ecr-i mislin altında olacak şekilde kiralar ile noksan-ı fahiş yani beşte biri ya da daha fazlası eksik olan kira akitleri fasit olur.¹⁵³

İncelenen vakfiyeler içerisinde gayrimenkullerin kiralanması hususunda Tuti binti Ebubekir'e ait vakfiyeyi diğerlerinden farklı kılan bir özellik tespit edilmiştir. Bu vakfiyenin şartlarında arsa sahibi arsasının üstündeki mülkleri mukataalı şekilde kiraya vermiştir. Bu mülkler her ay belli kira bedeli olarak Tuti Hanım'a verilmiştir. Mukataalı vakıflar, İslam hukukçuları tarafından hokr diye nitelendirilen ve kısa süreli olmayan akit anlamına gelen kira akdinin Osmanlı hukukunda uygulanması şekline denilmektedir.¹⁵⁴ Bu tür vakıflarda arazi vakıf bünyesinde olup araziyi kiralayan kişinin arsa üstünde yaptığı akarlar bina, ağaç, ev gibi kiralayan kişinin kendi mülkü olduğu ve bunları aynı şekilde varislerine devretme hakkı bulunmaktadır.¹⁵⁵ Bu tür arsa veya arazi diye nitelendireceğimiz mülklere verilen kira bedeline mukataa denilmektedir. Mukataa, bir vakıf mülkünün harabe hale gelmesi, kullanılamayacak durumda olması, tamir için kira bedeli ya da icare-i vahide şeklinde de olmaması, vakıf malının başka bir mülk ile değiştirilmesinin mümkün olmaması, mahkeme kararının alınması şeklinde mecburi hallerde uygun görülmekteydi.¹⁵⁶

Anlatılan tanımlar üzerinden bu şartları taşıyan mukataalı şekilde kiralanan vakıf Tuti Hanım'a ait olan vakıftır. Bu bağlamda Tuti binti Ebubekir'in belli bir fiyat karşılığında kiraladığı arsadaki mülklerini vakfettiği görülmüştür. Vakfettiği akarların bedeli ile arsanın bedeli kıyaslanarak aradaki fark belirlenmiştir.

İncelediğimiz bütün vakıflar içinde gayrimenkullere vefat edene kadar mutasarrıf olmayı şart koşan vakıf kurucularına baktığımızda neredeyse hepsinin bu şartı koyduğu görülmüştür. Buna istisna olarak vasiyet vakıfları gösterilebilir. Nitekim vasiyet vakıflarında mülk sahibi vefat etmeden evvel şart olarak vefat ettikten sonra kendi mülklerinin vakıf olmasını, bu mülklerine mutasarrıf hakkının vasi olarak tayin

¹⁵³ Aynı eser, s. 456.

¹⁵⁴ s. 391.

¹⁵⁵ s. 456.

¹⁵⁶ s. 393.

ettiği kişinin olmasını rıza göstermiştir. Bu minvalde vasi vakıflar haricindeki vakfiyelerin genelinde mutasarrıf hakkı vakfeden kişide olmuştur. Bu şahıslar hem dükkanlara hem de vakfettiği akarlar üzerinde mutasarrıflık haklarını şart koymuşlardır.

3.3.1.1. Konutlar ve Arsalar

Vakıf kuran şahıslar, meydana getirdikleri vakıfların giderlerini sağlamak maksadıyla ya da sosyal, din ve eğitim hizmetleri veren şahıslara mesken olması için farklı mülkler vakfetmişlerdir. Bu mülkler içinde menzil olarak belirtilen bünyesinde oda, aşhane, avlu, samanlık, ahır, merak, arsalar, hücre, kiler, ev gibi yapıları barındıran vakıflar bulunmuştur. Çalışmanın kapsadığı dönemde 28 kadın hayırseverin 17 konut vakfettiği görülmüştür. Vakıf sahipleri konutlarla ilgili bilgileri de detaylıca vermişlerdir. Konut içinde ahır, merak, samanlık, kiler, oda gibi akarları detaylıca belirtmişlerdir. Arsa olarak baktığımızda konutların vakfedildiği arsalarında aslında vakfedildiği anlaşılmıştır. İktisadi fayda sağladığından genelde arsa üzerindeki ev, oda gibi yapılar aktarılmıştır. Konutların bulunduğu arsaların bütüncül şekilde vakfiyelerde geçen “*müştemilat menzil*” kavramıyla vakfedildiği anlaşılmıştır. Arsalar genelde içinde var olan ev veya dükkanlarla birlikte vakfedilmiştir. Bu nedenle her konutun aslında üzerinde bulunduğu arsayı da vakfettikleri görülmüştür.

Vakıf kuran 47 erkek hayırseverin içinde 25 tanesinin konut vakfettiği görülmüştür. Ev, ahır, merak, oda, samanlık gibi akarlar vakfetmişlerdir. Bahsi geçen konutların hangileri olduğu, kapasitelerinin ne kadar olduğu, konut değerlerinin ne kadar olduğu vakfiyeler içinde genel olarak açıklanmıştır. Konut haricinde direk arsa vakfeden Hacı Muhyi bin Sarac Mustafa, kendi arsasını vakıf malı olarak habs etmiştir. Toplam 75 vakıf içinde yaklaşık olarak 42 hayırseverin konut tipi yapılar ile arsa vakfettikleri anlaşılmıştır.

Vakfiyelere baktığımızda vakfedilen evlerin genelde tek katlı oldukları, iki katlı olanların büyük konut şeklinde belirtilen evlerin olduğu anlaşılmıştır. Bu

konutların içinde müştemilat olarak söylenen kısımda mutfak, avlu, kiler, aşhane ve çeşme olarak belirtilen habiye-i ma-i cari (kaynak suyu havuzu) gibi yapıların olduğu vakfiyelerin içinde aktarılmıştır. Bu konutlardan menzil olarak bahsi geçen evlerin geniş bir alanda oldukları sadece ev, oda, mutfak, avlu gibi yapılardan ibaret olmadıkları görülmüştür. Bunlar haricinde konutların yani menzilin içinde ahır, merak, su kuyusu, samanlık, odunluk şeklinde yapılarında olduğu anlaşılmıştır. Evlerin bulunduğu müştemilat genelde bir bahçe içinde yer alırken, bu bahçeler konutun bulunduğu avlu içinde olmuştur. Konutların içindeki yapıları arttıkça değerlerinin de arttığı görülmüştür. El-Hâc Mehmed Efendi ibnû'l-merhûmu'l-mağfûru'l-âlimü'l-fâzıl Osman Efendi 6.000 değerinde menzillerini vakfetmiştir. Menzillerin geniş çaplı oldukları değerinden de anlaşılmıştır. Mehmet Efendi menzil haricinde 2 adet konutunu da vakfetmiştir. Nitekim menzillerin değeri genellikle 2.000 ile 5.000 arasında değişirken Mehmet Efendi'nin 2 konut hariç menzillerinin değerinin 6.000 kuruş değerinde olması diğer vakıflardan farkını da göstermiştir. Konutlara değer katan diğer bir özellik ise evlerin içinde veya avlusunda ma-i cari denilen su kaynağının bulunması olmuştur. Çeşmesi veya su kaynağı bulunan menzillerin değerinin diğer menzillere oranla daha yüksek olduğu görülmüştür. Buna örnek olarak Tuti bint-i Ebubekir'in vakfında geçen çeşme ile ilgili nitelemeleri önem arz etmektedir. Tuti Hanım'a ait vakıf mülklerinde kendisinin inşa ettiği çeşme ile ilgili *"binâ eylediği bir lüle mâ-i lezzin... çeşme-i mezbûr..."* diye geçmektedir.¹⁵⁷ Görüldüğü üzere burada isim olarak ma-i lezziz benzetmesi geçmiş olup bazı kaynaklarda ma-i cari, bazılarında ma-i lezziz diye geçmektedir. Müteveffâ Semerci Hâfız Ömer Efendi'ye ait vakfiyede ise ma-i mezkûr diye belirtilen çeşme olduğu anlaşılmıştır.¹⁵⁸

¹⁵⁷ VGMA, 2171, 725.

¹⁵⁸ VGMA, 2152, 42, 21.

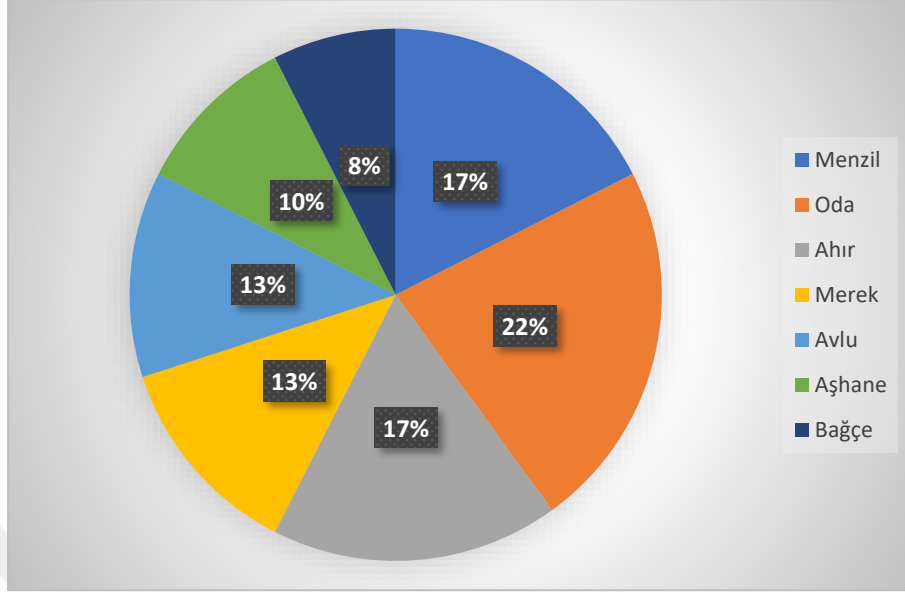
3.3.1.1.1. Konutların Tasarruf Tiplerinin Oransal Dağılımı

Vakfiyelerin içerikleri incelendiğinde vakfedilen konutlarla ilgili bilgi verilirken, konutun bulunduğu mahalle, cadde, sokak gibi yer adları genellikle belirtilmiştir. Aynı zamanda mülklerin etrafında olan dükkân, menzil, yol, çarşı gibi kısımlarda vakfiyelerin içeriklerinde detaylıca anlatılmıştır. Vakfiye içeriklerinde ayrıntılı şekilde vakfedilen konutların bulundukları alanların isimleri ve yapıların şekilleri yazılmıştır. Yapılar genellikle menzil içindeki mülklerden oluşmuştur. Bu mülkler oda, aşhane, ahır, avlu, bağçe gibi bir konutun içinde olabilecek bütün yapıları kapsamıştır. Bu tarzdaki menzillerin yapıları düşünüldüğünde avlularının olması, bağçelerin olması evlerin büyük bahçeli konutlardan oluştuğu anlaşılmıştır. Bahsi geçen konut tipleri veya genel manasıyla içindeki yapılarla birlikte aktaracak olursak menzillerin değerleri 2.000 kuruş ile 6.000 kuruş arasındaki değerlerde olduğu görülmüştür. Bu bakımdan kadın vakıflarının menzil değerleri erkek vakıflarının değerlerine oranla daha az olduğu görülebilir. Belirtilen fiyat aralığı aynı zamanda Erzurum'daki XIX. yüzyılda evlerin genel fiyatlarını da bize aktarmıştır. Bu bağlamda 2.000 ile 6.000 kuruş arasında değişen konut fiyatları Erzurum'un bulunduğu dönem içindeki sosyal ve iktisadi yapısının belirleyiciliği açısından önem arz etmektedir. Nitekim 2.000 kuruş değerindeki evleri olanların ekonomik olarak daha alt sınıfı temsil ederken, 4.000 üstü konut sahibi olan bireylerin orta ve zengin kesimi temsil ettiği anlaşılmıştır.

Tablo 1. 14: Kadın Vakıflarında Konutların Tasarruf Tipleri

Konut Tipi	Adet	Konut Tipi	Adet
Menzil	7	Bağçe	3
Oda	9	Kiler	1
Ahır	7	Eyvan	1
Avlu	5	Samanlık	1
Merek	5	Odunluk	1
Aşhane	4	Toplam	44

Grafik 1. 12: Kadın Vakıflarında Konutların Oransal Dağılımı

Oransal olarak aktarılan kadın vakıflarla ilgili veriler vakfiyeler içinde geçen şekilleriyle anlatılmaya çalışılmıştır. Sadece menzil diye belirtilen yapıların ev oldukları fakat vakfiye içeriklerinde sadece menzil olarak belirtildikleri oda, kiler gibi içindeki yapılarından bahsedilmediğinden dolayı menzillerin sayısını olduğu gibi vermeye çalıştık. Menzil olduğu belirtilip menzilin içindeki yapılardan tek tek bahsedildiği konutları ise ayrı bir şekilde ele almış olduk. Bu bakımdan vakfiyeler incelendiğinde konutların tasarruf tiplerinde ilk sırada odaların geldiği anlaşılmıştır. Kadın vakıfların vakfettikleri 28 vakıf içinde 18 vakfın menzil, oda, ahır, merak, aşhane gibi yapılar vakfettikleri görülmüştür. 18 kadın vakfın konut vakfettikleri gibi dükkân tarzı yapıları birlikte vakfettikleri görülmüştür. Fakat dükkanlar ve konut dışındaki yapılarla ilgili açıklamalar başka bölümlerde aktarılacaktır.

Kadın vakıfların 18 tanesinin konut vakfettiği, bunlardan 7 tanesinin sadece menzil diye belirtilen evler vakfettikleri görülmüştür. Bütünün içindeki iktisadi oranlarına baktığımızda menzilin %17'lik orana tekabül ettiği ve odalardan sonra ikinci sırada olduğu anlaşılmıştır. İlk sırada 18 vakfın 9 tanesinde oda vakfedildiği ve bunun %22'lik orana denk düştüğü belirtilmiştir. Konut tiplerinde kadın vakıflar

tarafından oda ve menzilden sonra 7 vakfın içinde akar olarak vakfedilen ahır incelenmiştir. İncelenen 7 ahır kadın vakıfların vakfettikleri akarlar içinde %17'lik dilime denk gelmiştir. Konut tiplerinde olmazsa olmaz olan avlu kadın vakıflarından 5 tanesinde (%13) görülmüştür. Bu akarlar içinde merak denilen hayvansal ürünlerin genelde yer aldığı yapılardan 5 tanesini (%13) tespit etmiş olduk. Bunlar haricinde aşhane %10, bağçe %8 ile vakfedilen akarlar arasında yer almıştır. Kiler, eyvan, samanlık, odunluk gibi yapıların 1'er konut tipinde yer aldıkları anlaşılmıştır.

Kadın vakıflar tarafından vakfedilen akarların toplamdaki sayılarına baktığımızda 9 menzil ve 37 ev, oda, ahır, merak gibi yapıların olduğu anlaşılmıştır. Menzil ve bahçeli evlerin toplamda 44'ü bulunduğu görülmüştür. Kadın vakıfların ağırlıklı olarak konut tarzı bahçeli büyük evlerini vakfetmelerinden yola çıkarak kendilerine bu evlerin miras yoluyla kaldığı düşünülmüştür. Nitekim iş hayatında olmayıp bahçeli evler genellikle dönemin zengin ailelerinin çocuklarına miras bıraktıkları meskenlerden oluşmuştur. Özellikle ahır, merak tipi yapıların vakfedildiği konutlarda vakıf kuran kadınların hayvancılık ile uğraştıkları, dönem içinde hayvancılığın Erzurum şehrinde önemli uğraşlar arasında olduğu gözümüze çarpmaktadır. Pek çok avlunun içinde ahır ve merak gibi yapıların olması Erzurum şehri içinde hayvan besiciliğinin yapıldığını da bize göstermektedir. Nitekim XIX. yüzyılın geneline bakıldığında şehirde hayvancılığın önemli geçim kaynakları arasında olduğu anlaşılmıştır.

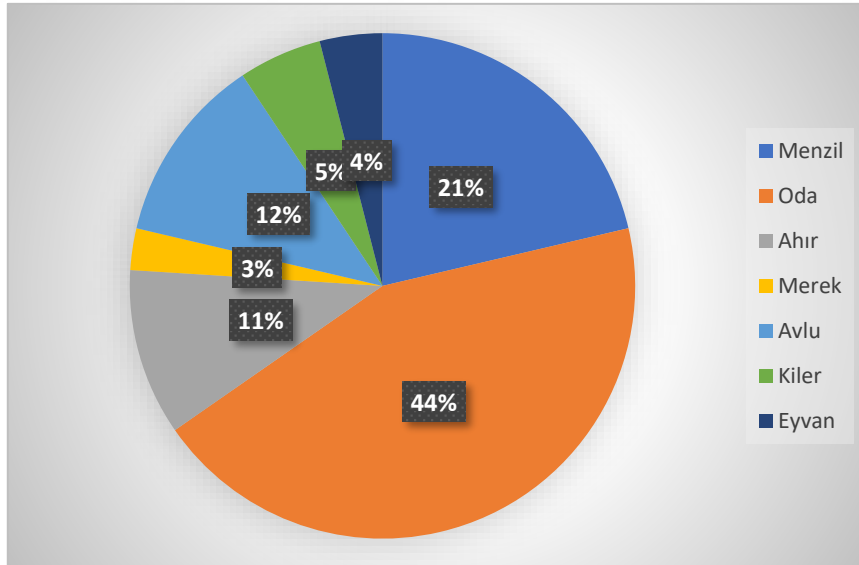
Vakfedilen konutların sayısal özellikleri incelediğimiz dönemde kendi bünyesinde farklılıklar göstermiştir. Kadın vakıfların konut vakıflarının bütün vakıflar içinde 3/2'sine tekabül ettiği görülmüştür. Erkek vakıflar için bu oranların nasıl olduğuna grafikler üzerinde daha kapsamlı anlatmaya çalıştık. Erkeklerin vakfettikleri akarların daha zengin olduğu, şahısların ticaret ile ilgilenmelerinden dolayı iktisadi olarak daha kuvvetli akarların vakfedildiği anlaşılmıştır. Bu bağlamda XIX. yüzyıl Erzurum şehriyle ilgili toplumsal yapının da ortaya çıktığını görmekteyiz. Nitekim kadınların ticari hayatın içinde daha az oldukları, erkeklerin ticaretle ilgilendikleri ve oransal olarak bu durumun kadınlara nazaran daha yüksek olduğu anlaşılmıştır. Kadınların kendilerine eşlerinden veya babalarından kalan evleri vakfettikleri,

erkeklerin ise daha çok kendi mülklerinden olan işlettikleri dükkanları vakfettikleri görülmüştür. Toplumsal manada kadınların iş hayatında çok fazla etkin olmadıkları dönem itibariyle belirginleşmiştir.

Tablo 1. 15: Erkek Vakıflarında Konutların Tasarruf Tipleri

Konut Tipi	Adet	Konut Tipi	Adet
Menzil	16	Bağçe	2
Oda	33	Kiler	4
Ahır	8	Eyvan	3
Avlu	9	Selamlık	1
Merek	2	Matbah	3
Aşhane	1	Bahçe	1
Konak	2	Toplam	85

Grafik 1. 13: Erkek Vakıflarında Konutların Oransal Dağılımı

Gayrimenkul vakıflar içinde değerlendirdiğimiz konut ve arsalar kadın ve erkek vakıflar arasında sayısal olarak farklar göstermiştir. Kadın vakıfların 18 tanesi 44 farklı konut vakfetmişken erkek vakıflardan çeşitli konu tipleri vakfeden 47 kişi içinde 26 kişi olmuştur. Erkek vakıflardan olan 26 kişi 85 adet çeşitli konut tiplerini vakfetmiştir. Tasarruf edilen konut tipleri arasında 16 (%21) adet sadece menzil diye geçip içerisindeki mülklerin ne olduğu hakkında vakfiyelerde bilgi verilmemiştir. Oda vakfeden 33 (%44) kişi olmuştur. Fakat odaların isimlendirmeleri farklılık göstermiştir. Fevkani oda, tahtani oda gibi nitelendirmelerle yerini almıştır. Bazı vakfiyelerin içinde 2 veya 3 odanın olduğu ve bunların akar olarak vakfedildiği görülmüştür.

XIX. yüzyıl Erzurum’undaki konut tipleri vakfiyelerde geniş avlulu, 1 veya 2 katlı bahçeli içlerinde ahır, aşhane, kiler, bağçe gibi bir ailenin bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek yapıların olduğu anlaşılmıştır. Evlerin giriş kısmındaki avlu sayısının vakfiyeler içinde 9 (%12) tane olduğu görülmüştür. Ahır, merak, samanlık gibi yapıların ise müştemilat içinde hayvancılığında yapıldığı ailenin hayvancılıkla da ilgilendiğini göstermiştir. Müştemilat içinde yapılan hayvancılık genelde besicilik şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim müştemilat için uzun süre hayvanların otlatılacağı çok büyük araziler bulunmamaktadır. Genelde müştemilat içindeki araziler birkaç dönüm araziden oluşmaktadır. Erkek vakıflar tarafından 8 (%11) ahır vakfedilmiştir. Hayvancılığın sağlandığının diğer göstergesi olan merak erkek vakfiyelerde 2 adet tespit edilmiştir. Evlerde bir tür depo, soğutucu veya fazla eşyaların, malzemelerin konulduğu 4 adet kiler erkek vakfiyeler içinde geçmiştir. 3 eyvan, 3 matbah, selamlık, bahçe, aşhane gibi konut tipleri 1’er tane olmuştur. Ayrıca 2 tane büyük konak vakfedildiği de tespit edilmiştir.¹⁵⁹

Gayrimenkul vakıflar içinde arsa olarak vakfedilen araziler genelde menziller ve diğer konut tiplerinin üzerinde oldukları arsalarla birlikte vakfetmeleri sonucunda anlaşılmıştır. Üzerinde herhangi bir yapının olmadığı arsa niteliği taşıyan arazi olarak vakfedilen sadece 1 tane vakıf arsası olmuştur. Hacı Muhyi bin Sarac Mustafa arazi

¹⁵⁹ VGMA, 2171, 17

olan arsasını ve ayreten dükkanını vakfetmiştir. Bu konu ile ilgili yukardaki bölümlerde açıklama yapıldığı için tekrardan kaçınmak için aynı konuyu burada kısa tutuyoruz. Erkek vakıfların vakfettikleri akarların değerleri 2.000 kuruştan 30.000 kuruşa kadar gitmiştir. Bu bağlamda erkek vakıfların vakfettikleri menziller ve konut tipleri kadın vakıflara oranla büyük sermayeli oldukları anlaşılmıştır. Erkek vakıflarında alt sınıfı temsil eden 10.000 kuruş altı mülk sahibi kişilerin olduğu anlaşılmıştır. Bu sınıf kadınlarda 2.000 kuruş değerindeki konut sahibi olan kadınları temsil etmekteydi. 15.000-20.000 kuruş değerinde ve üstündeki mülklere sahip olan erkeklerin ise dönemin zengin kişileri olduğunu göstermektedir. Kadınlardaki oranları yukarda kısaca değinmiştik.

3.3.1.2. Zirai Alanlar

Erzurum şehri ile ilgili önceliğimiz vakfiyelerde geçen zirai durumun temel alınması gerekli görülmüştür. Fakat bundan evvel Erzurum vilayetinin zirai alanda genel kapsamını anlamak için dönemsel olarak yapıların zirai faaliyetlerini tespit etmek lazım gelmiştir. Osmanlı Devleti her bölgenin kendine yetecek derecede ürün yetiştirmesini ve temin etmesini sağlamayı amaçlamıştır. Bu nedenle zirai işlemlerde olabildiğince yüksek fayda sağlanmasını gaye edinmiştir. Osmanlılar zirai işlemlerde uygun ve temiz tohum ekilmesi için reaya sınıfına temkinlerde bulunmuş ve ihtiyaç görülen yerlere kalbur makinesi temin edilerek temiz tohumların kullanılmasını sağlamıştır.¹⁶⁰ Bölge buğday, arpa tarımının başında gelen yerlerinden olmuştur. Bundan dolayı karyelerde yetiştirilen bu tür tarımsal ürünler şehirlerdeki tüccarlara satılarak şenlendirilme faaliyetleri yapılmıştır.

Erzurum bölgesinde yetiştirilen tarımsal ürünlerin içinde buğday ve arpanın ilk sırada olduğu birçok kaynakta ve eserde karşımıza çıkmıştır. 1885-1889 senelerine ait 5 yıllık buğday, arpanın üretim miktarına baktığımızda bu iki ürünün bölge için hayati önem arz ettiğini de görmüş olmaktadır. Buğday ve arpanın bölgede zirai üretiminin

¹⁶⁰ Mehmet Genç, “19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler”, Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, S. 6, 1999, s. 1-8.

yüksek olması bölgenin hava koşullarının diğer ürünlerin yetiştirilmesine negatif etki yapmasından kaynaklı olmuştur. Buğday ve arpa diğer tarım ürünlerine oranla sert hava koşullarına daha uygun olmuştur.¹⁶¹

Tablo 1. 16: Erzurum'daki Tarımsal Ürünlerin Dağılımı (1885- 1889)

Zirai Ürün	Üretim	Zirai Ürün	Üretim
Buğday	8.735.000	Ceviz	120.000
Arpa	6.861.000	Darı	43.000
Sarıbaş	1.364.000	Keten Tohumu	35.000
Çavdar	675.000	Mercimek	2.600
Toplam		17.835.600¹⁶²	

Kaynak, Cuinet, s. 191

Tabloda isimleri geçen ürünler haricinde elma, armut, üzüm, dut, fasulye, karpuz, soğan, lahana gibi çeşitli zirai ürünlerde Erzurum bölgesinde yetiştirilen ürünler arasında olmuştur.¹⁶³ Yetiştirilen ürünlerin çeşitlilik göstermesi bölgenin birçok üründe kendisine yettiği görülmüştür.

Tarım yetiştiriciliğinde Erzurum bölgesinin genel yapısı incelendiğinde buğday ve arpanın diğer ürünlere kıyasla ne denli önemli olduğu görme imkânı elde etmiş olduk. Çalışmamızın ana temasını kapsayan vakfiyelerde geçen zirai ürünler asıl değineceğimiz kısım olmuştur. İncelediğimiz vakfiyelerin Erzurum şehir merkeziyle sınırlı olması hasebiyle zirai ürünlerin ne denli etraftaki yerleşimlerde etki olduğuna fazla değinemeyeceğiz. Araştırmamızın konusunu kapsayan vakfiyeler üzerinde şehir merkezinde tespit ettiğimiz zirai alanlarla sınırlı tutulmuştur.

İktisadi, sosyal, eğitim ve dini hizmetlerin sağlanması, hayırseverlerin bu yollarla kendi mülklerinin geleceğini garanti altına alınması gibi nedenlerle her alanda vakıf akarları oluşmuştur. İncelediğimiz Erzurum şehir merkezi ile ilgili vakfiyelerde

¹⁶¹ Cuinet, **a.g.e.**, s. 191.

¹⁶² Verilen rakamlar eserde 8 kilo tahıl ölçeceğine denk düşen şinik üzerinden hesaplanmıştır.

¹⁶³ Cuinet, **a.g.e.**, s. 192.

zirai alanlarla ilgili pek belge tespit etme imkânımız olmamıştır. Bunun nedeni incelediğimiz mekanların şehir merkezini kapsıyor olması etkili olmuştur. Bundan dolayı zirai, tarım gibi arazi üzerinde yapılan tasarruflar genellikle karye ve kazalarda daha sık olmuştur.

İncelediğimiz vakfiyeler içinde şehir merkezinde çok az zirai etkinliklere rastlanılmıştır. Bunlar arasında bağçeler, dut bahçeleri, üzüm bahçeleri, elma bahçeleri gibi tarımsal ürünler yer almıştır. Şehir merkezinde Topçuoğlu mahallesinde ikamet edip burada vakıf kurup akar olarak karye ve mezradaki arazilerini vakfeden Ali bin Hasan ibn-i Amil bu kişiler arasında istisna vazifesi görmüştür. Ali Efendi karye ve mezradaki arazilerinden olan dut, elma, emrud (armut), üzüm asmalarını Erzurum şehir merkezinde kurduğu vakfa akar olarak bağışlamıştır.

Şehir merkezinde oturup müstemilat menzillerinin içinde bağçeleri olan vakıflarda olmuştur. Yukarıdaki bölümlerde konut tipleri içinde değindiğimiz bağçe diye nitelendirilen kısımların mahallelerdeki bağçe ürünlerinin yetiştirildiği alanları kapsamaktadır. Bu bağçeler sayesinde mahallelerde ikamet eden kişiler karye ve mezralardaki ürünlere ihtiyaç duymadan kendi konutlarının içinde olan bağçeler sayesinde meyvelerini temin etme imkânı elde etmişlerdir. Kadın vakıfların konutlarının içinde 3, erkek vakıflarının konutlarının içinde 2 toplam 5 tane bağçe evine yani konutuna rastlanılmıştır. Bu tip konutlar içindeki bağçeler ürün temini konusunda diğer konutlara oranla daha faydalı olmuştur.

3.3.1.3. Ticari Yapılar ve İşletmeler

Ticari yapılar ve işletmeleri gayrimenkuller üzerinden değerlendirmeye tabi tutmaya çalıştık. Erzurum'da kurulan vakıflarda gayrimenkuller arasında dükkanlar, değirmenler, dam, dinek gibi ticari işletmeler de bulunmuştur. Ticaret kurumları arasında vakfedilen dükkanların vasıfları belli olmayanlar ve vasıfları belli olan işletmeler şeklinde iki kısma ayrılabilir. Nitekim bazı vakfiyelerde dükkân vakfedildiği anlaşılmış fakat dükkânın hangi meslek gurubuna dahil olduğu ile ilgili

herhangi bir bilgi bulunmamıştır. Bunun yanında vakfedilen bazı işletmelerde ise hangi meslek gurubuna dahil oldukları vakfiyelerde belirtilmiştir. Kebapçı, mihçı, nalbant, demirci, kazzaz, kuyumcu, haffaf, hallaç gibi birçok işletme olarak dükkanların vakfedildiği anlaşılmıştır. İlk kısımda ticari işletmelerde ilk sırada yer alan dükkanlardan bahsedip, diğer bölümde değirmenlerle ilgili bilgiler verilmiştir.

3.3.1.3.1. Dükkanlar

İncelenen vakfiyelerde şehrin ve bölgenin ekonomisini etkileyen ticari işletmeler önemli yer teşkil etmiştir. İşletmeler farklı meslek guruplarından oluşmuş ve bu meslek guruplarının bulundukları çarşılar, caddeler, sokaklar kendisine has bir özellik göstermiştir. Nitekim kuyumcu işletmesi kuyumcular çarşısında olmuştur.¹⁶⁴ Sakaf mesleğini yapan işletmeler Erzurum’da Sakafhane olarak bilinen mevki de ticari işletmelerini sağlamışlardır.¹⁶⁵ Kazzaz mesleği kazzazlar çarşısında icra edilmiştir.¹⁶⁶ Haffaf esnafı haffaflar çarşısında yan yana teşekkül eden ticarethanelerden meydana gelmiştir.¹⁶⁷ Bu örnekler üzerinden de anlaşılabacağı üzere esnaf teşkilatı sadece payitaht ve etrafı içinde örgütlenmemiş Anadolu’nun en ücra köşelerinde bile esnaflar kendi içinde bulundukları mahallelerde, çarşılarda aynı mesleği icra etmişlerdir. Bu gelenek Türk-İslam sentezinin oluşması, ahilerin Anadolu’da esnaf teşkilatını yapılandırması sonucu bütün Türk-İslam bölgelerine yayılmıştır.

Vakfiyelerin içeriklerinden de görüldüğü üzere Erzurum şehrinin XIX. yüzyıl esnaf guruplarının çeşitliliği ve çokluğu şehrin ticari alandaki etkinliğini de göstermiştir. Esnaf sınıfına mensup işletmelerin fazlalığı ve bu işletmelerin vakfedilmesi şehir ekonomisine ve şehrin sosyal yapısına ne denli canlanma kattığı anlaşılmıştır. Bu tür işletmeler şehirdeki iktisadi ve sosyal hayatı toplum nezdinde diğer bölgelere oranla merkezi konumuna getirdiği anlaşılmıştır. Aynı meslek guruplarını icra eden ustalar birbirine bitişik yapılardan oluşan işletmelerinde usta,

¹⁶⁴ VGMA, 2171, 725.

¹⁶⁵ VGMA, 2171, 23, 36, 37.

¹⁶⁶ VGMA, 2171, 23, 36, 37.

¹⁶⁷ VGMA, 2171, 725.

kalfa, çırak ilişkisine bağlı mesleklerini yapabilmışlardır. Her meslek gurubu kendi çarşısında veya hanında esnaf sınıfının kurallarına riayet edecek şekilde işletmesini sürdürmüş ve bu yolla esnaf sınıfının kalıcılığı, şehir halkına iktisadi katkısını sunmuştur.

Yukarıdaki bölümde de değinildiği üzere vakfiyelerde kadın ve erkek vakıfların akarları çeşitlilik göstermiştir. Kadın vakıfların akarlarında menzil, konut tarzı yapıların çokluğundan bahsetmiştik. Bu kısımda kadın vakıfların kendi mülklerinden olan ticari işletmelerine dükkanlar üzerinden değinilmiştir. Ticari işletmeler kadın vakıfların vakfettikleri farklı meslek guruplarına dahil kaç tane işletmelerinin olduğunu göstermiştir. İşletmeler değerlendirilirken dükkanlara sadece değinilmemiştir. Bunun yanında ticari işletme olan genellikle karyelerde olan değirmenlerde sayısal olarak belirtilmiştir.

Tablo 1. 17: Kadın Vakıfların Vakfiyelerinde Geçen İşletme Tipleri

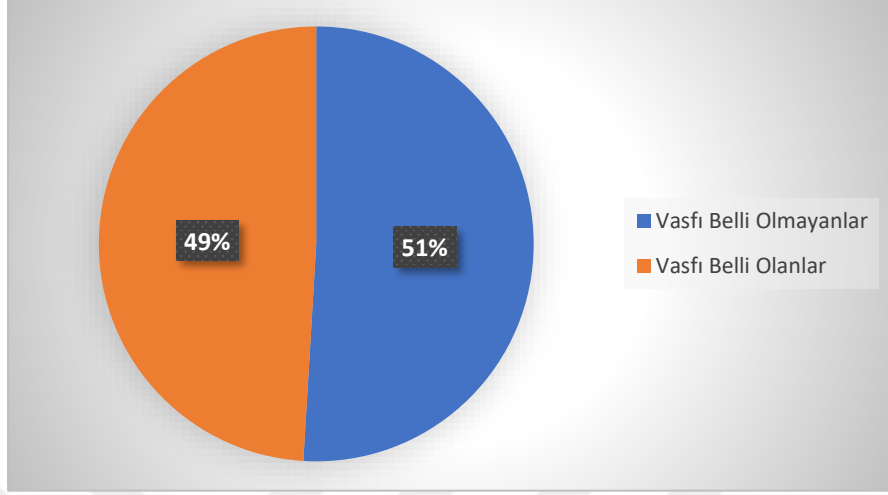
Sayı	İşletme Tipi	Adet	Sayı	İşletme Tipi	Adet
1	Kahvehane	2	13	Sakaf	1
2	Bakkal	2	14	Moytab	1
3	Duhancı	2	15	Mıhçı	1
4	Alefdar	2	16	Düğmeci	1
5	Değirmen	2	17	Tütüncü	1
6	Saraç	1	18	Hatab	1
7	Kuyumcu	1	19	Börekçi	1
8	Attar	1	20	Zenbilci	1
9	Nalbant	1	21	Etmekçi	1
10	Timurcu	1	22	Dinek	1
11	Haffaf	1	23	Dam	1
12	Mumhane	1	24	Kebapçı	1
	Toplam			29	

Yukarıda ele alınan kadın vakıflar tarafından vakfedilen ticari işletmelerde hangi meslek guruplarının daha çok vakfedildiği görülmüştür. Bu kısımda erkek vakıflar tarafından vakfedilen ticari işletmelerin vasfı belli olan ve vasfı belli olmayan şekillerinde sınıflandırılması tablo şeklinde aktarılmıştır. Tabloda görüldüğü üzere kahvehanelerin kadınlar tarafından ticarethane olarak kullanılması istisnai bir örnek olarak görülmektedir. Nitekim dönem ve yapı itibarıyla kadınlar tarafından işletilen kahvehane tarzı yapıların olması mümkün görünmemektedir. Vakıflarda geçen bu durum kadınlara aileden kalan miras veya eşi tarafından devredilen mülkler sayesinde edinildiği düşünülmektedir. Kahvehane tipi yapıların kadınların sahip olduğu işletmeler arasında bulunması şehrin sosyal yapısının çeşitliliğini de bize aktarmaktadır.

Tablo 1. 18: Erkek Vakıfların Vakfiyelerinde Geçen İşletme Tipleri

Sayı	İşletme Tipi	Adet	Sayı	İşletme Tipi	Adet
1	Dükkân	81	17	Bakkal	2
2	Tahtani	22	18	Dam	2
3	Asiyab	4	19	Duhancı	1
4	Matbah	4	20	Kasap	1
5	Abdestane	4	21	Tütüncü	1
6	Kahvehane	3	22	Oturakçı	1
7	Alefdar	3	23	Dikici	1
8	Bezzaz	3	24	Keçeci	1
9	Timurcu	3	25	Fırın	1
10	Nalbant	2	26	Mumhane	1
11	Saraç	2	27	Hallaç	1
12	Mağaza	2	28	Gülcü	1
13	Dinek	2	29	Değirmen	1
14	Hamam	2	30	Anbar	1
15	Çilingir	2	31	Zingini	1
16	Berber	2	32	Han	1
	Toplam			159	

Grafik 1. 14: Erkek Vakıflar Tarafından Vakfedilen Taşınmazların vasıfları belli olanlar ve olmayanlar

3.3.1.3.2. Değirmenler

Bu bölümde değirmenlerin ticari işletme olma özelliklerinden ve vakfiyelerde geçen yapılarından bahsetmiş olacağız. Buğday, arpa gibi zirai ürünlerin işletilerek yani öğütülerek insanı ihtiyaçlar için un veya hayvanlar için yem üretimi sağlanan ticari yapılardandır. XIX. yüzyıldaki değirmenlerin genel yapısına bakıldığında su veya rüzgar gücü ile çalışma özelliği göstermiştir. Su değirmenleri dere, nehir, akarsu yanında yer almıştır. Yeldeğirmenleri, fazla rüzgar alan bölgelerde inşa edilirken, bazı değirmenler ise hayvan gücü ile çalışılmıştır. Vakfiyelerde değirmenlerle ilgili verilen bilgiler metinlerde “*asiyab*”¹⁶⁸ kelimesi olarak yazılmıştır.

İncelenen vakfiyeler arasında 4 hayırsever tarafından 7 değirmenin vakfedildiği anlaşılmıştır. Vakfiyelerde değirmenler genellikle 1 göz dakik asiyab veya 2 göz dakik asiyab ve dinek diye şekillerde geçmiştir. Değirmen vakfeden hayırseverler Erzurum şehir merkezinde ikamet etmiş şahıslardan olmuştur. Şehir merkezinde kurulan vakıflara sadece şehirdeki mülklerini vakfetmemiş, karyelerdeki mülklerini, tarlalarını da vakfetmişlerdir. Buna örnek olarak değirmen vakfeden

¹⁶⁸ Su değirmenlerine evraklarda “*asiyab*” denilmiştir.

vakıflarda görmek mümkün olmuştur. Bu şekilde kurulmuş vakıflardan Kadızâde Mehmed Ragıb Efendi ibn-i Mehmed Reşid Efendi ibn-i Mehmed tarafından 1243 senesinde kurulmuş vakıf gösterilebilir. Nitekim Kadızaade Mehmet Ragıb Efendi Yoncalık mahallesinde yaşamasına rağmen vakfiyesinde karye-i mezkûr diye belirtilen fakat başka bir vakfiye içinde Mehmet Ragıb Efendi'nin değirmenleri ve tarlalarının yanında Önerlü denilen karyede olduğu anlaşılmıştır. Kendi vakfiyesinde karye-i mezkûr denildiği için hangi karye olduğunu tespit edememiştik. Komşu vakfiye sayesinde hangi karyede değirmenleri ve tarlalarının olduğu tespit etme imkânımız olmuştur. Kadızade Mehmet Ragıb Efendi Erzurum şehrinde yaşarken Önerlü karyesinde münasefeten¹⁶⁹ olan tarlalarını ve 2 göz dakik asiyabı ve 1 göz dinekte (değirmenin etrafındaki harman-arsa) olan hissesini şehirdeki vakfına akar olarak vakfetmiştir.¹⁷⁰

Değirmen vakfeden diğer bir vakıf (1233) Göncü Oğlu Halil Ağa bin Mahmud'a ait vakıftır. Erzurum merkezinde vakıf kurup vakfa akar olarak bağışladığı mülkleri karyelerde olmuştur. Karaarz karyesinde bir tarafı vakfın harman yeri, bir tarafı Osman Ağa tarlası ve iki tarafı nehr-i cari ile çevrili olan yerin bir dam derununda 1 göz değirmen ve 1 göz zingini vakfetmiştir. Görüldüğü gibi Halil Ağa vakfını şehirde kurmasına karşın vakfa bağladığı akarlar karyede olmuştur.¹⁷¹ Yine değirmen vakfeden Koşmaşanlı El-Hâc Mustafa Efendi bin İbrahim bin Ebubekir (1258) Erzurum Merkezde yaşamasına rağmen vakfettikleri İspir Kazasına bağlı Değirmendere karyesinde bulunuyor. Mustafa Efendi iki göz dakik âsiyâbı (Değirmen) ve bir dinekte olan hisselerini Erzurum şehrinde kurduğu vakfa akar olarak bağışlamıştır. Kadın vakıflardan olan El-Hâce Güldeste bint-i Abdullah (1223) vakfiyede ismi Mürdlük karyesi diye geçen yerde bulunan 2 göz değirmen ve 1 göz dinek mülklerini Erzurum ilinde kurduğu vakfa bağlamıştır.¹⁷² Erzurum vakıflarına akar olarak sadece şehirdeki akarlar bağışlanmamış, karyedeki akarlarında vakıflara bağlandığını bu örneklerden görmüş olmaktadır.

¹⁶⁹ Vakfiyelerin içeriğinde tarla ilgili kısımlarda geçen bu kelime, başkasıyla olan ortak tarlalarının yarı yarıya olan kısmını yani tarlalardaki kendi hissesini vakfetmesine denilmiştir.

¹⁷⁰ VGMA, 2152, 75, 112.

¹⁷¹ VGMA, 2152, 85.

¹⁷² VGMA, 2152, 75, 112; VGMA, 603, 111.

Yekûn olarak bakıldığında Erzurum vakıflarına gelir sağlayan 4 adet köy bulunmuştur. Bu 4 köy değirmen vakfetmiş olup, etraflarında vakfiyelerde geçen harmanlar, nehr-i cari diye belirtilen nehir, akarsu, dere gibi değirmenin su ile işletilmesini sağladığı görülmüştür. Bu nedenle Erzurum'daki değirmenlerin su ile kullanılan değirmenlerden olduğu anlaşılmıştır.¹⁷³

3.4. HİZMET AMAÇLARINA GÖRE VAKIFLAR

Vakıf kurumu ana tema olarak rıza-i ilahiye amaç edinmiş ve bu amaç ile farklı alanlarda hizmet vermek üzere meydana gelmiştir. Osmanlı toplumunun medeniyet temellerinin başında vakıf kurumları görülmüştür. Osmanlılarda vakıf toplumun her alanında etkili olan, her alanında hizmet vermeye çalışan, devletin bel kemiğini oluşturan kurumlardan olmuştur. Vakıfların hizmet amaçları dini, sosyal, eğitim, beledi, ailevi gibi çeşitli alanları kapsamıştır. İncelenen dönem içerisinde Erzurum'da dini, sosyal, eğitim, beledi alanlarında hizmet amacıyla kurulmuş vakıfların olduğu anlaşılmıştır.

Değerlendirdiğimiz vakfiyeler genel olarak dini ve sosyal alanda hizmet amacı sağlayan vakıfların aynı kısımlarında bulunmuştur. Dini ve sosyal hizmet alanları Erzurum'da vakıfların hizmet amaçları arasında vazgeçilmez iki hizmet amacı olarak görülmüştür. Eğitim ve beledi hizmeti amacı taşıyan vakıf sayısı 6'yı geçmemiştir.

Çalışmanın kapsadığı Erzurum merkezinde XIX. yüzyılda kurulan vakıfların büyük bir kısmıyla dini hizmetlerin sağlanması amaç edinmiştir. Bu tür vakıfların amaçları arasında camileri ihya ve inşa etme, camilerin kandillerle, mumlarla aydınlatılması, hatib, müezzin, vaiz, hizmetli gibi görevlilerin ücretlerinin ödenmesi amaç edinmiştir. Birçok vakfiyenin içeriğinde Kuran-ı kerim okutulması, hatim ve mukabele yapılması, mevlid, miraciye okunması sağlanmıştır. Aynı zamanda bazı

¹⁷³ VGMA, 2152, 85.

vakıflarda Medine-i Münevverde harem-i şerifte hatiplik yapan kişiye paranın istirbah edilmesi gaye edinmiştir. Bunların haricinde mektep ve medreselerin desteklenmesi, fakirlere yardım edilmesi, çeşme, su yollarının tamir edilmesi de vakıfların amaçları arasında olmuştur.

Tablo 1. 19: Erzurum'daki Vakıfların Hizmet Amaçlarına Göre Dağılımı

Hizmet Amacı	Vakıf Sayısı
Camide Din Hizmetleri	90
Tekke ve Zaviyelerde Hizmet	1
Sosyal Alanda Hizmetler	57
Eğitim Öğretim Hizmetleri	5
Beledi Hizmetler	1

Tablodaki rakamlar incelendiğinde cami hizmeti amacına göre kurulmuş vakıf sayısının 90 olduğu görülmüştür. Burada elde ettiğimiz vakfiyeler haricinde Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde XIX. yüzyıl Erzurum'uyla ilgili olan belgeler arasında tespit ettiğimiz mahkeme kayıtları, müteveli değişiklikleri, vakıf anlaşmazlıkları, vakıflara ihanet belgeleri, muhasebelerinde yanlış beyanları verilen belgelerde dahil edilmiştir. Bu bağlamda 75 vakfiye ile Erzurum'daki vakıflarla ilgili tarihleri eksik olan vakıflar veya mahkeme başvurularıyla ilgili tespit ettiğimiz belgelerin toplamını sunmuş olduk. Diğer hizmet amaçlarına göre değindiğimiz vakıflar tespit ettiğimiz vakfiyelerle sınırlandırılmıştır.

Vakıfların idare edilmesi, vakıfların işletilmesi ve kontrolünün sağlanması için vazifeli olarak çalışan görevliler müteveli, nazır, cabi, ferraş isimleriyle nitelendirilen kişiler olmuştur. Vakıf kurucuları, meydana getirdikleri vakıfların çoğunda kendilerini müteveli olarak tayin etmiştir. Müteveli vakıf işlerini idare eden kişiye denilmiştir.¹⁷⁴

¹⁷⁴ Salih Pay, **Kuruluşundan Günümüze Yeşil Külliyesi**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, II. Baskı, Bursa, 2010, s. 223.

İncelediğimiz vakfiyelerin içeriklerinde kendisini müteveli olarak tayin eden kişi sayısı neredeyse bütünü kapsayacak durumda olmuştur. Eğer kendileri vefat ederlerse müteveli olarak kendilerinden sonra erkek çocuklarından büyük olanının tayin edilmesini belirtmişlerdir. Çocukları olmayan vakıflar kardeşlerinden veya kardeşlerinin çocuklarından müteveli tayin etmişlerdir. Çocukları olmasına rağmen kendisinden sonra önce eşi hayatta olursa eşini, eşi vefat ederse çocuklarına tevliyetin geçmesini belirten vakıflar olmuştur. Bazı vakıflarda toplumun önde gelen kişileri, cami imamı gibi şahıslar müteveli olarak tayin edilmiştir. Fakat bunların sayıları sınırlı olmuştur. Genellikle aile efradında kimse kalmadığında tevliyet vazifelerini cami imamına geçilmesi istenmiştir. Eğer savaş, işgal gibi durumlar şehirde cereyan edip ahalî buradan göç etmek zorunda kalırsa o zaman kim müteveli ise gittiği yerde aynı vakfı bina eyleyip, gittiği yerde devam ettirmesi belirtilmiştir. Vakfiyelerde bu türden birçok örnek mevcuttur. Buna en iyi örnek olarak Ali Efendi ibni el-Hâc Bekir'e ait vakfiyesini gösterebiliriz. Nitekim bu vakfiyede eş, çocuk, cami imamı gibi kimselerin belirtildiği anlaşılmıştır.¹⁷⁵

“...vakf-ı mezkûrun tevliyeti hayatda olduğumca kendim mütevellî olub vefât etdiğimde halilem Münife Hanım ibneti Abdullah müteveliye ola. Ba'de-vefâtihimâ mezbûrdan mütevellid oğlum Mustafa mütevellî ola. Ve ba'de-vefâtihi merkumun evlâd-ı zükûru batnen ba'de batnin mütevellî olalar evlâd-ı zükûru inkırâz buldukda evlâd-ı inâsı kezâlik mütevellî olalar. Bade'l-inkırâz mahalle-i mezbûrede vâki' Gürcü Mehmed Paşa Câmi'-i şerîfinde bi'l-fi'îl ifâ-i hizmet eden İmam Efendi şurût-ı mezkûre üzere mütevellî ola. Ve şâyed şu beldeye a'dâ-i Dînimiz olan küffârdan birinin istilâsıyla ahâlî-i İslâm etrâf ve eknâfa dağılub hicret etdiklerinde o târihten mütevellî olan kimesne dahî hicret edecek olur ise vakf-ı mezkûr mütevellî yediyle bey' olunub hicret etdiği mahalde semen-i mezkûr ile vakfiyyet üzere bir binâ olub iştirâ edüb meşrûtası kendi re'yine mufavvaz ola...”

3.4.1. Dini Hizmetler

Dini hizmetlere bakıldığında Osmanlı Devleti'nde camiler, mescitler bütün Müslümanların ibadet yaptıkları ve aynı zamanda bu dini hizmet alanlarının mektep ve medrese tarzında talebelere eğitim verildiği mekanlar özelliği taşımıştır. Dini hizmetlerin yapıldığı camiler ve mescitlerde verilen medrese eğitimleri toplumsal

¹⁷⁵ VGMA, 2171, 17, 24-25.

fayda güden ahlak, dini bilgiler gibi çeşitli alanları kapsamıştır. Cami ve mescitler Osmanlılarda sadece dini hizmet amacı gütmemiş, bunun yanında camiye gelen halkın toplumsal olarak kaynaşmasını sağlayan mekân özellikleri göstermiştir. Vakıflar ise bu hizmet alanlarını meydana getiren, koruyan ihya ve inşa eden kurum olmuştur.¹⁷⁶

Vakıfların kuruluş gayelerine bakıldığında neredeyse hepsinin dini hizmet amacı taşıdığı, rızayı ilahi amaç edindiği anlaşılmıştır. Bu bölümde geçen dini hizmetler kavramının kapsadığı alan cami, mescit gibi yapıların vakıflar eliyle ihya ve inşa edilme şekilleri anlatılmıştır. Bunun yanında dini hizmet alanlarında çalışan görevlilerin ücretlerinin verilmesinin vakıflar eliyle sağlandığı vakfiyelere değinilmiştir.¹⁷⁷ Vakıfların görevlilere verdiği ödemeler vakıf giderlerinde ilk sıralarda yer almıştır. Buna en iyi örnek olarak Süleymaniye Vakfında 1557 senesinde 636 görevli toplam olarak 2.390 akçe maaş almışlardır. 1557 senesinden 1585'e gelindiğinde görevli sayısı 936'ya çıkmış ve aldıkları maaşlarsa 3.279 akçeye tekabül etmiştir.¹⁷⁸ Bu vakfa benzer geniş bütçeli padişah vakıflarında görevli sayısı ve dini hizmetlerde bulunan vazifeli çok olmuştur. Fakat daha kırsal bölgelerde kurulmuş olan vakıfların dini hizmet alanlarına, görevli sayısı, görevlilere verilen ücretler daha az ve kısıtlı olmuştur. Erzurum bölgesi, payitaht merkezine uzak olması, saray efradının buralara yatırım yapma imkanını zora sokmuştur. Bu nedenle Erzurum'daki vakıf görevlilerine verilen ücret örnek verdiğimiz vakıflara göre çok daha düşük olmuştur.

İncelenen vakıflarda sadece dini hizmetler için kurulan vakıf sayısının 17 olduğu anlaşılmıştır. Dini ve sosyal hizmetler için kurulmuş vakıf sayısı 48 olduğu tespit edilmiştir. Dini, sosyal ve eğitim alanında hizmetler için kurulmuş vakıf sayısı 3 olmuştur. Dini ve eğitim hizmetleri için kurulmuş vakıf sayısı 1 adet olmuştur. Dini, eğitim, tekke hizmetleri için kurulmuş vakıf sayısı 1 adet olduğu anlaşılmıştır. Dini,

¹⁷⁶ Ufuk Gülsoy, v.d., **Bir Medeniyetin İzdüşümü Vakıflar**, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2012, s. 237.

¹⁷⁷ Ali İhsan Karataş, **Şeyhülislam Karaçelebizade Abdülaziz Efendi**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2015, s. 155.

¹⁷⁸ Güran, **a.g.e.**, s. 36-37.

sosyal, eğitim ve beledi hizmetlerinin sağlanması için kurulan vakıf sayısı 1 olmuştur. Sadece sosyal amaçlı kurulmuş vakıf sayısı ise 4 olmuştur.

Hizmet amaçlarına göre değerlendirdiğimiz vakfiyelerde dini hizmet amacı ile kurulmuş vakıfların genellikle camilerin tamiri, cami görevlilerinin ücretleri söz konusu olmuştur. Bunun yanında Medine-i Münevver'deki imamlara, vaizlere, hatiplere de gelirden pay gönderen vakıflar olmuştur. Vakıflarda dini hizmetlere ayrılan paylara baktığımızda kandil, mum gibi aydınlatma araçlarının konulması, yenilenmesi gibi işlemlerde yapılmıştır.

3.4.2. Sosyal Hizmetler

Toplumsal yapının temelini oluşturan temel taşlar vardır. Bu taşlardan en önemlilerinden olan din, sosyal ilişkilerin tesis edilmesinde ve iyileştirilmesinde gerekli görülen önlemleri sağlar ve buna dayanarak tavsiyelerde bulunur. Bu bağlamda İslamiyet menfaat gütmeden rızayı ilahı gözeterek sosyal destek amacı güden bir yapıdadır. Bu gaye vakıf kurumunun ortaya çıkmasını sağlamıştır. İnsanların toplumsal konulara eğilme, destek ve yardımlarda bulunma gayeleri sosyal yardımlaşma kültürünün oluşmasına öncülük etmiştir.¹⁷⁹

Vakıflar şahıslara, şehirlere, din, dil, renk, ırk özelliklerine göre çeşitlilik gösteren yapılar arasında bütünlüğü sağlayan sosyal bir müessesedir. Toplumsal bütünlüğü bozan, ayrıştıran yaklaşımları bir kenara bırakıp yerine bütünleştirici özelliğini ortaya çıkaran bir yapıdır. Vakıflar özellikle ihtiyaç duyulan alanlarda aktif olan, buna binaen ihtiyaçların giderilmesi için meydana gelmiş kurum özelliği de taşımıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁹ Adnan Ertem, **Osmanlıdan Günümüze Vakıflar**, Divan Dergisi Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, Sayı 6, 1999, s. 37.

¹⁸⁰ Bahaeddin Yediyıldız, **“Vakıf”**, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 42, İstanbul, 2012, s. 483; Ertem, **a.g.m.**, s. 35-37.

Vakıflar genellikle gelir durumu iyi olan finans noktasında sorun yaşamayan kişiler tarafından meydana getirilmiştir. Bu şahısların kendi servetlerinden oluşturdukları sermayeleri ile belirli bir pay veya bütün sermayesini özel mülkiyetten çıkartıp, kamusal mülkiyet haline dönüştürmesi neticesinde vakıf kurumları meydana gelmiştir. Vakıf kurumunun sağladığı gelir sermayesi olan zengin şahısların, düşük gelirli bireylere tüketim sağlayan sosyal yardım müessesesi görevi görmüştür. Bunun neticesinde vakıflar, gelir ve sermayenin sosyal tabakanın her alanına yayılmasını sağlamış ve zengin ile fakir kesim arasındaki alanın genişlemesini engellemiştir. Bu yolla zengin fakir arasında oluşacak ekonomik uçurumunda önüne geçilmiştir. Bu bağlamda sosyal alanda oluşan yardımlaşma, bütünleştirici yaklaşımlar toplumun her kesimindeki bireylerin maddi ve manevi olarak bir olmalarını ve birlikte hareket etmelerini sağlamıştır.¹⁸¹

Vakfiyeler incelendiğinde fakir kesimin sosyal hizmet ve sosyal dayanışma alanlarında desteklenip, ihtiyaçlarının giderilmesi amaç edinmiştir. Sosyal yardım olarak talebelere, öksüz ve yetim çocuklara parasal ve giyecek destekler sağlanmıştır. Sosyal hizmet alanında geniş bir hizmet alanı oluşmuş ve bunlar vakıflar eliyle yapılmıştır.

Sosyal hizmetler bakımından vakıflar incelendiğinde bazı vakıfların mahalle, kaza veya köylerdeki çeşmelerin su tamirlerinin yapılması, su kanallarının ve yollarının bakımlarının yapılması veya yenilenmesi, fakir talebelere elbise ve ayakkabı alınması şeklinde sosyal ve toplumsal yardımlaşmaya yönelik hizmetler sunulmuştur. Bunların haricinde Haremeyn vakfını destekleyen, Ravza-yı Mutahhara görevlilerinin ücretini ödemek, annesinin veya babasının mezarının tamirinin yapılması şeklinde gayeler edinen vakıflarda olmuştur. İncelenen dönemde 48 vakfın hem dini hem de sosyal hizmetleri amaç edinen vakıf kurdukları anlaşılmıştır.

¹⁸¹ Ertem, **a.g.m.**, s. 35-39.

3.4.3. Eğitim Hizmetleri

Eğitim hizmetleri İslam dünyasında önemli bir yer teşkil eden kurumlardandır. Eğitim hizmetlerinin ana teması medreseler üzerinden gelişmiştir. Medreseler eğitimin bütün olarak içinde barındırdığı bir yapı özelliği göstermiştir. Anadolu'daki eğitim hizmetlerinin temellerine bakıldığında Selçuklu devrine değin gittiği anlaşılmaktadır. Nitekim Türk-İslam sentezi olarak Selçuklu devrinden itibaren eğitim hizmetlerinin medrese etrafında geliştiği görülmüştür. Selçukluların Anadolu'da oluşturduğu hizmet alanlarından olan eğitim hizmetleri Osmanlı Devleti'ne intikal etmiştir. Osmanlılar da eğitim hizmetinin temel taşı olan medreseler daha da geliştirilerek her bölgede uygulanmaya çalışılmıştır. Osmanlılar döneminde gelişen medreselerde pek çok müderris, alim yetişmiştir. Bahsi geçen eğitim hizmetlerinin desteklenmesi, ihtiyaçlarının karşılanması vakıf müesseseleri tarafından sağlanmıştır. Nitekim vakıf kurumları dini ve sosyal alanlarda sağladığı hizmetleri, aynı zamanda eğitim alanındaki hizmetlere sağlamıştır.¹⁸²

İncelenen vakfiyeler içinde eğitim hizmetlerine gelirden paranın istirbah edildiği 6 adet vakıf olduğu anlaşılmıştır. Bu vakfiyelerden dini, sosyal ve eğitim hizmetlerine ayrılan 3 adet vakıf mevcut olduğu görülmüştür. Sadece din ve eğitim alanına vakfedilmiş akarlar ise 1 adet olduğu tespit edilmiştir. 1 adet vakfiyede ise dini, beledi ve eğitim hizmetlerine ayrıldığı, kalan 1 vakfiyenin ise dini, tekke ve eğitim hizmetlerine ayrıldığı görülmüştür. Görüldüğü üzere vakfiyelerde sadece eğitim alanına vakfedilen herhangi bir akarın olmadığını anlamaktayız. Eğitim hizmetlerine vakfedilen akarlar genellikle dini veya diğer hizmet alanlarına da pay ayrılmış vakıflar olduğu görülmüştür. Eğitim hizmetlerine yapıların harcamaların bütününde medreselerin ihyaları, ihtiyaçları ile görevli müderrislere elde edilen icareden pay ayrıldığı görülmüştür. Medreselerdeki görevlilere ödenen paranın senelik ödenmesi ve kıdemlere göre farklılık göstermesine özen gösterilmiştir. Bunun yanında medresede eğitim gören talebelerin ihtiyaçlarına da senelik pay ayrılmıştır. Fakat medreselerin

¹⁸² İbrahim Ateş, "Vakıflar Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları", Vakıflar Dergisi, S. 14, 1982, s. 30-31.

genel durumu, müderrislerin ilmi, eğitim durumlarıyla ilgili herhangi bir bilgi vakfiyelerde geçmemiştir.

Erzurum’da eğitim hizmeti amacıyla kurulmuş ve vakfın büyük bir kısmının eğitim alanına adandığı Hoca el-Hâc Ahmed Efendi ibni İbrahim el-Bayburdî’ye ait vakıf müstesna vakıflar arasında yerini almıştır. Ahmet Efendi büyük çaplı, zengin kitapları olan bir kütüphane vakfetmiştir. 79 yazma eserden oluşan kütüphane muhtemelen XIX. yüzyıl Erzurum’unda önemli kütüphaneler arasında olmuştur. Vakfın akarları çok olması nedeniyle vakfedilenler tablo şeklinde gösterilmeye çalışılmıştır. Kütüphane vakfeden Hoca el-Hac Ahmed Efendi’nin vakfettiği kütüphanedeki eserleri liste halinde vermeye çalıştık.¹⁸³ Kütüphanenin içinde yazma eserlere bakıldığında büyük bir kitap koleksiyonunun XIX. yüzyıl Erzurum şehrinde var olduğunu bize göstermektedir. Bu durum Osmanlıların sınır boylarında bulunan Erzurum şehrinde dahi geniş çaplı eserlerin varlığının söz konusu olduğunu anlamaktayız. Şehrin sosyal ve eğitim yapısının azımsanmayacak derecede var olduğunu görmekteyiz.

¹⁸³ VGMA, 2152, 84, 63.

Tablo 1. 20: Hoca el-Hâc Ahmed Efendi ibni İbrahim el-Bayburdî'ye Ait 79 Yazma Eser

Sayı	Cilt	Eserler	Sayı	Cilt	Eserler
1	6	Mısır basmasından tefsîr-i Kur'an Rûhu'l-Beyân	40	1	alâ-Celâleddîn
2	10	Mısır basmasından Buhari-i Şerîf şerh-i Kastalânî	41	1	Hidâye? Hâşiyesi (...)
3	2	Şifâ şerh-i Aliyyü'l-Karî	42	1	Molla Câmi Acem basması
4	1	er-Rahmân tefsîr-i Hamâmî	43	1	Hayâlî Hâşiyesi Selikutî
5	1	Yasin Tefsîri	44	2	Şerh-i Molla Câmi Muharrem
6	1	Dürretü'n-Nâsihîn	45	1	Kafiye Mu'ribi
7	2	Tarîkat-ı Muhammediye şerh-i Hâdimî	46	1	Abdûlgafur
8	2	Tarîkat-ı Muhammediye şerhi Vesîleler	47	1	İzhâr ve Netâyic
9	1	Kudsî.	48	1	İzhâr Mu'ribi
10	2	Mülteka şerh-i Damad	49	1	Netâyic-i Hâzırası Gayetü'l-Enzâr
11	2	Dürer Şerhu Gurer	50	1	Netâyic Hâşiyesi Hasan Lârî
12	1	İbrahim Halebî	51	1	Avâmîl Tuhfesi
13	1	Halebî hâşiyesi Hilvetü'n-Nâcî	52	1	Şerh-i Seyyid Abdullah
14	1	Kasîde-i Büreyde	53	1	Merah şerh-i Dinkoz
15	1	Şir'a şerh-i Seyyid Ali (...) Kudûrî yazma	54	1	İzzî şerh-i Saadeddin
16	1	Ta'îlm-i Müte'allim Şerhi yazma	55	1	İzzî şerh-i Seyyidî
17	1	Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam ma'a Tabakati'l-Ümem	56	1	Maksûd şerhi Rûh-ı Şurûh
18	2	usûl-i fıkıhdan Tavdîh Telvih	59	1	İsti'âre-i Usâm
19	3	Kamûs-ı İslambol.	60	1	İsti'âre-i Usâm Nakîzâdesi
20	1	bir cild (...)	61	1	Şerh-i Alâka
21	1	Mutavvel Acem basması	62	1	Vaz'ıyye şerh-i Ali Kûşî

22	1	Muhtasar-ı Ma'ânî	63	1	Hüseyniyye ve Velediyye ve Taşköprü yazma
23	1	Mutavvel Hâşiyesi Selikuti	64	1	Hüseyniyye Nakîzâdesi
24	1	Şerhu Ebyâtu't-Telhîs ve'l-Muhtasar	65	1	Velediyye-i şerh-i Abdülvehhab
25	1	Ferâ'iz-i Seyyidî yazma	66	1	Hüsâmkatı ve Adûdiyye
26	1	Bir cild (...)	67	1	Hikmetü'l-Ayn
27	1	Ferâ'iz Tercemesi Dursuniye yazma	68	1	Kadı Mîr
28	1	Ferâ'izden Mahmûdiye ma'a Sâkî Risâlesi	69	1	Kadı Mîr hâşiyesi Lârî
29	1	Secâvend-i Tayfur yazma	70	1	Dürrü'n-Nâcî
30	1	Tevcîd Şerhi Ramazan Efendi	71	1	Fenârî şerh-i Şevkî
31	1	Fenârî Hâşiyesi Kul Ahmed yazma	72	1	Tasdîkat-ı Selikutîsi
32	1	Kul Ahmed üzerine Kara Halil	73	1	Tasavvurât Tasdîkat üzerine yazma. Seyyid ma'a Tehzîb yazma
33	1	Cihet-i Vahdet üzerine Mehmed Emin	74	1	Muğni't-Tullâb
34	1	Mehmed Emin üzerine Kara Halil	75	1	Tasavvurât üzerine Kara Davud.
35	1	Tasavvurat Tasdîkat	76	1	Muhtasar-ı Müntehâ yazma
36	1	Tasavvurat Nakîzâde	77	1	Şâhidî
37	1	Tasdîkat Nakîzâdesi	78	1	Pend-i Attâr
38	1	Kevâşî el-Akbesî	79	1	Nah[i]v[e]
39	1	Tasavvurat-ı Selikutîsi			

Kütüphanedeki eserler incelendiğinde tarihi nitelik taşıyan yazma eserlerin olduğu görülmüştür. Mısır basmasından buhariye, kamus-ı İslambol'dan risalelere birçok alanda ciltler halinde oluşturulmuş yazma eserler vakıf müessesesi bünyesinde herkesin faydalanabileceği eğitim hizmetlerine adanmıştır. Bu kütüphanecilik girişimi eğitim hizmetlerinde olduğu gibi sosyal hizmet amaçları da taşımıştır. Nitekim kütüphane vakfında dönemin her bireyinin faydalanabileceği, her talebenin iştirak edebileceği bir ortam oluşturulmuştur.

Eğitim hizmetlerine icareden pay ayıran diğer vakıflar arasında sâbıkâ Vâli-i Erzurumlu Mehmed Emin Paşa Hazretleri, Dördüncü Ordu-yı Hümayunu Redîf Birinci Sınıf-ı Tâlî Alayının Kâimmâkâmı İzzetlü İbrahim Bey ibn-i Abdullah bin Abdurrahman, El-Hâc Mehmed Efendi ibnü'l-merhûmu'l-mağfûru'l-âlimü'l-fâzıl Osman Efendi, el-Hâc Salih Efendi bin Ahmed bin Abdullah ve Piruze bint-i Müştak Efendi olmuştur. Vakıf isimlerinden de anlaşılacağı üzere eğitim hizmetlerine gelir tahsis etmek için vakıf kuran şahısların bölgenin üst düzey görevlileri, idarecileri ve zengin şahıslarından oldukları anlaşılmaktadır. Bu bakımdan bölge idarecilerinin eğitim hizmetlerinin bölgede eksik bırakıldığı bunun üzerine eğitim alanında yaşanan sorunların giderilmesi maksadıyla vakıflar kurdukları görülmüştür. İdareciler bölgedeki devlet otoritesinin tesis edilmesi ile tek ilgilenmemişler bunun yanında dini, sosyal ve eğitim alanlarında da etkin olmuşlardır. Eğitim hizmetleri için kurulan 6 vakıftan sadece 1 tanesinin kadın vakfa ait olduğu anlaşılmıştır.

3.4.4. Mahalli Özellikler

XIX. yüzyılda Erzurum'da var olan mahallelerle ilgili bilgiler birinci bölümün son kısmında detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Fakat birinci bölümde aktarılan mahalle isimleri birincil kaynak olarak BOA arşivlerine, ikincil kaynaklara dayandırılarak tespit edilen mahalle isimleri olmuştur. Bizim araştırmamızın ana konusunu oluşturun üçüncü bölümde vakfiyelerin içinde geçen mahallelerin tespiti manasında önem teşkil etmiştir. Nitekim XIX. yüzyıl Erzurum'da kurulmuş olan vakıflarda geçen mahalle isimleri, şehirde XIX. yüzyılla ilgili genel mahalle isimlerinin bütüncül olarak

vakfiyeler aracılığıyla tespitini sağlamıştır. Bu bölümde sadece XIX. yüzyılda kurulmuş vakıflarda geçen mahalle isimleri listelenmiştir. Vakfiyelerde geçen mahalle isimlerinin BOA belgelerinde tespit edilen mahalle isimleriyle uyumlu olduğu çoğunun isimlerinin iki arşivde de geçtiği görülmüştür. Bu bakımdan VGMA ve BOA belgelerinde Erzurum şehri ile ilgili mahalli özelliklerin tezat olmadığı, birbirini destekler nitelikte olduğu çalışmanın içeriğinden anlaşılmaktadır.

Tablo 1. 21: Vakfiyelerde Geçen Erzurum Şehrindeki Mahalle İsimleri

Sayı	Mahalleler	Kaynak VGMA Defter Nr.
1	Abdurrahman Ağa	2171
2	Ali Paşa	2171
3	Ayas Paşa	2152
4	Bakırcı	2152
5	Beğen Ağa	2171
6	Cafer Efendi	2152
7	Cami-i Kebir	600
8	Cedid	2152
9	Cortan (?)	582
10	Çukur	2171
11	Derviş Ağa	2152
12	Emin Kurbu	2152
13	Fıtna	2171
14	Gez	2152
15	Habib Efendi	2152
16	Hacı Cuma	2171
17	Hacı Veyis	593
18	Hasan Basri	2171
19	Hanım Hamamı Mescidi	590
20	Kadana	591

21	Kasım Paşa	581
22	Kara Kilise	2171
23	Katne	596
24	Kavak	2171
25	Kemhan	609
26	Köse Ömer Ağa	2171
27	İbrahim Paşa	2152
28	Lala Paşa	2152
29	Mehdi Abbas	2152
30	Mehdi Efendi	2171
31	Mirza Mehmed	2152
32	Mumcu-i Süfla	2171
33	Mumcu-i Ulya	2171
34	Murad Paşa	2171
35	Sivas	2171
36	Sultan Melik	2171
37	Şeyhler	2171
38	Taş Mescid	2171
39	Topçuoğlu	2152
40	Üveys Efendi	2171
41	Vani Efendi	609
42	Yeğen Ağa	609
43	Yoncalık-ı Süfla	2171
44	Zağaracı	593

Vakfiyelerden elde edilen tablodan da anlaşılacağı üzere 44 mahalle isminin XIX. yüzyıl Erzurum şehrinde görüldüğü anlaşılmıştır. 1835 senesinde Erzurum’da yapılan nüfus sayımında 55 mahalle ismi geçmiştir.¹⁸⁴ Başka bir dönemde BOA, Maliye Ceride Odası defterlerinden elde edilen belgelerde 1847 senesinde yapılan nüfus sayımında 53 mahallenin olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁵

Çoruh’un temettüat defterlerine dayandırarak hazırladığı tezinde ise mahalle sayısının 42 olarak tespit edildiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁶ Yine XIX. yüzyıl Erzurum’uyla ilgili bilgi veren yabancı yazarlardan olan Cuinet’in verdiği mahalle sayısı 52 olmuştur.¹⁸⁷ Mehdi Efendi ve Mehdi Abbas mahallelerinin aynı mahalle olma ihtimali bulunduğu için bu konuda ekstrasdan açıklama yapılmıştır. Aynı zamanda bazı vakfiyelerde Habib-i ulya veya Habib-i Süfla gibi nitelemelerde olmuştur. Fakat listede sadece Habib Efendi olarak belirtilmiştir. Boyahane, Çırçır, Çortanoğlu, Fevziye gibi mahalle isimlerinin vakfiyelerde geçtiği görülmemiştir. Bunun en büyük sebebi hiç kuşkusuz o mahallelerde vakıf kurulmaması etkili olmuştur. Bazı kaynaklarda mahalle isimleri verilmeyip nıfsı Erzurum dahilinde, nıfsı Erzurum haricinde gibi yer belirtme şekilleri olmuş, bu tür vakfiyelerde mahalle isimleri kesin bir şekilde belirtilmemiştir. Kale içinde veya kale dışında anlamlar taşıdığı anlaşılmıştır. BOA evraklarında tespit ettiğimiz Erzurum mahalleleri arasında daha önce herhangi bir yerde rastlamadığımız iki mahalle ismini tespit ettik. Çifte Hamam ismi BOA evraklarında geçmiş olmasına rağmen buranın bir mahalle ismi olduğu ile ilgili herhangi bir belge mevcut değildi. BOA belgelerinde Çifte Hamamın bir mahalle olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁸ Diğer mahalle ismi ise Hantasor diye geçmiştir. Hantasor isminde bir mahallenin geçtiğini de herhangi bir belgede tespit edemedik.¹⁸⁹

¹⁸⁴ BOA, D.CRD. d., 40465, 1251, s. 2.

¹⁸⁵ BOA, ML. CRD., 1146, 1263, s. 4.

¹⁸⁶ Çoruh, a.g.t., s. 8.

¹⁸⁷ Cuinet, a.g.e., s. 183.

¹⁸⁸ BOA, C.EV., (1219), 92, 4599.

¹⁸⁹ BOA, İ.DH., (1297), 800, 64878.

3.4.4.1. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivine Göre Erzurum Şehrindeki Yer İsimleri

XIX. yüzyıl Erzurum şehrinde kurulmuş olan vakıf müesseselerinde yer isimleri önemli bir alan teşkil etmiştir. Nitekim vakfiye içeriklerinde vakfedilen akarın tarifi yapılırken bulunduğu mahalle, çarşı, han, cadde, sokak ve etrafındaki ticarethaneler veya menzillere göre tarif edilmiştir. Bu maksatla vakfiyelerin içeriklerine dayanarak dönemsel ve mekânsal tespitler yapılabilirken, hangi mahallede hangi çarşıların, hangi camilerin, hanların, caddelerin, sokakların ne olduğu da çok kolay bir şekilde tespit etme imkânı sağlamıştır. Bu nedenle vakfiyelerin içerikleri için topografik bilgi kaynağı demek mümkün olmuştur. Akarın olduğu alanda umumi yolların geçip geçmediği, yanındaki dükkanların hangi meslek icra ettikleri, dükkân sahiplerinin isimleri, lakapları ve bazen de isimlerinden Ermeni, Türk veya başka ırka mensupsa kolaylıkla anlaşıldığı görülmüştür. Vakfedilen akarların bulundukları çarşıya veya caddeye göre değerli olduğu fiyatlarından veya bahsi geçen dükkanların mesleklerinden anlaşılmıştır.

3.4.4.1.1. Çarşılar ve Meydanlar

Bir şehrin genel yapısı incelendiğinde çarşı o şehrin merkezi ana materyali görevi görmektedir. Bütün yolların birleştiği, mahallerin kesişme noktaları hep çarşıya çıkmıştır. Çarşı şehrin şenlendirilmesinde başrolü görmüştür. Çarşılar, cami, pazar, meydan gibi oluşumlardan teşekkül etmektedir. Şehrin ana merkezi görevini çarşılar üstlenmiştir. Bu maksatla şehirlerin şenlendirilmesinde çarşıların iktisadi yönden geliştirilmesi etkili olmuştur. Erzurum şehri incelendiğinde birçok çarşının olduğu anlaşılmıştır. Vakfiyelerde çarşının büyüklüğü ve ticari hacminin genişliği ne kadar olursa iktisadi değeri de o kadar büyük olur. Çarşılar işlek yerlerde ise dükkanların, evlerin maliyeti daha yüksek olmuştur. Vakıf kuran şahıslar işlek bir çarşıda vakfettiği bir akar varsa o akarın değeri de bulunduğu çarşıya göre kıymetlendirilmekteydi.

Erzurum çarşılarına bakıldığında XIX. yüzyılda meslek guruplarına göre şekillenmiştir. Bu sebeple çarşılar iş yaptıkları meslek guruplarının isimleriyle anılmıştır. İsimleri geçen çarşılar bulundukları muhitte kendi mesleklerini icra etmekteydiler. Kuyumcular çarşısında kuyumcu esnafını bütüncül olarak görebilmekteyiz. Hayvancılıkla uğraşan kişilerin zahire meydanında zahirecilikle ilgili bütün ihtiyaçlarını tedarik edebilmekteydi. Aynı durum haffaf çarşısında, keçeciler çarşısında da görülmektedir. Vakfiyelerde geçen çarşı ve meydan isimleri şöyle olmuştur:

Tablo 1. 22: XIX. Yüzyıl Erzurum Şehrinde Var olan Çarşılar

Sayı	İsim	Sayı	İsim
1	Attarlar Çarşısı	10	Kuyumcular Çarşısı ¹⁹⁰
2	Debbağhane Çarşısı ¹⁹¹	11	Mahallebaşı Çarşısı ¹⁹²
3	Gölbaşı Çarşısı ¹⁹³	12	Nazik Çarşısı ¹⁹⁴
4	Gül Ahmet Çarşısı ¹⁹⁵	13	Nühasat Çarşısı ¹⁹⁶
5	Haffaflar Çarşısı ¹⁹⁷	14	Tarnik Çarşısı ¹⁹⁸
6	Hallaç Çarşısı ¹⁹⁹	15	Esb Meydanı ²⁰⁰
7	Kaşıkcılar Çarşısı ²⁰¹	16	İç Meydanı ²⁰²
8	Kazzazlar Çarşısı ²⁰³	17	Zahire Meydanı ²⁰⁴
9	Keçeciler Çarşısı ²⁰⁵		

¹⁹⁰ VGMA, 2171, 725

¹⁹¹ VGMA, 582, 2, 98

¹⁹² VGMA, 593, 8.

¹⁹³ VGMA, 594,127.

¹⁹⁴ VGMA, 2152, 76, 113.

¹⁹⁵ VGMA, 2152,42,21.

¹⁹⁶ VGMA, 593, 129.

¹⁹⁷ VGMA, 2171, 725

¹⁹⁸ VGMA, 2152, 77, 144.

¹⁹⁹ VGMA, 2152, 22.

²⁰⁰ VGMA, 593, 129.

²⁰¹ VGMA, 2152, 22.

²⁰² VGMA, 2152, 76, 113.

²⁰³ VGMA, 2171, 23, 36, 37.

²⁰⁴ VGMA, 596, 122

²⁰⁵ VGMA, 2152,73.

Vakıflarda geçen isimler tablo şeklinde verilmiş ve çarşıların meslek guruplarına göre şekillendiği görülmüştür. Bundan dolayı Erzurum'daki çarşı isimleri ticarethanelere göre değişiklikler göstermiştir. Bunun yanında tabloda şehirdeki meydan isimleri de gösterilmiştir. Meydan isimleri de genellikle ticari yapılan emtiyalara göre belirlenmiştir. Esb meydanı demekle mükellef olan yer muhtemelen eskinden beri atların bulunduğu meydan özelliği göstermiştir. İç meydan şehrin ana meydanı, çarşısı izlenimi oluşturmıştır. Zahire meydanı ise zahirecilik yapan esnafın yoğunlukta bulunduğu kısımları bize aktarmıştır.

3.4.4.1.2. Caddeler ve Sokaklar

Bir şehri meydana getiren birçok etken bulunmaktadır. Bunların başında mahalleler, meydanlar, çarşılar gibi önemli şehir merkezini ifa eden yerler vardır. Çarşı, mahalle gibi merkezi yerler caddelerin bulunduğu kısımlarla teşekkül halini almaktaydı. Bu nedenle caddeler şehrin en işlek merkezi yerleri arasındadır. Nitekim Erzurum şehrinde de önemli merkezi ve ana caddeler mevcut olmuştur. Bu ana caddeler aynı zamanda sosyo-ekonomik gelişimin en yüksek olduğu alanları kapsamaktadır. Ana caddeler iktisadi hayatın merkezi, ticaretin canlı olduğu piyasanın merkezi nabızı olan alanı ifade etmektedir. Piyasanın şehrin caddelerinde ticari hayatı canlı tutması caddelerin özel konumlarını daha da güçlendirmekteydi. Her esnaf şehrin ana caddelerinde ticarethane sahibi olma gayreti içinde bulunmaktaydı.

Vakfiyelerde incelenen belgeler ışığında Erzurum şehrinin önemli caddelerinin olduğu anlaşılmıştır. Erzurum ticari isimlerle nitelenen caddelere sahip olduğu kadar farklı isimlerle de anılan caddelere sahip olmuştur. Şehrin en işlek caddeleri meslek guruplarının isimleriyle anılmıştır. Her meslek gurubu bir çarşıya dahil edilirken aynı zamanda her çarşıda bir cadde üzerinde yer almıştır. Kuyumcular çarşısı, kuyumcular caddesinin üzerinde yer almıştır. Erzurum'da önemli caddeler arasında Yeni Kapı Caddesi, İlyas Paşa Caddesi, Esb Meydanı Caddesi gibi cadde isimleri vakfiyelerin içinde geçmektedir. İsimleri zikredilen caddeler vakfiyelerde şehrin iktisadi hayatının canlı olduğu merkezi yerleri olarak anılmıştır. Erzurum şehir merkezinde XIX.

yüzyılda var olan caddeler günümüz Erzurum şehrinin de önemli yerlerini ifa etmektedir. Bu bağlamda Erzurum şehir merkezindeki caddeler şehrin ticari hayatının can attığı kısımları kapsamıştır. Şehir merkezindeki caddeler iktisadi kalkınmanın temelini oluşturmuş, diğer bölgelerden şehre gelen tüccarların bulunduğu ve uğradığı yerlerin başında gelmiştir. Nitekim tüccarlar mallarını şehre getirdiklerinde şehrin ana çarşılarında pazarlayıp elde edilen gelir sonucunda tekrardan ticaretlerine farklı yerlerden devam etmişlerdir. Vakfiyelerin içeriklerinde sıklıkla Yeni Kapı caddesinin ismi geçmiş olup bu caddenin o dönem Erzurum’u için en önemli ticari ve hareketli cadde olduğu anlaşılmıştır.

Vakıfların genel anlatımları incelendiğinde mahalle isimleri, çarşı isimleri, cadde isimleri ve sokak isimlerine kadar varan detaylı açıklamalar mevcuttur. Vakfiyelerin içeriklerinden anlaşıldığı üzere tarif edilen sokakların içinde vakfedilen akarın etrafında var olan mekân isimleri sayesinde bir sokağın tamamen nasıl bir sosyal ve iktisadi yapıda olduğu çözümlenmektedir. Nitekim bir sokaktaki akarın etrafında umumi bir yolun geçip geçmediği veya hangi ticari işletmelerin veya menzillerin olduğu anlaşılmaktadır. Bazı vakfiyelerin içeriğinde kayıtlı olduğu sokaktaki numara dahi verilmiştir. Bu bakımdan vakıfların detaylıca incelenmesi neticesinde pek çok vakfiyede sokağın içindeki binalarda, arsalara kadar sokağın genel mahiyeti hakkında fikir yürütülebilmektedir.

Tablo 1. 23: Vakfiyelerde Geçen Sokak İsimleri

Sayı	Sokak	VGMA Defter Nr.
1	Arifiye	591-15
2	Cennetzade Camii	2152-32
3	Dar	2171-22
4	Gürcü Kapısı Camii	2152-65
5	Hacı Ahmet	2152-84
6	Hacı Ömer	2171-27
7	Hüseyin Efendi	2152-69
8	İbrahim Ağa	2152-57
9	Kırmalı	2152-25
10	Köprülü (Köprü)	609-337
11	Maksudiye	2171-15
12	Mirze Mehmet	606-15
13	Muti Bey	2171-30
14	Siyahi	596-29
15	Yularcılar	596-29
16	Zenciye	2152-73
17	Zınbık	2171-15

3.4.4.1.3. Camiler ve Hanlar

Bir şehrin merkezini oluşturan temaların başında cami, çarşı, kale gelmektedir. Bu sistem Selçuklulardan itibaren oluşmuş Türk-İslam yapısının ana materyalleri arasında olmuştur. Selçuklular bir şehri şenlendirmek için evvela şehrin kalesini, camisini ve çarşısını meydana getirmişlerdir. Bu şekilde şehrin şenlendirilmesi amaç edinilmiştir. Bu sistem aynı şekilde Osmanlı Devleti'ne intikal etmiş ve Osmanlılar şehirlerin şenlendirilmesinde kale, cami, çarşı üçgeninde hareket etmişlerdir. Şehirler bu şekilde şenlendirilmiş ve ihya, inşa faaliyetleri bu üç yapı etrafında şekillenmiştir. Erzurum şehrinin genel yapısı incelendiğinde cami, çarşı ve kale kavramının önemli

bir yer tuttuğunu anlamaktayız. Bu nedenle cami yapıları Erzurum şehir yapısı içinde önemli bir tema olma özelliğini sürekli korumuştur. XIX. yüzyıl Erzurum şehir merkezinde vakfiyelerde isimleri geçen camilerin çokluğundan bahsetmek mümkündür. Nitekim bu yüzyılda Erzurum'daki vakfiyelerde geçen cami isimleri önceki dönemleri de kapsamaktadır. Cami ve hanlar şehir merkezinin en işlek kısımlarında yer almaktadır. Bu maksatla Erzurum'un camilerini ve hanlarını ayrı ayrı ele alacağız.

Vakfiyelerde geçen cami isimleri genelde bir akarın tarif edilmesi esnasında veya icarelerden elde edilen paranın istirbah edilmesi sırasında vakfın kurulduğu mahalledeki camiye yardım için belirtilen cami isimlerini kapsamaktadır. İncelenen vakfiyelerde camilere mum, kandil gibi aydınlatma amaçlı yardımlar ve bazen de imam ve müezzinlere galleden paranın verilmesi sağlanmıştır. Mesela Huhi Hanım vakfında mahallede bulunan Gürcü Mehmet Paşa camisine yardımdan bahsedilmiştir.²⁰⁶ “...be-her sene iki vukiyye mum mahalle-i mezbûrede vâki ‘ Gürcü Mehmed Paşa merhûmun binâ eylediği Câmî ‘-i şerîfde vaz’ u firûzân oluna...” diye Huhi Hanım’ın vakfında camiye yardım edilmesi talep edilmiştir. Vakfiyelerde geçen cami isimleri genellikle bu şekilde olup, vakıfların camilere yaptıkları yardımlar esnasında cami isimlerini belirtmeleri neticesinde cami isimlerini öğrenmekteyiz. Başka bir vakıfta “...icâre-i mezkûreden beher sene altı vukiyye şem’-i ravgandan bir aded berât dökülüüb Yeğen Ahmed Ağa Câmî ‘-i şerîfinde vaz’ ve firûzân olunub sevabları ruhlarına ihdâ oluna...” denilerek camilerin isimleri sıklıkla icareden ayrılan payın taksim edilmesi sırasında geçmiştir.²⁰⁷

Vakfiyelerin en belirgin özellikleri arasında camilere icarelerden ayrılan paranın verilmesi olmuştur. Bu yolla vakfiyelerde cami isimleri sıklıkla geçtiği görülmüştür. Bunun yanında camiye icareden pay ayıran fakat caminin isminin verilmediği genellikle ‘mahalle-i mezkûr’ veya ‘câmî ‘-i mezkûr’ şeklinde vakfın bulunduğu mahalledeki cami kastedilerek yazılan vakfiyelerde bulunmuştur. “...be-

²⁰⁶ VGMA, 2171, 26-27, 37.

²⁰⁷ VGMA, 2171, 145, 268-269.

her sene mahalle-i mezkûrede vâki‘ câmi‘-i şerîfin...” diye denilerek hangi cami olduğu ismi zikredilmediği için belirtilmemiş olup, caminin ismi tespit edilmeyen bu tür örneklerde mevcuttur.²⁰⁸ Vakfiyelerde geçen camilerin isimleri ile ilgili bilgiler tablo şeklinde verilmiştir.

²⁰⁸ VGMA, 2152/25, 45.

Tablo 1. 24: Vakfiyelerde Geçen Erzurum Şehrindeki Camii İsimleri

Sayı	İsim	VGMA Defter Nr.
1	Ahmet Ağa Camii	583
2	Ali Paşa Camii	2171
3	Ayas Paşa Camii	596
4	Bakırcı Camii	2152
5	Beğen Ağa Camii	2171
6	Boyahane Camii	2171
7	Cafer Efendi (Caferiye) Camii	2152
8	Cennetzade Camii	2152
9	Cortan Camii (?)	582
10	Derviş Ağa Camii	2171
11	Evis Efendi Camii	593
12	Fıtna Camii	2171
13	Gürcü Mehmet Paşa	2171
14	Hasan Basri Camii	2171
15	Kara Kilise Camii	2171
16	Karakullukçu Cami	603
17	Kasım Paşa Camii	581
18	Katne Camii	596
19	Kavak Camii	2171
20	Lala Paşa Camii	2152
21	Mansurzade Camii	596
22	Murat Paşa Camii	2171
23	Namervani Camii	2171
24	Ömer Ağa Camii	2152
25	Salihîye Camii	609
26	Sığırcık Camii	2152
27	Şafîi Camii	2152
28	Ulya Camii	2171
29	Üveys Efendi Câmî	593

30	Tahta Camii	2152
31	Taş Mescid Camii	2171
32	Vani Efendi Camii	2171
33	Yeğen Ağa Camii	609
34	Yeni Camii	2152
35	Yoncalık Camii	2171
36	Zeynel Camii	596

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivlerinde XIX. yüzyıl Erzurum şehir merkezinde 36 adet cami ismi geçmiştir. Bazı vakfiyelerde geçen birkaç cami isimlerinin ikinci isimleri olduğu için ayrıca belirtilme gereğini hissetmedik. Erzurum şehir merkezi haricinde han olarak geçen pek çok isim mevcuttur. Bu isimler genel olarak herhangi bir meslek gurubuna ait olan isimlerle sıfatlandırılmıştır. Sakkağcı esnafı sakafhane, kazzazcı esnafı kazzazhane, haffağcı esnafı haffafhane gibi hanlarda mesleklerini icra etmişlerdir.

Hanların genel tanımına baktığımızda her türlü eşyanın alım satımının yapıldığı, şehirler arası veya ülkeler arası ticaret yapan tüccarların dinlendikleri, ticaretlerini yaptıkları ve hayvanlarını barındırdıkları çok amaçlı yapılara denir.²⁰⁹ Hanlar, bir şehrin sosyal ve ekonomik hayatına katkıları yönünde önemli ticari merkezler olmuşlardır. Bu nedenle han denildiğinde iktisadi yapının gelişmişliği ile han sayısının çokluğunun eşdeğer olduğu görülmüştür. Çeşitli hizmet alanları olan hanlar, Osmanlı genelinde önemli ticari yapılar olma özelliğini Erzurum'da da göstermiştir. Nitekim Erzurum şehir merkezinin XIX. yüzyıl vakıf belgelerini incelediğimizde pek çok han isminin geçtiğini görmekteyiz. Bu hanlar bazıları XIX. yüzyıl öncesinde inşa edildiği gibi bazıları da XIX. yüzyıl içinde inşa edilmiş hanlar olma özelliğini taşımıştır. Biz inceleme alanında elde ettiğimiz belgelerde geçen bütün Erzurum'da bulunan han isimlerini yazmaya gayret göstermeye çalışacağız. Vakıf

²⁰⁹ Bozkurt Ersoy, **Osmanlı Şehir İçi Hanlarının İşlevleri**, XI. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Utrecht, 23-28 Ağustos 1999, EJOS-Elektronik Journal Of Oriental Studies, Vol. IV, 2001, s. 1-2.

belgelerinde geçen han isimleri genellikle vakfedilen bir akarın bulunduğu yerin tarifi yapılırken akarın ittisalinde veya karşısında gibi tanımlamalar esnasında belirtilmiştir. Bu nedenle isimlerini tablo şeklinde verdiğimiz han isimlerinin sadece XIX. yzyılı kapsamadığı, vakıf akarlarının bitişiğinde olduğu zaman isimlerinin geçtikleri için bizde hepsini bir bütün yazmaya çalıştık. Böylelikle han ile ilgili çalışmalarda Erzurum araştırmacılarına genel bir kolaylık sağlayacağı mit edilmiştir.

Tablo 1. 25: Vakfiyelerde Geçen Erzurum Şehrindeki Han İsimleri

Sayı	İsim	VGMA Defter Nr.	Sayı	İsim	VGMA Defter Nr.
1	Açık Han	2171	13	Mazlum Ağa Hanı	581
2	Cincin Hanı	2171	14	Menzilci Mehmet Emin Ağa Hanı	600
3	Debbağzade Hanı	603	15	Muganni Efendi Hanı	603
4	Genç Ağa Hanı	2171	16	Müfti Efendi Hanı	2171
5	Hacılar Hanı	2152	17	Pervizzade Hanı	2171
6	Haffafhane	603	18	Sakafhane	2171
7	Kadızzade Hanı	609	19	Serdar Hanı	600
8	Kaffafhane	2171	20	Şehirlü Hanı	600
9	Kazzazhane	596	21	Taşhane	603
10	Kurban Ağa Hanı	603	22	Turhal Hanı	600
11	Küçük Saraçhane	603	23	Yeni han	2171
12	Mansurzade Hanı	600	24	Zorluzade Hanı	2152

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ERZURUM’UN SOSYO EKONOMİK YAPISININ VAKFİYELER VE MUHASEBE AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ (XIX. YÜZYIL)

4.1. BOA Muhasebe Defterlerinde Tespit Edilen Vakfiyeler

Çalışmamızın araştırma alanı Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’ndeki vakfiyeleri kapsamaktadır. Fakat incelenen Erzurum şehir merkezindeki XIX. yüzyıl dönemi ile ilgili belgeler tespit edilirken sadece VGMA belgeleri üzerinde çalışma sınırlı tutulmamıştır. Aynı zamanda XIX. yüzyıl Erzurum vakfiyelerine Başbakanlık Osmanlı Arşivi muhasebe defterlerinde ulaştıklarımızda olmuştur. Muhasebe kayıtlarının giriş paragraflarında genellikle muhasebe kaydı verilecek vakfın kuruluşu ve vakıfla ilgili kısa bilgileri içermektedir. Bundan dolayı VGMA belgelerinde muhtemelen kayıp olan vakfiyeler araştırılan dönemdeki muhasebe defterinde geçebilmektedir. Bu yolla 14 adet vakfiyenin daha Erzurum’da XIX. yüzyılda olduğunu öğrenmiş olduk. 14 vakfiyenin 2 adeti aynı kişiye ait olduğu anlaşılmıştır. Bu vakfiyeler Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde olmayıp, Başbakanlık Osmanlı Arşivi içinde muhasebe defterlerinde belirtilmiştir. Erzurum’da XIX. yüzyılda kurulmuş olan vakfiyelerin tespit edilmesinde VGMA, BOA gibi kapsamlı arşivler detaylı bir şekilde araştırılmaya tabi tutulmuştur. İncelenen Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde XIX. yüzyıl Erzurum merkezinde 47 adet erkek vakfı ve 28 adet kadın vakfi aktarılmıştır. Toplam 75 adet vakfın tespit edildiği VGMA belgelerinde bazı belgeler vakfiye haricinde hüccet, dava, ilam gibi evrakları da kapsamıştır.

BOA muhasebe defterlerinde XIX. yüzyıl Erzurum’uyla ilgili 14 adet vakfiyenin tespit edildiğini yukarıda belirtmiş olduk. Tespit edilen 14 adet vakfiyenin muhasebe kayıtları da aşağıdaki bölümlerde aktarılacaktır. Nitekim hem 14 vakfiye tespit edilmiş hem de 14 vakfiyenin muhasebe kayıtları defterde bulunmuştur. Bunun yanında VGMA defterlerinde tespit edilen 75 vakfın 8 tanesinin de muhasebe kayıtları incelenmiştir.

Araştırmanın bütününe kapsayan VGMA, BOA defterinde toplam 87 vakıfla ilgili bilgiler incelenmiştir. 75 vakfın vakfiye defterleri VGMA, 14 vakfın vakfiye bilgileri BOA belgelerinde tespit edilmiş ve bunlardan toplam 22 vakfın muhasebe kaydı incelenmiştir. 22 vakfiyenin muhasebe kayıtlarının tamamı BOA defterinde tespit edilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde 11166, 12115, 12746, 13010, 13812 numaralı defterlerde muhasebe belgelerine ulaşılmıştır. Muhasebe defterlerinin incelendiği yıllar 1214, 1223, 1255, 1259, 1260, 1261, 1264, 1265, 1268, 1270 senelerine ait farklı dönemlerdeki muhasebe defterlerini içermektedir.

Tablo 1. 26: BOA Muhasebe Defterlerinde Tespit Edilen Vakfiyeler

Sayı	Vakıf	Cinsiyet	Yıl	Defter No
1	Esbak Erzurum Valisi Seyyid Ahmed Paşa ²¹⁰	E	1214	134
2	Fatma binti Ahmed	K	1223	12115
3	Ahmed Ağa ibni Mehmed Ağa	E	1228	12115
4	Esbak Erzurum Valisi Seyyid Ahmed Paşa	E	1229	12115
5	Mehmed bin Ahmed	E	1231	12115
6	Mustafa bin Mehmed	E	1236	12115
7	İsmail bin Süleyman	E	1237	12115
8	El-Hâc Ali bin Veliyyüddin	E	1237	12115
9	Zübeyde binti Hasan Hatun	K	1241	12115
10	Hadice binti Nebi	K	1242	12115
11	Fidan Hatun	K	1243	12115
12	Mehmed bin Ömer	E	1250	12115
13	Piruze binti Hacı Hüseyin	K	1256	12115
14	Mestci Ömer Usta bin Süleyman	E	1257	12115

²¹⁰ Seyyid Ahmed Paşa, 1214 ve 1229 senelerinde iki adet vakıf kurmuştur. Vakfiyelerde Erzurum'un eski valilerinden olduğunu öğrendiğimiz Seyyid Ahmed Paşa'nın 1797-1799 seneleri arasında Erzurum'da valilik yaptığı tespit edilmiştir. Bu tarihten evvel 2 defa daha valilik vazifesinde bulunduğu öğrenilmiştir. Valilik görevinden sonra Erzurum'da vakıflar kurduğunu anlamaktayız. Ayrıca bkz. **VGMA**, 134, 214; Konukçu, **a.g.e.**, s. 226; Muammer Çelik, **Erzurum Kitabı**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008, s. 61-62.

BOA muhasebe defterlerinde 14 vakıftan 5 tanesi kadınlara aitken, 9 tanesi erkek vakıflara ait olmuştur. Bu 14 vakfın muhasebe kayıtları gelir giderleri yıl bazında değerlendirilmiştir. Vakfın hasılatı, harcama kolları ve kalan paranın mütevellinin kendisine bırakılması belirtilmiştir. BOA 12115 numaralı muhasebe defterinde tespit edilen bu vakfiyelerin kısa özetleri açıklanmış fakat detaya girilmemiştir. VGMA defterlerindeki vakfiye örnekleri gibi detaylandırılmamıştır. Bu nedenle vakfın kuruluş senesi, vakfın ismi, mütevellisi ve akarları gibi bilgileri özet şeklinde BOA muhasebe defterlerinde görebilmekteyiz. Araştırılan dönem olarak XIX. yüzyıl Erzurum’unda vakıfların çeşitlilik gösterdiği erkeklerin ve kadınların vakıflar kurdukları ve bu vakıfların çok amaçlı özellikler taşıdıkları görülmüştür. Vakfiyelerin 12115 numaralı muhasebe defterine kayıtlı oldukları 1259 senesine ait vakıf muhasebe kayıtlarını içlerinde barındırdıkları anlaşılmıştır. Bu bağlamda Erzurum şehir merkezinde XIX. yüzyıl vakıflarının 87’ye tekabül ettiği ve dönemsel olarak şehrin toplumsal ve iktisadi yapısını yansıttığını görmekteyiz. Nitekim şehir XIX. yüzyılda Rus saldırılarına maruz kalmasına rağmen bu yüzyılda vakıflar olarak zengin bir profil çizmiştir.

4.2. Muhasebe Defterlerinde Vakıfların Gelir ve Giderleri

İncelenen şehir ve döneme bakıldığında muhasebe kayıtları zenginlik göstermiştir. Fakat biz çalışmamızda bütün vakfiyelerin muhasebe kayıtlarını veremeyeceğimiz için, 22 vakfın muhasebe kayıtlarını vereceğiz. Vakıfların gelir ve gider durumunu tespit etmek amacıyla örnek mahiyetinde vakıfların ödeme dengelerini aktarmaya çalışacağız. Aktarılan vakıfların yıllara göre değişen gelir gider dengesi verilecektir. 22 vakfın ödemeler dengesi, yıllık bilançoları, mütevelliyeye kalan kar oranı muhasebe defterlerinde ortaya çıkmaktadır. Yıllık bilançolarda icare gelirlerinin hangi yerlerden geldiği ve hangi yerlere aktarıldığı belirtilmiştir. XIX. yüzyılda Erzurum şehrindeki vakıfların genel olarak icare gelirlerinin dükkanlardan geldiği anlaşılmıştır. Vakıf gelirlerinin toplam hasılatı ve vakıf giderlerinin ayrıldığı merciler cami, tamirat gibi masraf olan kısımlar sonucunda sağlanan sabit kar oranı kurumun zengin olup

olmadığını da göstermektedir. Tablo şeklinde muhasebe kayıtları ele alınan 22 vakfın isimleri verilecektir.

Tablo 1. 27: BOA Muhasebe Defterlerinde Yıllara Göre Vakıf Muhasebe Kayıtları

Sayı	Vakıf	Cinsiyet	Yıl	Muhasebe Defter Yılı	Defter No
1	Esbak Erzurum Valisi Seyyid Ahmed Paşa	E	1214	1214	134
2	Güldeste bint-i Abdullah	K	1215	1255-1259-1265-1270	11166-12115-13812-13010
3	Hacı Afife Hanım binti Yusuf	K	1220	1270	13010
4	Fatma binti Ahmed	K	1223	1223	12115
5	Osman Ağa bin Abdullah	E	1228	1259	12115
6	Ahmed Ağa ibni Mehmed Ağa	E	1228	1259	12115
7	Sadr-ı Esbak Ahmed Paşa	E	1229	1259	12115
8	Bakırcı Hacı Mustafa ağa	E	1230	1259	12115
9	Hacı Mehmed Ağa	E	1231	1259	12115

10	Mehmed bin Ahmed	E	1231	1259	12115
11	El-Hâc Mahmud ibn-i İbrahim Ağa	E	1234	1259	12115
12	Saide binti Ahmed Ağa	K	1235	1259	12115
13	Mustafa bin Mehmed	E	1236	1259	12115
14	İsmail bin Süleyman	E	1237	1259	12115
15	El-Hâc Ali bin Veliyyüddin	E	1237	1259	12115
16	Zübeyde binti Hasan Hatun	K	1241	1259	12115
17	Hadice binti Nebi	K	1242	1259	12115
18	Fidan Hatun	K	1243	1259	12115
19	Mehmed bin Ömer	E	1250	1259	12115
20	Piruze binti Hacı Hüseyin	K	1256	1259	12115
21	Mestci Ömer Usta bin Süleyman	E	1257	1259	12115
22	Mehmed efendi ibn-i Selim	E	1260	1261	12115

Yukarıda isimleri geçen vakıfların muhasebe defterleri incelenmiş ve yıllara göre muhasebe kayıtları incelenmiş olup, vakıfların şehre ekonomik olarak katkıları tespit edilmiştir. Bu tespit neticesinde Erzurum şehrinin XIX. yüzyıldaki toplumsal yapısının iş hayatına yansımaları ve Erzurum'daki vakıfların iktisadi hayata katkısı incelenmiştir. Vakıfların ekonomiye tesiri canlı bir ticari şenlenmenin yaşanmasına etki etmiştir. XIX. yüzyıl Erzurum'unda vakıfların çeşitlilik gösterdiği mali değerlerin kendi içlerinde değişkenlik gösterdiği anlaşılmıştır. Vakıfların bu yüzyıldaki ticari katkıları savaflara rağmen muhasebe defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla zenginlik göstermiştir. Muhasebe defterleri aktarılan vakıfların 14 tanesinin erkek vakıflara ait olduğu kalan 8 tanesinin ise kadın vakıflara ait olduğu anlaşılmıştır.

Esbak Erzurum Valisi Seyyid Ahmed Paşa inceleyeceğimiz vakıfların ilki arasında yer almaktadır. 1214 yılında vakıf kuran Ahmet Paşa türbe vakfı kurmuştur. Mütevellisi [yöneticisi, sorumlusu] Cafer Efendi Cami-i şerifinin câbisi [tahsildarı] Bekir Efendi'nin mahdumu [çocuğu] ve vekili Müderriszade Abdurrahman Efendi olmuştur. Hesap hasılatı değerlendirilen Ahmet Paşa'nın İç meydandaki dükkânı, iç meydanındaki bitişiğindeki dükkân ve Gölbaşı'nda dükkân olmak üzere 3 adet dükkân vakfetmiştir. 3 dükkândan toplam 200 kuruş kira geliri yıllık elde edilmekteydi. Vakfın kira gelirlerinden gideri 38 kuruş olmuştur. Masrafları 38 kuruş tutmuş geri kalan kısmın 25 kuruşu vakfın muhasebecisine verilmiştir. Vakfa net kalan yıllık gelir 137 kuruş olmuştur.

Tablo 1. 28: Seyyid Ahmet Paşa Vakfının Senelik Gelir-Gider Muhasebesi

Hâsılat-ı Vâkı‘ası [tahakkuk eden gelirleri] be-Hisâb [hesaplamasıyla]		
İç Meydan’da dükkân, 1 aded; müste’ciri [kiracısı] Mustafa	025	Guruş
İttisâlinde [bitişğinde] dükkân, 1 aded; müste’ciri Tatar zâde Mehmed Bey	025	“
Gölbaşı’nda dükkân, 1 aded; müste’ciri Leblebici zâde Mehmed	150	“
Toplam Gelir	200	Guruş
el-Masârifât-ı Vakf-ı Mezbûre [Vakfın giderleri]		
Ramazan-ı şerîfde türbesine kandil, 1 aded, revgan-ı zeyt [kandil yağı] 1 kıyye	08	guruş
Cuma gecelerinde Yasin-hân [Yasin- i şerîf okuyan] vazîfesi [ücreti]	30	“
Toplam Gider	38	Guruş
el-Mîzân [Denkleştirme]Îrâd [Gelir], Masârifât [Giderler] be-Hisâb [Hesaplanmasıyla]		
Hâsılat-ı Vakf [Vakfın Gelirleri]	200	Guruş
Masârifât [Giderler]	038	“
	162	“
Ma‘âş-ı muharreri [maaş] 20 guruş; Harc-ı Muhasebesi [Muhasebe harcı] 5 guruş; cem‘an [toplam] hazînesi	025	“
Sahha’l-Bâki [net kalan] terk kılınan [bırakılan]	137	Guruş

Muhasebe defterinde Ahmet Paşa'nın kurduğu vakıfla ilgili Erzurum Valisi Ahmed Paşa Türbesi Vakfı diye başlangıç kısmında bilgiler geçmektedir. Defter numarası olarak muhasebe defterinde 134/214 şeklinde belirtilmiştir. Vakfiye ile ilgili bilgiler muhasebe defterinin giriş kısmında verilip, muhasebe kayıtları ile sürmüştür. Esbak Erzurum Valisi Seyyid Ahmed Paşa'nın vakfına bakıldığında 137 kuruşluk kar oranıyla dönemin zengin vakıfları arasında olduğu görülmüştür. İcare gelirleri yüksek olmasına karşın vakfın masarifat kısmının cüzi bir meblağ olduğu görülmüştür. Bunun yanında kalan paranın 137 kuruş olması türbe için kurulmuş vakfın yıllık kar oranının yüksek olduğu anlaşılmıştır.

Ahmet Paşa 1229 senesinde Yusuf Paşa Köşkü diye geçen binanın yakınında sonradan kendi kabrinin konulacağı yerin bitişiğindeki tarlasını vakfetmiştir. Kendisi hayattayken 1229 senesinde kurduğu vakfına akar olarak tarla vakfeden Ahmet Paşa'nın tarlasına ait muhasebe defterleri incelendiğinde 1259 senesindeki kira gelirleri de ortaya çıkmıştır. Tarlanın işletim amaçlı kiraya verildiği anlaşılan Ahmet Paşa'nın mülkünün gelirleri ve giderleri incelenmiştir. Tarlasını kiraya verdiği Erzincan Kapısı'nda ikamet eden Kasap Ali yıllık 60 kuruş kira bedeli ödemiştir. Ahmet Paşa'nın vakıf mütevellisi 8 kuruş vakfın görevlisine maaş olarak verirken, 2 kuruş vakfın muhasebesine vermiştir. Kalan 50 kuruş tarla vakfeden Ahmet Paşa'nın senelik kira gelirinden elde edilen sabit parayı ifade etmiştir.

İncelenen ikinci vakıf Fatma binti Ahmed'e ait muhasebe defteri olmuştur. 1214 ve 1229 senelerinde Ahmet Paşa'nın vakıf muhasebe kaydı incelenmiş devamında 1223 senesinde Fatma Hanım'a ait muhasebe defteri incelenmiştir. Farklı yıllara ait farklı vakıfların muhasebe kayıtları şehrin sosyal ve ekonomik yapısını anlamamıza teferruatlıca tespit imkânı vermiştir. Bu bakımdan çeşitli vakıfların muhasebe kayıtları üzerinden farklı yılların araştırıldığı muhasebe defterleri XIX. yüzyıldaki Erzurum şehriyle ilgili zengin bilgiler edinmemizi sağlamıştır. Fatma Hanım ile ilgili kayıtlar incelendiğinde vakfiyesinin muhasebe defterinde geçtiği ve defterin devamında muhasebe kayıtları da aynı yıl sonundaki gelir ve giderleri verilmiş şekilde kayıt altına alınmıştır. Muhasebe defterinde Fatma Hanım'ın 29 Rebiyülevvel 1223 tarihinde vakfiyeyi icra ettiği görülmüştür. Muhasebe defterindeki vakfiyesiyle

ilgili verilen bilgide Fatma Hanım'ın Dar ağaç mahallesinde ikamet ettiği anlaşılmıştır. Mütevelliyesi Fatıma Hatun'un karındaşı Mahmud'un kızı Esmâ Hatun. Fazlası evlâda meşrutadır [şart kılınmıştır]. Muhasebe defter numarası 12115 olan vakfın muhasebe içindeki kaydı 136/223 diye geçmiştir. Sayfa numarası 89, varak 84 olarak belirtilmiştir.

Tablo 1. 29: Fatma binti Ahmet Paşa Vakfının Senelik Gelir-Gider Muhasebesi

Vakfın Hasılatı		
Mahalle-i mezbûrda bir bâb menzil [1 adet ev] odası, 1 adet	080	guruş
Mütevellîye-i Esmahan'dan [Mütevellîye olan Esmahan'dan] oturduğu menzil [ev], 1 adet	070	“
Toplam Gelir	150	“

Vakfın Masrafları		
Bir sene bir re's ganem iştirâ [her sene bir baş koyun satın alınması]	35	guruş
Ve bir sene bir berât [Berat gecesinde yakılmak üzere mum] Katana Câmi'-i şerîfine 6 kıyye [okka]	24	“
Ve bir sene ikişer kıyye yağ ve baldan helva, 4 kıyye	30	“
Ve fazla-i vakıfdan [vakfın gelirinin artanından] Katna Câmi'î hatîbine Kur'ân tilâvetiyçün [Kur'an okuması için] verile	03	“
Toplam Gider	92	“

Vakfın Gelir-Gider Hesaplaması		
Bâlâda [yukarıda] hâsılat-ı vakf-ı mezbûr [vakfın gelirleri]	150	guruş
Masârifât minhâ [çıkarılan masraflar]	092	“
	58	“
Ma'âş-ı muharrer [maaş] 12 guruş; Harc-ı Muhâsebe [Muhasebe harcı] 3 guruş; cem'an [toplam] hazînesi minhâ [çıkarılan]	015	“
Sahha'l-Bâki kendüsüne terki [mütevellîye net kalan-bırakılan]	43	Guruş

Fatma Hanım vakfının muhasebe defterindeki gelir ve giderleri incelendiğinde yıllık kar oranının önceki vakfa oranla daha az olduğu anlaşılmıştır. 2 adet menzil vakfeden Fatma Hanım'ın iki adet menzilden toplam kira geliri 150 kuruş etmiştir. Vakfın masrafları çıkarıldığında 58 kuruşun vakfa ait kaldığı görülmüştür. Fakat kalan 58 kuruştan da vakfın görevlisine verilen 12 kuruşluk maaş ve muhasebecisine verilen 3 kuruş çıkarıldığında toplam 43 kuruş senelik olarak vakfa kaldığı anlaşılmıştır. Kadın vakıfların menzil vakfettikleri göz önünde bulundurulduğunda XIX. yüzyıl Erzurum şehrindeki menzillerin kira gelirleri de ortalama olarak ortaya çıkmaktadır.

12115/84 numaralı muhasebe defterinde kayıtlı el-Hâc Mehmed bin Ahmed ile ilgili vakfiye bilgileri BOA muhasebe defterinin girişinde bulunmaktadır. Vakfiyenin varlığını muhasebe defterinde tespit ettik. Medine-i Erzurum'da Topcu Oğlu Mahallesi sâkinlerinden el-Hâc Mehmed bin Ahmed nâm sâhibü'l-hayrın vakfiyyesi kaydı Fi 23 Receb 1231 tarihini göstermiştir. Bulunduğu mahallede bir adet menzil ile Gürcü Kapısı'nda menzilin içinde bir oda vakfetmiştir. Mütevellîsi Salih bin Monla [Molla] Musa olmuştur. Vakfın senelik geliri 155 kuruşa tekabül ederken, giderler 80 kuruşa denk düşmüştür. Vakfa ait tüm masraflar çıkarıldığında net 60 kuruş kaldığı anlaşılmıştır. Vakfa ait masraflar incelendiğinde dini hizmetlere pay ayrıldığı gibi eğitim hizmetlerine de 20 kuruşluk bir payın ayrıldığı görülmüştür. Vakfın gelir-gider hesaplaması 1259 senesindeki muhasebe defteri baz alınarak değerlendirilmiştir.

Tablo 1. 30: El-Hac Mehmet bin Ahmet Vakfının Senelik Gelir-Gider Muhasebesi

Vakfın Senevi Geliri		
Mahalle-i mezbûrede [adı geçen mahallede] bir bâb [adet] ma‘lûmu’l-hudûd [sınırları belli] menzil-i mevkufesi [vakfettiği ev], 1 aded	115	guruş
Gürcü Kapusu’nda Küçük Debbağ-Hâne’de nısıf oda mevkufu [vakfettiği yarım oda], 1 aded	040	“
Toplam Gelir	155	“

Topcu Oğlu Câmi‘-i şerîfin haremînde [avlusunda] dört aded medreselere vazîfe [ücret], 5 fiyat	20	guruş
Berât [Berat gecelerinde yakılmak üzere mum] mumu 9 kıyye [okka]; Câmi‘-i mezkûrda fûrû-zân oluna [aydınlatsın]	36	“
Tokaniç Câmi‘-i şerîfine berât 1 aded, 6 kıyye, Tokaniç karyesindeki [köyündeki] câmi‘-i şerîfe	24	“
Toplam Gider	80	“

Vâridât-ı Vakf [Vakfın gelirleri]	155	guruş
Masârifât-ı Vakf minhâ [Vakfın çıkarılan giderleri]	080	“
Ma‘âş-ı [maaş] Muharrer 12 guruş; Harc-ı Muhâsebe [muhasebe harcı] 3 guruş; cem‘an [toplam] hazînesi	75	“
	15	“
Mütevelliye net kalan	60	Guruş

BOA muhasebe defterlerinden tespit edilen vakfiyelerden olan Mustafa bin el-Hâc Mehmed'in 1236 senesinde vakıf kurduğu anlaşılmıştır. Medine-i Erzurum'da Câmi'-i Kebir Mahallesi'nde sâkin Mustafa bin el-Hâc Mehmed'in Şeyh Oğlu Çeşmesi meşrutasıdır. Vakıf-nâme kaydı fi 17 Ramazan 1236 tarihinde olduğu anlaşılmıştır. Muhasebe defterinde vakfiye ile verilen bilgilerde şartlı vakıf olduğu belirtilmiştir. Mütevelliyesi Bordilikli Mehmed Ağa zevcesi Ümmügülsüm binti Dumlu. Şart-ı vâkıf üzere evlâd-ı evlâda ve ba'de'l-inkırâz [onların nesli kesildiği takdirde] Câmi'-i Kebir imamına meşrutası verile diye vakfiyenin özeti geçilmiştir. Vakfettiği taşınmazlar olarak Câmi'-i Kebir Mahallesi'nde menzil ve merak (samanlık), Tokaniç (?) karyesinde bir menzil ve iki merak vakfedilmiştir. Taşınmazların haricinde menkul olarak paranın vakfedildiği anlaşılmıştır. Mustafa Efendi 1.000 kuruş nukud vakfetmiştir. Cami kebir mahallesindeki menzil ve merekten icar olarak 60 kuruş, Tokaniç karyesindeki menzil ve merekten 100 kuruş icar ile vakfedilen 1.000 kuruş nukudun 700 kuruşunun yansıması neticesinde 300 kuruş nukudun yıllık icar geliri 60 kuruş olduğu anlaşılmıştır. Vakfın 1259 senesindeki toplam geliri incelendiğinde 220 kuruş olduğu anlaşılmıştır. Vakfın gider defteri çeşitlilik gösterdiği için detaylı bir şekilde aşağıda aktarılmıştır.

Tablo 1. 31: Mustafa bin el-Hac Mehmet Vakfının Senelik Gelir-Gider Muhasebesi

Câmi‘-i Kebir Mahallesi’nde menzil [ev] ve merk îcârı	060	guruş
Tokaniç karyesinde bir menzil ve iki merek [samanlık]	100	“
Ve bin guruş nukûd vakfın üç yüzü selâmet [elde kalan], kusûru [geri kalanı] yandı	060	“
Toplam Gelir	220	“

Senelik Şeyh Oğlu Çeşmesi çeşmenin vâkıfın şartı gereği tamiri	015	guruş
Senelik İyd-i Edhâda [Kurban Bayramı’nda] ganem-i kurban [kurbanlık koyun] iki re’s [baş], 2 aded	070	“
Senelik helva için yağ, bal, 6 kıyye [okka] masraf-ı sâiresiyle [diğer masraflarıyla]	040	“
Senelik Tokaniç karyesindeki [köyü] Câmi‘-i şerîfe rugan-ı berât [Berat gecelerinde yakılmak üzere dökülen mumun yağı], 1 aded, 6 kıyye	024	“
	149	“
Hüccet-i vakf-nâmeden [vakfiye senedinden] hâric kenarda bir bakar [inek] dahî kurban yazılmış ise de hâric-i hüccet [vakfiye senedinde yazılmamış] olduğundan âdem-i i‘tibâr [dikkate alınmaması]	000	
Ta‘mîrâtı	020	“
Toplam Gider	169	“

Mustafa Efendi'nin vakfının senelik icare geliri 220 kuruş olduğu ve senelik giderinin 169 kuruş olduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda vakfa senelik masraflar çıkarıldığında 51 kuruşun kaldığı anlaşılmıştır. Fakat vakfın kendi içindeki harcamalarına da bakıldığında vakfın görevlisine 10 kuruş ve muhasebe harcı olarak muhasebeciye senelik 2,5 kuruş verildiği anlaşılmıştır. Mütevellîye senelik 38,5 kuruş kaldığı görülmüştür. 38,5 kuruş senelik net kalan tutar olmuştur.

BOA muhasebe defterlerinde 1237 tarihli iki adet vakfiye ile muhasebe kaydı olduğu anlaşılmıştır. İsmail bin Süleyman vakfı 1237 senesinde Gez mahallesinde ikamet edip taşınmaz olarak Mahalle-i mezbûrda menzil 1 aded, tahtânî [aşağı katta] oda 1 aded, fevkanî [yukarı katta] eyvan 1 aded, çardak ve ahır vakfedilmiştir. Vakfın icare geliri 1259 senesinde 100 kuruş olduğu görülmüştür. Aynı yıl içinde vakfın giderleri incelendiğinde 1 adet sığır kurban edilmesi için 50 kuruşun ve Gez mahallesindeki camiye altı okka beraatın dökülmesi için 21 kuruşun gider olarak ayrıldığı görülmüştür. Toplam masraflar göz önüne alındığında 71 kuruşun masraflara gittiği anlaşılmıştır. Bunun yanında vakfın görevlisine 1259 senesinde yıllık şart olarak konulduğu için 5 kuruşun maaş olarak verildiği, 1 kuruşun ise muhasebecisine verildiği görülmüştür. 71 kuruşluk masrafa 6 kuruşluk masraf daha eklendiğinde toplam vakfın muhasebe gideri 77 olarak şekillendiği anlaşılmıştır. 100 kuruş gelire sahip olan vakfın 77 kuruş gider sonucunda 1259 senesinde 23 kuruşluk bir kar elde ettiği anlaşılmıştır.

1237 tarihli BOA muhasebe defterlerinde tespit edilen diğer bir vakfiye el-Hâc Ali bin Veliyyüddin'e ait vakıf olmuştur. Muhasebe defterinde vakfiyenin kısa özeti verilirken Ali Efendi'nin Gez mahallesinde ikamet ettiği belirtilmiştir. Vakfın oluşturulduğu tarih olarak 8 Rebiyülahir 1237 diye geçmiştir. Vakfiyenin devamında muhasebe defterinin 1259 senesinin yıllık gelirini ele aldığı görülmüştür. Taşınmazlar ve yıllık icare gelirleri aşağıda tek tek verilmiştir.

Tablo 1. 32: Mustafa bin el-Hac Mehmet Vakfının Senelik Gelir-Gider Muhasebesi

Gez Mahallesi'nde ma'lûmu'l-hudûd [sınırları belirli] nısıf Değirmen [değirmenin yarısı] Vakfî hâsılatı	250	guruş
Nâzik Çarşusu'nda vâki' muy-tâb [kılıcı] dükkânı, 1 adet, [kiracısı] Hayrullah Usta	090	“
Kürekçiler Sûku'nda [Çarşısı'nda] sarac dükkânı, 1 adet, müste'ciri [kiracısı] Bekci Dayı Mustafa	025	“
Toplam Gelir	365	“
Kurban Bayramı'nda kurbanlık ganem 3 adet	105	guruş
Helvalık için bal, 4 kıyye [okka], yağ 4 kıyye ve diğer masraflar	050	“
Berat gecelerinde yakılan mum 1 adet, 6 kıyye, Gez Mahallesi Camiine	024	“
Berât 1 adet, 6 kıyye, Zağracı Ali Ağa Câmi'ine	024	“
	203	“
Tamirat masrafları	062	“
Toplam Gider	265	“

Tablo 1. 33: Mustafa bin el-Hac Mehmet'in Senelik Vakfın Gelir-Gider Denkleştirmesi

Îrâd-ı Vakf	365	guruş
Masârifât-ı Vakf	265	“
	100	“
Ma'âş-ı Muharrer [Maaş] 20 guruş, Harc-ı Muhâsebe 5 guruş, cem'an [toplam] hazînesi	025	“
Kendisinde terk kılınan	075	“

Ele alınan ikinci kadın vakıf Zübeyde Hanım'a ait vakıftır. Câmi'-i Kebir Mahallesi sâkinelerinden Zübeyde binti Hasan nâm hatunun mahalle-i mezbûrda [aynı mahallede] bir taraftan Mehmed Usta menzili ve bir taraftan Kayazâde mereki ve bir taraftan Ali Efendi menzili bir taraftan tarik-i âmm [ana yol] ile mahdûd [çevrili] bir matbah [mutfak] ve derûnunda [içerisinde] bir tahtânî [altında] oda ve bir havluyu müştemil [kapsayan] menzil-i mevkûfesi [vakfettiği ev] vakıf-nâme [vakfiye] kaydı hüccet olarak 1241 senesinde kayıt altına alınmıştır. Bu vakfın evvelden mi kurulduğu yoksa 1241 senesinde mi kurulduğu netlik göstermemektedir. Fakat muhasebe defterinin girişinde vakfiye ile ilgili bilgi 1241 senesini göstermiştir. Bilgisi verilen vakfın bir adet menzil vakfettiği anlaşılmıştır. Şart-ı Vâkıf kız karındaşı müteveffiyenin kızı Hamdune Hatun evlâd-ı evlâda mütevellîye ve Hamdune Hatun'un zevci nâzır ola [denetleyici olsun]. Ba'de'l-inkırâz [nesilleri kesildiği takdîrde] Câmi'-i Kebir nâzırı [denetleyen kimse] mütevellî olacak. Vakfiyesi kayd târîhi fi 27 Zilhicce sene 1241 diye belirtilmektedir. Muhasebe defterinde menzilin kira geliri 1259 senesinde 50 kuruş olmuştur. Gelir fazlasından bir [her] sene dört vukıyye [okka] berât [Berat gecelerinde yakılmak üzere dökülen mum] Câmi'-i Kebîre verile, 4 kıyye [okka] olacak şekilde 13 kuruşun ayrılması şart edilmiştir. Gelirden ayrıca 1 adet kurban kesilsin fukaraya dağıtılsın denilmiştir. Senelik 1 adet kurbanlık koyun için 30 kuruşluk bir pay ayrılmıştır. Muhasebe harcı olarak 5 kuruş ayrılmış ve diğer giderler için 2 kuruş ayrılmış olup toplam masrafları 50 kuruşa tekabül etmiştir. Vakfın gelir ve giderleri hesapladığında 50 kuruş gelir, 50 kuruş gider olmuş ve vakfa kalan pay olmamıştır. Bu yönüyle Zübeyde Hanım vakfının kendi kendisine anca yetebilen bir vakıf kurduğu anlaşılmıştır.

İncelenen muhasebe defterlerinde BOA evrakların 1242 senesine ait vakfiye ve aynı vakfın 1259 senesine ait muhasebe kayıtları tespit edilmiştir. Erzurum'da Hasan Basri Mahallesi sükkânından sâhibü'l-hayrât Hatice binti Nebi ve hafîdi [torunu] Hüseyin bin Hüseyin nâm kimesnelerin mahalle-i mezbûrda ma'lûmu'l-hudûd [sınırları belli] bir bâb menzilinın meşruta-i vakfiyyesi [şartlı vakfettiğine dair] beyanı Vakıfname Fi 3 Safer 1242 görülmüştür. Vakfın 1259 senesine ait bir adet menzilden elde ettiği icare geliri 74 kuruş olmuştur. Kara Kollukçu Cami-i şerifine berat, 1 aded, 6 kıyye [okka], fiyat 4 kuruştan olacak şekilde ayrılmıştır. 6 adet okka 4

kuruştan 24 ettiği düşünöldüğünde vakfın senelik dini hizmetlere 24 kuruş ayırdığı anlaşılmıştır. 74 kuruş icare gelirinden 24 kuruşun dini hizmetlere ayrılması neticesinde 50 kuruş kaldığı görölmüştür. Bunun yanında 10 kuruşun senelik vakıf görevlisine ayrılması ve 2,5 kuruşun ise senelik muhasebe harcına verilmesi ile toplam 12,5 kuruşun vakfın kendi bünyesindeki giderlerine ayrılmıştır. Bunun neticesinde vakıf mütevellisine 37,5 kuruşun kaldığı anlaşılmıştır.

XIX. yüzyıl Erzurum şehrinin genel yapısına vakfiyeler ve muhasebe defterleri üzerinde bakıldığında şehrin sosyal ve ekonomik yapısının belirli bir ivme içinde olduğu anlaşılmaktadır. Muhasebe defterlerinde farklı vakfiyeler üzerinden uzun bir dönemi görme imkânı elde etmekteyiz. Bundan dolayı 1243 senesine ait BOA muhasebe defterlerinde elde ettiğimiz vasiyet vakfı da bize dönemsel ve mekânsal bilgiler vermektedir. Gez Mahallesi'nde Cami-i şerife mum ve sair sülüs vasiyeti [malının üçte birini vasiyet yoluyla vakfettiğine ilişkin] vakfiye Fidan Hatun tarafından icra edilmiştir. Vakfın taşınmazları Gürcü Kapısı'nda Mescit-i Şerif kurbünde [yakınında] attar dükkânı 1 adet, müsteciri [kiracısı] Mustafa Ağa senelik 130 kuruş icare vermiştir. 1259 senesindeki vakfiye giderlerine bakıldığında toplam 72 kuruşun masraflara ayrıldığı görölmüştür. Gez Mahallesi'nde Cami-i şerife mum, 3 kıyye [okka], fiyat 4, 3 okka mumun fiyatı 4 kuruş olduğu için $4 \times 3 = 12$ kuruş ettiği ve 72 kuruş gider içinde 12 kuruşun dini hizmetler için ayrılmış olduğu görölmüştür. Kurban-ı ganem [kurbanlık koyun] 1 adet ayrıldığı görölmüştür. Kurbanlık koyun için senelik 30 kuruş verilmiştir. Toplam giderden kalan 30 kuruşun kendi içindeki dağılımı ise Helva rûhiyçün, bal, yağ 4 kıyye, 20 guruş; masraf-ı sâiresiyle [diğer masraflarıyla] 10 guruş olduğu görölmüştür. 72 kuruş giderin dağılımını gösterdikten sonra gelir gider hesaplanması neticesinde $130 - 72 = 58$ kuruş vakfa kalmıştır. 58 kuruştan vakfın görevlisine senelik 8 kuruş ve vakfın muhasebecisine 2 kuruş vakfa kalan paradan ayrıldığı görölmüştür. Bu bağlamda $58 - 10 = 48$ kuruş vakfa kalan net tutar olarak belirlenmiştir.

Muhasebe defterlerinde tespit edilen diğer bir vakıf ise 1250 senesinde Mehmed bin Ömer'le ilgili geçen vakıftır. Caferiyye Mahallesi'nde sakin Mehmed bin Ömer vakfiyesi olup sonradan bâ-hüccet [resmi onayla] mübadele [karşılıklı

değiştirme] olunan nısıf [yarım] değirmen hücceti. Düzenlenme Tarihi fi 25 Muharrem 1250 tarihine tekabül etmektedir. Vakfın önceden kurulduğu hüccet onayı diye geçmesinden anlaşılmaktadır. Vakfın XIX. yüzyıl içinde mi yoksa ondan evvel mi kurulduğu netlik kazanmamıştır. Vakıfla ilgili bilgileri BOA muhasebe defterlerinden tespit ettiğimiz için ve hüccetin düzenleme tarihi bu yüzyıl içinde olduğundan kullanma gereği hissetmiş olduk.

Mehmed bin Ömer, Gez Mahallesi'nde ma'lûmu'l-hudûd nısıf değirmen hâsılatı ile müşterek [ortak] icareye verilen değirmenin senelik kira geliri 250 kuruş etmiştir. 1259 senesine ait muhasebe defteri incelenen Mehmed bin Ömer vakfının gider kısmına bakıldığında vakfın masrafları 140 olduğu görülmüştür. $250-140=110$ kuruş masraflara ayrılmıştır. Kalan 110 kuruşla vakıf görevlisine senelik 13 kuruş ayrılması, vakfın muhasebecisine senelik 3 kuruş verilmesi onaylanmıştır. $110-16=94$ kuruşun vakfa kalan net miktar olduğu anlaşılmıştır.

İncelenen BOA muhasebe defterlerine bakıldığında yapılan araştırmalar neticesinde 1256 senesine ait bir adet vakfiye tespit edilmiştir. Mumcu Mahallesi sakinlerinden Hacı Hüseyin nâm kimesnenin sülûs-i mevkûfesi [malının üçte biri vakfı] 1.200 kuruşa bedeli Mumcu Mahallesi'nde mâlûmu'l-hudûd menzil vakfı ve kerîmesi [kızı] Piruze binti Hacı Hüseyin'in sülûs [üçte bir] vakfı beyânı diye geçmektedir. 25 Muharrem 1256 tarihinde meydana getirildiği anlaşılan vakfın ekleme vakıflardan olduğu anlaşılmıştır. Hacı Hüseyin'e ait vakıfla ilgili taşınmazlar kızı Piruze Hanım'ın oluşturduğu vakfa ekleme yapılmıştır.

Tablo 1. 34: Piruze binti Hacı Hüseyin'in Senelik Vakıf Gelir Muhasebesi

Mahalle-i mezbûrda [adı geçen mahallede] menzil îcârı Hacı Hüseyin Mevkufesi [vakfetmiş olduğu]	75	guruş
Piruze Hatun binti Hacı Hüseyin'in üç yüz kırk dört guruş sülüs nemâsı [geliri]	34,5	“
Toplam Gelir	109,5	“

Hacı Hüseyin'in Piruze Hatun'un vakfına ekleme yaptığı vakıf taşınmaz mülkler arasında yer almaktadır. Hacı Hüseyin kendisine ait menzil eklemiş, Piruze Hatun ise 344 kuruş para vakfetmiştir. Menzilin 1259 senesine ait kira geliri 75 kuruş, Piruze Hatun'un 344 kuruştan senelik vakıf geliri olarak elde ettiği nema 34,5 kuruş olduğu anlaşılmıştır. Vakfın toplam geliri 109,5 kuruş olduğu elde edilmiştir.

Tablo 1. 35: Piruze binti Hacı Hüseyin'in Senelik Vakıf Gider Muhasebesi

Hacı Hüseyin için Mumcu Mahalle Câmi'i'ne bir berât [Beraat gecelerinde yakılmak üzere yakılan mum] mumu, 6 kıyye [okka]	24	guruş
Piruze Hatun için Mumcu Mahalle Câmi'i'ne bir berât mumu, 6 kıyye	24	“
Toplam Gider	48	“

1 kıyye (okka) fiyatı 4 kuruşa denk düştüğü düşünüldüğünde 6 kıyye $6 \times 4 = 24$ olduğu anlaşılmıştır. Birbirine ekleme vakıf kuran Hacı Hüseyin ve kızı Piruze Hatun'un masraf kısımları da vakıf içinde ortak bir şekilde bölünmüştür. 109,5 kuruş gelir içinden vakfın giderlerine 48 kuruş düştüğünde 61,5 kuruşun vakfa kaldığı görülmüştür. Fakat vakıf görevlisine 8 kuruş, muhasebe harcına 2 kuruş verilmesi neticesinde 51,5 kuruşun vakfa senelik baki kaldığı anlaşılmıştır.

Erzurum şehir merkezinde kurulmuş vakıflardan incelediğimiz Mestçi Ömer Usta bin Süleyman'a ait vakıf esnaf vakıfları içinde BOA muhasebe defterlerinden tespit ettiğimiz belgelerdendir. Kadana mahallesinde ikamet eden Mestçi Ömer Usta

1257 yılında vakıf kurmuştur. Esnaf vakıfları arasında olan vakıf taşınmaz olarak Gül Ahmet adındaki şahsa 1 adet ahır 70 kuruşa kiraya verilmiştir. Ömer Usta kendi terzihanesini kiraya vermiştir. Kiraya verdiği dikici odasının senelik kira geliri 100 kuruş olduğu anlaşılmıştır. 1 ahır ve 1 dikici odasını Gül Ahmet adındaki kişiye kiralayan Ömer Usta'nın senelik kira geliri 170 kuruş olduğu anlaşılmıştır. Kaytan oğlu cami diye geçen caminin imamına 10 kuruş, müezzine 5 kuruş verilmiştir. Hacı Salih oğlu cami imamına 10 kuruş, müezzine 5 kuruş ayrılmıştır. Kurban Bayramı'nda senelik 1 adet adak için 64 kuruşluk meblağ bırakılmıştır. Vakfın masraflarının hesaplanması neticesinde 95 kuruşluk bir gideri olduğu görülmüştür. 95 kuruşluk gider içinde dini ve sosyal hizmetlere vakfın önemli bir bütçe ayırdığı görülmüştür. $170 - 95 = 75$ kuruş vakfa kalan sabit kira geliri olmuştur. Genellikle bütün vakıflarda vakıf görevlisine verilen 8 kuruşluk maaş ve muhasebecisine verilen 2 kuruşluk maaş sonucunda 10 kuruş daha vakfın kendi içindeki masraflarına ayrılmıştır. Bu bağlamda $75 - 10 = 65$ kuruş vakfın senelik net geliri olarak belirlenmiştir.

BOA muhasebe defterlerinde elde edilen belgeler neticesinde birbirine ilave vakıflar tespit edilmiştir. İlave vakıf örneği bakımından önem arz eden bahsedeceğimiz iki vakfiye istisna olan vakıflar arasında görülmektedir. Kavak Mahallesi'nde ikamet eden Ahmed Ağa ibni Mehmed Ağa'nın Nazik Çarşısı'nda bir kepenk dükkânı vakfiyesinin düzenlenme tarihi fi 18 Şevval 1228 olarak görülmüştür. Bu vakfa ilave vakıf olarak kurulmuş olan yine mahalle-i mezbûr sâkinelerinden Saide binti Ahmed Ağa nâm hâtunun Gül Ahmed Sûku'nda [Çarşısı'nda] üç dükkân ile haffaf-hânede bir kepenk dükkân vakfiyesinin ilave edildiği tarih fi 3 Ramazan 1235 iki kıt'a [adet] vakıf-nâmede mukayyettir [kayıtlıdır]. Görüldüğü üzere Ahmet Ağa 1228 yılında vakıf kurmuş ve bu vakfa bir adet dükkân vakfetmiştir. Ahmet Ağa'nın kızı Saide Hanım'da pederinin kurduğu vakfa ilave vakıf kurarak kendi mahiyetindeki taşınmazlarını vakfa eklemiştir. Saide Hanım 1235 senesinde üç dükkân vakfetmiştir. İlave edilen bu vakıflar neticesinde meydana getirilen vakfa Ahmet Ağa kendi torununu mütevellî yapmıştır. Vakfiyede mütevellî ile ilgili bilgi şöyle geçmiştir: Vâkıf ve vâkıfenin evlâd ve hafidi [torunu] mütevellîsi Şerîf ibni Ömer bâ-vakf-nâme [vakfiye ile] mütevellîdir. Şart-ı vâkıflar evlâd ba'de'l-inkırâz ol zaman [o halde]

Kavak Mahallesi Câmî'i imamı ve hatîbi bulunanlar mütevellî olmak şurût-ı vakfdandır [vakıf şartlarındandır].

Vakıf gelir ve giderleri ilave vakıflar olduğu için birlikte verilmiştir. Vakfın gelir ve gider hesaplamaları detaylı bir şekilde aşağıda aktarılmıştır.

Tablo 1. 36: İki Vakfın Senelik Gelir-Gider Muhasebesi

Nâzik Çarşısı'nda attar dükkânı 1 adet	200	guruş
Gül Ahmet Çarşısı'nda kahvehane 1 adet	025	“
Gül Ahmed Çarşısı'nda bakkal dükkânı 1 adet	020	“
Gül Ahmet Çarşısı'nda Timurcu [demirci] dükkânı 1 adet	000	“
Kazzazlar Çarşısı'nda kazzaz [gazyağı] dükkânı 1 adet	025	“
Haffaf-hânedede haffaf dükkânı 1 adet	025	“
Toplam Gelir	295	“

Ahmed Ağa'nın meşrûtası [şart kıldığı] mahallede çeşmenin sucusuna vazîfe 5 guruş ma'a zammı [zamlı birlikte]	050	guruş
Şem'-i rugandan [mum yağı] berât [Berat gecelerinde yakılan mum] 1 adet 9 kıyye Kavak Câmî'i'ne verile	027	“
	077	
Saide Hanım'ın meşrûtası Receb-i şerîfde helva, bal, yağ 6 kıyye, 30 guruş, masraf-ı sâiresi 10 guruş	040	“
Şem'-i revgandan berât 2 adet, 24 kıyye Kavak Câmî-i şerîfine verile	072	“

İyd’-i Edhâda [Kurban Bayramı’nda] ganem-i kurban [kurbanlık koyun] 2 aded, 35 (...)	070	“
	259	“
Su yolu masrafına	050	“
	309	“
Haffaf dükkânı yanub mücedden [yeniden] yapılmasına	220	“
	529	“
Altmış senesi hâsılatından [gelirinden] 100 guruş, altmış bir senesi hâsılatından 100 guruş, iki ikiden 100 guruş havâlât [kalan]	300	
Toplam Gider	229	“

İki vakfın gelirleri 295 kuruş iken, giderleri 229 kuruş olduğu anlaşılmıştır. 66 kuruş vakfa kalan para olduğu görülmüştür. Vakfın görevlisine 8, muhasebecisine 2 kuruş verildiğinden vakfa baki kalan net tutar 56 kuruş olmuştur.

Saide Hanım’a ait vakfiye BOA muhasebe defterlerinin girişinin haricinde VGMA defterlerinde de vakfiyesi tespit edilmiştir. İlave vakıf olduğu BOA muhasebe defterlerinde babası Ahmet Ağa’nın kurduğu vakıf sayesinde tespit edilmiştir. Bu bakımdan ekleme veya ilave vakıf (Zeyl) denilen vakıflara güzel bir örnek teşkil etmiştir. Nitekim VGMA defterlerinde var olan belgelerin BOA defterindeki vakıflar ile ilgili belgelerle karşılaştırılmaması vakıflarla ilgili çalışmaları eksik bırakacağı görülmüştür. Bu örnekten de anlaşıldığı üzere VGMA defterlerinde tespit edilen bir vakfın ekleme olup olmadığı veya aynı aileden başka birisi tarafından kurulan bir vakfın olduğunu öğrenmek için BOA defterinin incelenmesi ve VGMA defterlerini destekler nitelikte vakıfların araştırılması gerekmektedir.

VGMA defterlerinde tespit edilen vakıflara ve muhasebe kayıtlarına bakıldığında esnaf gurupları arasında bulunan Bakırcı Mustafa Ağa’ya ait vakıf önem

arz etmektedir. Nitekim Bakırcı Mustafa Ağa'nın XIX. yüzyılda meydana getirdiği vakıf ve devamında vakfın muhasebe kayıtları incelendiğinde zengin bir kurumun oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Vakıf incelemesinde yıllara göre vakfın devrettiği baki paradan da bahsedilmiş ve yıllara göre değişimi ve kar oranı da net bir şekilde görülmüştür. Bakırcı Mustafa Ağa'ya ait muhasebe defterindeki kısımlar detaylı bir şekilde tablo halinde aşağıda verilmiştir.

Tablo 1. 37: Bakırcı Mustafa Ağa'nın Senelik Vakıf Gelir-Gider Muhasebesi

Senelik Hasılat	
<u>Kuruş</u>	<u>Para</u>
2000	Köse Ömer Ağa Mahallesinde iki göbek hammamı 1 bab müste'ciri Kampan oğlu Mustafa
0015	Bakırcılar Mahallesinde hane 1 bab müste'ciri Şerif Çavuş-ı askerî
0020	Mahalle-i mezburda hane 1 bab Baltacı İbrahim bin Abdurrahman icarında
2035	
0000	Mahalle-i mezburda menzil 1 bab câmi '-i şerif imamına meşrûtdur.
2035	
El-Mîzân-ı îrâd ve masârifât-ı vakf-ı mezbûr an mahsûb	
<u>Kuruş</u>	<u>Para</u>
2035	Bâlâda mukayyed vakf-ı mezbûrun vâridâtı an mahsûb vâcib sene 259
2035	Mukâbelede mukayyed vakf-ı mezbûrun mu'tâd masârifâtıdan ve gerek
0000	Zuhuratdan mahsûb minhâ.
Senelik Masraf	
<u>Kuruş</u>	<u>Para</u>
150	İmamı El-Hâc Memiş Efendi ibn-i El-Hâc İbrahim vazifesi
130	Müezzini Monla Hurşid bin İbrahim ve farraşlık vazifesi
030	Vâiz vazifesi Ardahanlı Dursun Efendi vazifesi
012	Su Nazırı vazifesi
040	Sucuya abdest hanenin

372	
045	Beşinci bend lâyhaya tatbikan ma‘âş-ı muharrir 35 Kuruş harç-ı muhasebe 10 Kuruş cem‘an hazâniyesi
407	Mu‘tâd masârifâtı bu idüğü

Bakırcı Mustafa Ağa'nın 1259 senesine ait hasılatı 2035 kuruş olmuştur. Vakfın aynı sene içindeki masrafları 407 kuruşa denk düşmüştür. Fakat vakfın cami tamirâtı için senelik hasılat yetmediği için sonraki senelerden alınacak kiralar önceden tamirat için alınmıştır. Bu durum tablo şeklinde caminin kiremidinden, taşına kadar detaylıca masraf kolları aktarılmıştır. Câmi ‘-i şerif-i mezkûr harâba yüz tuttuğundan kıbel-i şer ‘den müvellâ ve ebniyeye vukûf-ı tâmmı olan ustabaşlarından Nazrat zimmi (gayrimüslim) ve sairleri câmi ‘-i mezkura varıp ba‘de’l-müşâhâde ve’l-keşif yapılp giden masraf kolları defteridir. Tablo incelendiğinde cami tamirâtı için harcanan paranın dağılımı net bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Tablo 1. 38: Bakırcı Mustafa Ağa Vakfının Cami Tamirâtı için Harcadığı Bütçe Dağılımı

<u>Kuruş Para</u>		<u>Fahişi olan</u>	<u>Hammamın Zuhuratı Masârifi</u>
		<u>Krş Para</u>	<u>Kuruş Para</u>
125	Kavila? verilen 103 aded 48,5 para		
264	Tahtalık odun 4 aded 66 kuruş	20	340 Kazgan için bakır
410	Sırık 36 aded 11 kuruş 15 para	50	150 Yün? ve beziri
285	Tahta 90 aded 3 kuruş 6 para	80	222 Üstadiye ve kıymetleri
198	Dülger ustalar iskele için verilen	70	120 Su yollarına hatab ve camekan duvarı
1282	Kuma verilen 20 aded araba 2 kuruş	28	078 Kuyularına
40	Kürek sicim? kalı nân-ı aziz	248	120 Taşra dıvar sıvamasına
57	Elden para ustalara	00	280 Dellak damına
10	Nân-ı aziz	00	182 Hammam kubbesine kireç ve üstadiye
12	Medreseler dülger 22 aded 6 kuruş	00	108 Hammamın su yollarına
132	Aprişe? Hanı dülger 10 aded 6 kuruş	00	1600
1533	Irgad	15	1600 Aşağı yekuna kerdi
60	Yapıcı ustası	263	0000
333	Mimar mih Alçısı	00	
372	Tahtaları biçmeye	50	
430	Nân-ı aziz	50	
1800	Kireç batma 115 aded 67 para	60	
4528	Kiremid 400 aded	97	
330	Saçaklara dud kereste?	520	
39	Nân-ı aziz	50	
193	Araba kirası	00	
020	Cami ‘-i şerif bekçi	30	
850	Fahişleri ba’de’t-tenmîk? Minhâ	00	
5960	Sahhü’l-bâki	100	
58	Hamamın bâlâda başkaca mukayyed	700	
20	zuhuratı zam	00	
2		00	
6040		00	
700		700	
5340			
1600			
6940			

Min Haysü'l-mecmû'-ı vâcib

Mîzân-ı Masârifât-ı yekûn

Becây-ı

Kuruş Para

407	Bâlâda mukayyed masârifât-ı mu'tâdesi
<u>6940</u>	Bâlâda mukayyed masârifât-ı zuhuratı
7347	
<u>1500</u>	Zuhurat bulunduğundan bu mikdarı 260 Senesi hasılatından havaledir
5847	
<u>1500</u>	Hâkeza 261 Senesi varidatından havalesi minhâ
4347	
<u>1500</u>	Hâkeza 262 Senesi varidatından havalesi minhâ
2847	
<u>812</u>	Hâkeza 263 Senesi hasılatından havalesi minhâ
2035	Hâkeza 259 Senesi varidatından mukabelede mahsuben havale bulmuşdur bu mikdarı

Denkleştirme tablosuna bakıldığında 407 kuruş 1259 senesinin gideri olarak anlaşılmıştır. Gelir ise yukarıda da belirttiğimiz üzere 2035 kuruş olduğu görülmüştür. Fakat caminin yıkılmaya yüz tutmuş olmasından dolayı Bakırcı Mustafa Ağa vakfı tamirâtı üzerine almıştır. Caminin tamirâtı için 1260, 1261, 1262 ve 1263 senelerinden alınacak kira ücreti 1259 senesinde evvelden kiracılardan tahsis edilmiştir.

VGMA defterlerinde vakfiyesi incelenen Hacı Mehmet Ağa'ya ait muhasebe defter kaydı 1259 senesi örneği incelenmiş ve vakfın kira gelirleri senelik olarak hesaplanmıştır. Hacı Mehmet Ağa taşınmazlarından 4 adet dükkân vakfetmiştir. Vakıfların işletme türleri vakfiyenin içeriğinde belirtilmemiş olup, işletmelerin bulundukları caddeler, çarşılar vakfiyede belirtilmiştir. Muhitin aktarıldığı işletmelerin hangi esnaf sınıfına dahil oldukları muhasebe defterinde detaylıca kayda tutulmuştur. İşletme türü olarak bezzaz vakfeden Hacı Mehmet Ağa'nın Erzurum'da bezzazcılık esnafına mensup olduğu ve belirli bir yaştan sonra bu işletmeleri müstecir olarak

başkalarına işlettiği anlaşılmıştır. Müstecirlerin isimleri veya lakapları muhasebe defterinin içeriğinde bahsedilmiştir.

Tablo 1. 39: Hacı Mehmet Ağa Vakfı Senelik Gelir-Gider Muhasebesi

<u>Kuruş</u>	<u>Para</u>
130	Gürcü Kapısında dükkân-ı bezzâz 1 aded Müsteciri Çadırcı oğlu Receb Ağa
130	İttisalinde dükkân-ı bezzâz 1 aded Müsteciri Çadırcı oğlu Mustafa Ağa
130	İttisalinde dükkân-ı bezzâz 1 aded Ahıskalı Latif Ağa
130	İttisalinde dükkân-ı bezzâz 1 aded Ahıskalı Şerif Ağa
520	Toplam Hasılat
<u>Kuruş</u>	<u>Para</u>
250	Câmi ‘-i mezbûr imamına vazife vekili Şerif Efendi
080	Müezzine vazife Monla İsmail
024	Farrâşına vazife Monla İsmail
030	Şem ‘-i Revgan 10 Kıyye 3 kuruştan
028	Berât mumu 1 aded 8 Kıyye 3,5 kuruştan
020	Kağıd çiriş(?) ve sairesi süpürge ve saka ve yel?
432	
058	Perakende masârifâtı ve vazife-i mütevelli
490	
030	Beşinci bend-i Lâyhaya tatbikan ma‘âş-ı muharrir 25 Kuruş, Muhasebe harcı
5	Kuruş cem‘an hazinesi
520	Toplam Masraf

Vakfın muhasebe kayıtlarına bakıldığında gelir ve gider dengesinin eşit olduğu gelirlerin tam olarak giderleri karşıladığı ve vakfa devredilen herhangi bir fazla paranın olmadığı anlaşılmıştır.

VGMA defterlerinde elde edilen vakfiyelerden Mehmet bin Selim'in 1260 senesinde meydana getirdiği vakfın 1261 senesine ait muhasebe kaydı BOA muhasebe defterinde incelenmiştir. Dini ve sosyal bir vakıf kuran Mehmet Efendi vakfiyesinde 4 adet dükkânın vakfedildiği ve bu dükkanların bulunduğu muhitler, etraflarındaki yollar ve işletmeler vakfiye içeriğinde aktarılmıştır. 1261 senesine ait cami vakfı muhasebe kaydında 4 adet dükkânın senelik kira gelirleri ve bu gelirlerin harcandığı masraf kolları anlatılmıştır. Muhasebe kaydında tıpkı vakfiye içeriğinde aktarıldığı gibi bilgiler verilmiştir. Mütevellisi kendisi Mehmet Efendi ibn-i Selim ve evlâd-ı evlâda meşruta ettiği vakfiyesi kaydı fî 11 Cemaziyülevvel 1260 senesi diye aktarılmıştır. Muhasebe kaydı incelenen vakfın muhasebe defteri şöyle yazıya geçirilmiştir:

Hacı Cuma Mahallesi sükkânından Mehmed Efendi ibn-i Selim nam sâhibü'l-hayrın fî 11 (Cemaziyülevvel) sene 260 bu tarihle müceddeden muvaffak olduğu evkafı kaydır.

Tablo 1. 40: Mehmet Efendi ibn-i Selim Vakfı Senelik Gelir-Gider Muhasebesi (1261)

<u>Kuruş Para</u>	
230	Sipahi Çarşusunda bir kıt'a kahvehâne 1 aded îcârı
120	Yine sûk-ı mezbûrda iki kepenk olarak bir kıt'a dükkân 1 aded îcârı
040	İç Meydanda furun kurbinde bir kıt'a attar dükkânı 1 aded îcârı
040	Ayas Paşa Sûkunda bir kıt'a timurcu dükkânı 1 aded îcârı
430	Toplam Gelir
<u>Kuruş para</u>	
270	Beher sene îd-i azhâda 6 re's ganem kurban adedi 45 kuruş biri pederi Selim Ağa ruhu İçün ve biri ceddesi Havva hanımın ve biri hemşiresi Zübeyde Hanımın ve biri vâlidesi Fatma Hanım'a ve biri ceddi Mustafa Efendi ve biri kendi ruhuna ihdâ için şart-ı vâkıftır.
060	Beher sene birer batmandan şem'-i ravgan 2 aded 12 kıyye biri validesine biri kendisine ve Namerânî zâde Câmi'-i şerifine vaz' ve firûzân oluna
330	Toplam Gider

Cami vakfın senelik kira gelirleri 4 adet işletmeden 430 kuruş olduğu anlaşılmıştır. $430-330=100$ kuruşluk kısmında vakfa intikal ettiği, mütevellinin yedine bırakıldığı görülmüştür. Vakıf mütevellisi 100 kuruştan 20 kuruşu vakfın görevlisine senelik aktarırken, 5 kuruşta vakfın muhasebe harcına verilmiştir. Bu çıkarımlardan sonra vakfa toplam 75 kuruş kaldığı görülmüştür.

İncelenen muhasebe defterlerinde VGMA defterlerinde vakfiyesi tespit edilen Afife binti el-Hac Yusuf 1220 senesinde 1 adet oturakçı dükkanını vakfetmiştir. Vakfedilen dükkân Lala Paşa abdesthanesi ile umumi yol arasında bulunan şehrin merkezi kısmında yer almıştır. Bu bakımdan Afife Hanım'ın vakfettiği taşınmazın senelik kira gelirinin değeri önem arz etmektedir. Nitekim bu yolla şehir merkezindeki bir işletmenin genel kira değerini de görmüş olmaktadır. Vakfiye ile ilgili detaylı bilgiler üçüncü bölümün kadın vakıflar kısmında bulunmaktadır. Muhasebe defterinin girişinde Afife Hanım'ın vakfı ve vesayet eden kişinin isimleri hakkında bilgiler verilmektedir.

“Vakf-ı dükkân-ı Hacı Afife Hanım der-Sûk-ı Sipahiyan Dâhil-i Sûr-ı Erzurum der vesâ-yı Süleyman Ağa sâkin-i Mahalle-i Şeyhlü der Erzurum rü'yet-i muhasebe şode (?) an evvel-i Muharrem sene 270 ilâ gâye-i Z. (Zilhicce) sene minh. Ve an Nezaret-i Evkâf-ı Hümayun-ı şahane ilhâk şode (?)”

Yukarıdaki açıklamadan da anlaşılaacağı üzere Afife Hanım'ın muhasebe defterinde 1270 senesine ait dükkânın kira gelirinin aktarılacağı görülmüştür.

Tablo 1. 41: Afife Hanım Vakfı Senelik Gelir-Gider Muhasebesi (1270)

Kuruş Vakfın Geliri	
<u>200</u>	1 adet Dükkân
Kuruş	
24	Berây-ı bahâ-i şem ‘-i berât
35	Berây-ı bahâ-i kurban
<u>25</u>	Berây-ı masârif-i helvay
84	
08	Berây-ı ma’âş-ı muharrir-i hazine
<u>02</u>	Berây-ı harç-ı muhasebe
94	Toplam Gider
	Denkleştirme
200	
094	
106	Vakfa net kalan tutar

VGMA defterlerinde vakfiyesi tespit edilen Güldeste binti Abdullah 1215 senesinde vakıf kurmuş ve bu vakfa ilaveler yani zeyl vakıflar kurmuştur. Bu bakımdan Güldeste Hanım Erzurum’da sermayesi fazla olan bir kadın izlenimi oluşturmıştır. İlave vakıflardan Mürdlük karyesi demekle bilinen yerel bölgede değirmen vakfetmiş, değirmenin hasılatından sağlanan gelirler Erzurum şehir merkezindeki yerlere ve bazen gerekli görüldüğü kısımlarda çevre bölgelere aktarımlar olmuştur. Güldeste Hatun’un kurduğu vakıf ve devamında oluşturulan zeyl vakıflar (ilave) Güldeste Hatun’a ait kurumu güçlendirmiştir. Güldeste Hatun Erzurum şehir merkezindeki Müftü Efendi mahallesinde ikamet edip vakıf akarlarını da genellikle şehir içine aktarmıştır. Fakat değirmenlerin genellikle şehir dışında olması ve değirmenlerin dönemsel olarak suya ihtiyaç duyması neticesinde dere kenarlarında işletme icra edilmekteydi. Bu mantıkla Güldeste Hatun değirmen işletmesini şehir dışındaki bir karyede kurmuş ve senelik kira gelirlerini buna göre taksim ettirmiştir.

Güldeste Hatun'un kurduğu zeyl vakıflardan olan değirmen vakfettiği muhasebe kayıtları incelenmiş ve yıllık bilançoları hesaplanmıştır.

Tablo 1. 42: Güldeste Hatun'un Vakıf Muhasebesi (1255)

İcare alınan senevi akarat	Kuruş
Mürdlük Karyesinde Değirmen Geliri	340
Vakfın Gideri	230
Vakfa Kalan Toplam Para	110

Tablo 1. 43: Güldeste Hatun'un Vakıf Muhasebesi (1259)

İcare alınan senevi akarat	Kuruş
Mürdlük Karyesinde Değirmen Geliri	740
Vakfın Gideri	636
Vakfa Kalan Toplam Para	104

Tablo 1. 44: Güldeste Hatun'un Vakıf Muhasebesi (1265)

İcare alınan senevi akarat	Kuruş
Mürdlük Karyesinde Değirmen Geliri	1150
Vakfın Gideri	474
Vakfa Kalan Toplam Para	676

Tablo 1. 45: Güldeste Hatun'un Vakıf Muhasebesi (1270)

İcare alınan senevi akarat	Kuruş
Mürdlük Karyesinde Değirmen Geliri	1250
Vakfın Gideri	582
Vakfa Kalan Toplam Para	668

Muhasebe defteri incelendiğinde her 4-5 yılda vakıf gelir ve giderlerinin değıştiği görülmüştür. Yıllık verilere bakıldığında değirmen vakfının senelik artış gösterdiği görülmüştür. 1255 yılında gelir 340 kuruş sağlanırken, 1259 yılında 740, 1265 yılında 1150 ve 1270 yılında ise 1250 şeklinde artış gösterdiği anlaşılmıştır.

Vakfın muhasebe giderleri de dönemsel değışiklik göstermiştir. Vakıf yıllık kar oranını 1255 yılından 1270 yılına kadar 558 kuruş artış sağlayarak tamamlamıştır. Göldeste Hatun'un vakıf gelir ve gider tabloları vakıfların muhasebe kayıtlarındaki değışen değer oranlarını da göstermiştir. Bu bağlamda vakıfların yıllık bilançoları, kar oranları dönemsel ve mekânsal durumlara göre farklılık gösterebildiğı anlaşılmıştır.

SONUÇ

Vakıf kurumları asırlar boyunca devletlerin ve milletlerin ayakta kalması için önemli hizmetlerde bulunan müesseselerden olmuştur. Hukuki ve şer'i yapının Osmanlılarla birlikte örf ve geleneğe dayandırılması sonucunda vakıf kurumları nihai halini almıştır. Vakıf ve şehir ilişkisi bu temeller üzerinde şekillenmiş; bu ilişki dini, iktisadi, sosyal ve kültürel hizmetler çerçevesinde bölgelerin şenlendirilmesine önemli katkılar sağlamıştır. İslamiyet'in yayılmasıyla vakıf şehir ilişkisi güçlenmiş, Selçuklular ve Osmanlılar ile esas yapısı tamamlamıştır. Selçuklular döneminde zaviyeler ve vakıflar eliyle kırsal ve kentsel yerlerde iktisadi ve sosyal hizmetler yapılmıştır. Osmanlı'da vakıflar devlet eliyle de desteklenen kurumlar arasında olmuştur. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin doğudaki kapısı ve en önemli kentlerinden bir tanesi olan Erzurum'un iktisadi ve sosyal yapısına dair bir inceleme yapılmış ve bu minvalde elde edilen sonuçlarla XIX. yüzyıl genelinde Osmanlılar ve Erzurum şehrine ilişkin fikirler elde edilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda askeri, siyasi, mali ve iktisadi olarak diğer yüzyıllara nazaran daha çalkantılı bir dönem geçirmiştir. Savaşlar, isyanlar, yenilgiler, ekonomik sorunlar Osmanlıların toparlanmasını zorlaştırmıştır. Devlet içine girdiği siyasi ve iktisadi sorunlardan kurtulmak için yüzyıl içinde yenilik hamlelerine girişmiş ve bu yolla bir nebze de olsa sorunların hafifletilmesine gayret etmiştir. Fakat yapılan reformlar, ıslahatlar Osmanlıların yüzyıl içindeki sorunlarından kurtulmasına fayda sağlayamamıştır. Üstelik iktisadi sorunlar beraberinde sosyal sorunları da getirmiştir. Bu yüzyılda savaşlar, milliyetçilik girişimleri, yerel yöneticilerin çıkardıkları isyanlar, reayadan zengin hanedanların şehir içinde çıkardıkları kargaşalarla Osmanlılar giderek zayıflamaya başlamıştır. Devlet yüzyıl içinde iktisadi sorunlardan kurtulmak için sanayi hamlelerine, arazi kanunnamelerine, özel mülkiyet haklarına ve bunlar gibi pek çok girişimde bulunarak ekonomik sorunların minimize edilmesine dikkat etmiştir. Bütün bu çare arayışları sorunları ortadan kaldıramamış ve harici de yaşanan siyasi olaylarla süreç giderek derinleşmiştir. Nitekim bu durumun bir yansıması olan Erzurum şehri de başta İran saldırılarına maruz kalmış, İran sorunu ortadan

kaldırıldıktan sonra da Rus saldırıları sorun teşkil etmeye başlamıştır. XIX. yüzyıl bütününe bakıldığında Rusların 1820’li yıllardan itibaren bölgeye hem siyasi hem de askeri ağırlığını koyduğunu görmekteyiz. Ruslar, Erzurum’un Osmanlılar için bir kale görevi görmesinden ötürü bölgede yaşayan Ermeniler üzerinden Osmanlılara baskı kurma gayreti içine girmiştir. Uygulanan siyasi baskı ve Ermeniler üzerinde tesir edilen sosyal bağın oluşturulması gayreti Rusların bölgede etkisinin arttırmasına sebebiyet vermiştir. Bu durumdan istifade etmek isteyen Ruslar, XIX. yüzyıl içinde aynı politik çerçeve içinde askeri hamlelerde bulunmuş ve Erzurum bu saldırılardan dolayı iktisadi ve sosyal gerileme içine girmiştir. Şehir yöneticileri, esnafı, reayası bu zor dönemlerde iktisadi ve sosyal bütünlüğün korunmasına gayret etmişler ve devlet eliyle de teşvik edilen hizmet girişimleri sayesinde şehir şenlendirilmeye çalışılmıştır.

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti’nin genelinde zor olduğu gibi Erzurum şehrinde de savaşların, iktisadi bunalımların, sosyal çalkantıların yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönem içinde ahali şehrin kalkınması için vakıf kurumları aracılığıyla büyük gayretler göstermiştir. Nitekim çalışmamızda ele aldığımız XIX. yüzyıl Erzurum şehir merkezinde bu dönemde kurulan vakıf sayısı diğer dönemlere azımsanmayacak derece iyileştiği görülmüştür. Bu dönemde kurulan vakıf kurumları idarecilerin, esnafın, reayadan kişilerin hizmet amacı güderek vakfettikleri akarlarla şehir şenlendirilmeye çalışılmıştır. Yüzyıl içinde tespit edilen 87 vakfın dönem içinde kurulduğu şehre dini, iktisadi ve sosyal hizmetler sağladığı vakıf şartlarında görülmüştür. Özellikle yıkılan camilerin veya tamir gerektiren camilerin ihya ve inşa edilmeleri için vakıf şartlarında bütçeler ayrıldığı anlaşılmıştır. Vakıflar şehirde belediyeçilik görevini de üstlenmiştir. İncelediğimiz vakfiyelerde su yollarının yenilenmesi veya tamir edilmesi, fakir ahaliye yardımlarda bulunulması, adaklar dağıtılması gibi pek çok sosyal hizmet teşkil ettiği görülmüştür. Vakıf kurumlarının özünü teşkil eden iktisadi kalkınmaya sağladığı destek vakfiyelerin içeriklerinde dikkate alınmıştır. Bu bağlamda vakıf kurumlarının menzil, dükkân, han, değirmen, tarla gibi akarlar vakfederek şehrin iktisadi anlamda kalkınmasında önemli paya sahip olduğu incelenmiştir.

Vakıf kurumlarının yüzyıl içinde vakfettiği akarlarla iktisadi kalkınmanın tesis edildiği ve şehrin sosyal hayatına önemli hizmetler sağladığı anlaşılmaktadır. Şehirde

yüzyıl içinde tesis edilen vakfiyelere bakıldığında erkek vakıfların yanında kadın vakıflarında çokluğu göze çarpmaktadır. Bu durum şehirdeki sosyal hayatın XIX. yüzyıldaki gelişmişliğini de gözler önüne sermektedir. Nitekim kadın vakıfların daha çok kendilerine miras olarak kalmış menzilleri, bahçeleri ve bir bütün olarak müştemilat menzil vakfettikleri anlaşılmıştır. Kadınların ticari hayatın içinde çok etkin olmamasına rağmen vakıf kurmaları, aileden gelen mütevellilik hakları için mahkemeye başvurmaları, davalarda ailedeki erkek bireylere karşı kendi hukuklarını savunmaları ayrıca belirtilmesi gereken bir husustur. Müştemilat menzil içinde genellikle ahır, mutfak, ambar, kiler, merak gibi yapılar olduğu anlaşılmıştır. Bunun yanında müştemilat menzil içinde büyük bahçeler vakfeden kadın ve erkek şahıslarında olduğu görülmüştür. Burada bağ evini vakfeden şahıslar olduğu görülmüş, bu bağ evlerinde sebze ve meyvelerin yetiştirildiği anlaşılmıştır. Müştemilat menzil içinde hayatlarını ikame etmeleri yanında ahır ve merak gibi hayvancılıkla ilgili yapıların olduğu, vakıfların hayvancılık işleriyle de şehir merkezindeki büyük evlerinde uğraştıkları anlaşılmıştır. Bu bağlamda Erzurum şehrinde bu yüzyıl içinde şehir merkezinde bağ, bahçe işleri, hayvancılık işlerinin genellikle ailenin kendi müştemilatında yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum sayesinde şehrin kendi kendisine yeten bir iktisadi potansiyelinin olduğu tespit edilmektedir.

Erzurum, tarım ve hayvancılık alanında bölge içinde yetkin bir konumda bulunmaktaydı. Şehir içinde yapılan üretim veya besicilik dışında, ipek yolu üzerinde olması münasebetiyle şehir ekonomisinin akışkan bir durumda olduğu anlaşılmıştır. Nitekim bölümlerin içinde de anlatıldığı gibi İranlı tüccarların Karadeniz ticaretini Erzurum üzerinden yaptıkları görülmüştür. İranlı tüccarlar, Rus tüccarlar bu şehir üzerinden mallarını ihraç etmişlerdir. Ticari hayatın bu denli hareketli olduğu Erzurum şehri çevre bölgeler için bir ticaret merkezi görevi görmüştür. Ticaret merkezi görevi gören Erzurum vakfiyeler üzerinden değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Bu değerlendirme şehrin vakfiyeler ile yaşadığı iktisadi kalkınma ve sosyal bütünlüğü kapsayıcı bir şekilde anlamamıza yardımcı olmuştur.

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde vakfiyelerin düzenlenme şekilleri, vakfiyelerin türü ve işletim usulleri ile bu kurumların yüzyıl içindeki geçirdiği evreler

hakkında bilgi edinilmiştir. Vakfiyelerin içeriklerinde vakıf kurumlarında görevli kişilerin, imamların, müezzinlerin, ferraşların, cabilerin, mütevellilerin, esnafların yıllar baz alınarak takipleri yapılabilmektedir. Vakfiyelerde, vakfın kurucusunun hangi sınıfa mensup olduğu, dönem içindeki sahip olduğu işletmeleri veya haneleri, meşgul olduğu meslek gurubu hakkında detaylı bilgiler edinilmiştir. Birer hayır kurumu olan vakıfların zaman içindeki değişimleri dikkate alınarak iktisadi ve sosyal verilerini görmek mümkün olmuştur. Bu sayede vakıf kurumlarının şehir hayatına etkileri, vakıf şartları, vakfedilen taşınmazların cinsi gibi çeşitli alanlarda çalışmanın kapsamına dahil edilmiştir. Bu bilgiler şehrin yüzyıl içindeki ticari hayatının vakfiyeler üzerinden seyrini gözler önüne sermiştir.

Erzurum'da XIX. yüzyılda kurulan vakıfların idareci, esnaf, reaya gibi sınıflardan oluştuğu bu sınıflara mensup kişilerin kendi içlerinde yaptıkları meslek guruplarına göre uygulama alanları açarak şehir içinde kümelenedikleri görülmüştür. Bir caddenin, bir çarşının, bir sokağın veya bir hanın tamamında aynı meslek gurubuna dahil olan şahısların bulundukları tespit edilmiştir. Örneğin, şehir içinde keçeciler, kazzazcılar, bezzazcılar, debbağcılar, kuyumcular çarşısı gibi birçok meslek dalına ait esnaf teşkilatlarının oldukları anlaşılmıştır. Bu meslek guruplarına mensup kişilerin kendi aralarında bulundukları meslek gurubuna ait isimle anılan çarşı veya caddelerde mesleklerini belirli bir düzen ve disiplin içinde icra ettikleri vakfiyelerin içeriklerinde takip edilebilmiştir. Her meslek dalındaki esnaf kümelenmesi kapalı bir izlenim oluşturmamış, kendi içlerinde birbirlerine katkı sunacak şekilde gelişim gösterdikleri anlaşılmıştır. Bu durum vakfiyelerden ve muhasebe kayıtlarından tespit edildiği üzere meslek guruplarının kendi içlerindeki benliklerini koruyarak, birbirlerine katkı sağladıkları ve bu sayede varlıklarını devam ettirdikleri anlaşılmıştır. Birbirlerine katkı sağlayan meslek dallarına ait kümelenmeler şehrin iktisadi hayatına canlılık katmış, bunun dışında camilere, mekteplere, çeşmelere, fakir halka hizmetler sunarak şehir hayatına canlılık kattığı görülmüştür.

Çalışmanın dördüncü kısmında ele alınan vakfiyelerin desteklenmesi amacıyla incelenen muhasebe defter kayıtları bahsi geçen hayır işlerinin nasıl sürdürülebilir oldukları, uygulama alanında karşılaşılan sorunlar, görevlilere verilen maaşların

değişkenliği, muhasebe harçları ve çözüm perspektifleri detaylı bir şekilde araştırılmıştır. Muhasebe kayıtlarında karşılaşılan ciddi sorunlardan bir tanesi hiç kuşkusuz icareye verilen malların gallelerinin uygun şekilde değerlendirilmemesi olmuştur. Bu durumda vakıf görevlilerine, muhasebe harçlarına veya hayır işlerine ayrılan meblağın azaldığı veya arttığı görülmüştür. Geliri yüksek olan vakıfların hayır işlerine büyük paralar ayırdıkları görülürken, gelirin azalmasıyla hayır işlerine ayrılan paranın da azaldığı görülmüştür. Bazı vakıflarda mütevellilere senelik önemli kazançlar tahsis edilirken, bazı vakıflarda ise mütevellilere hiçbir kazancın sağlanmadığı görülmüştür. Muhasebe kayıtları incelenen vakıf kurumlarında mütevelliyeye kazancın sağlanması en sona bırakılan bir durum olduğu anlaşılmıştır. Muhasebe kayıtları incelenen vakıfların önceliği icare gelirlerinin sürekliliğinin sağlanması, hayır işlerinin yapılması, vakıf görevlilerinin maaşlarının aksamadan yapılması, muhasebe harçlarının ödenmesi olduğu izlenmiştir. Mütevelliyeye bırakılan para bütün bu masrafların bitirilmesinden sonra olduğu görülmüştür. Nitekim vakıf muhasebe kayıtlarında harcamaların genellikle senelik gelirlere göre düzenlendiği tespit edilmiştir.

Şehirdeki idareciler tarafından kurulan vakıf kurumlarının muhasebe kayıtlarında uygulama esnasında önemli hizmetlerde bulundukları anlaşılmıştır. Erzurum'da valilik görevi ifa eden Emin Paşa'nın vakfettiği 15 adet dükkanından senelik 60 kuruşunu cami kandillerinin yakılması, çeşme tamirlerinin yapılması, mektep muallimlerine maaş verilmesi gibi kısımlara pay ayrıldığı görülmüştür. Vakıf görevlilerine de senelik 60 kuruş ayırdığı anlaşılmıştır. Benzer durum Dördüncü Ordu'da görevli olan İbrahim Bey'in vakfında da görülmüştür. İbrahim Bey'in vakıf gelirinin büyük kısmını (280 kuruş) çeşme tamirlerine ve medrese hücrelerinde yatılı kalan talebelere ayırdığı tespit edilmiştir. Diğer idareciler de bunlara benzer senelik icare gelirlerini şehir hizmetlerine ayırdıkları görülmüştür. Genellikle çeşme bakımları için görevlilerin tutulduğu bunların maaşlarının vakıflar tarafından verildiği, cami hizmetleri için ayrı görevlilerin olduğu ve bunların maaşlarının da vakıflar tarafından tahsis edildiği anlaşılmıştır. Ayrıca değerlendirilecek bir kısım ise şehirde görevli olan idarecilerin pek çok meslek gurubunda bulunan mülklerin sahipleri oldukları vakidir. Örneğin, Emin Paşa şehirde valilik yapmış olmasına rağmen Timurcu (Demirci),

Haffaf (Ayakkabıcı), berber gibi çeşitli dükkanların sahibi olduğu tespit edilmiştir. İbrahim Bey'in çevre bölgelerde arazileri, haneleri ve şehir merkezinde ise büyük müstemilatlara, bağ ve bahçelere sahip olduğu görülmüştür. Bu bağlamda şehirdeki idarecilerin görevleri haricinde ticaretle de uğraştıkları anlaşılmıştır. Esnafılık yapan ahalinin de bu idarecilerin mülklerinde hangi meslek erbabında ise ona göre kiracı olarak iş yerlerini işlettikleri anlaşılmıştır.

Bu çalışmada idareciler, ilmiye mensupları, esnaflar, reayadan vakıf kuran şahıslar ayrı ayrı incelenmiştir. Dönem ve mekân baz alınarak incelenen vakıflar arasında ele alınan şahıslar arasında zeyl vakıflar tespit edilmiştir. Çalışmanın içeriğinde aktarılan zeyl vakıflar birbirine ilave ve katkı sunacak şekilde olması hasebiyle ayrıca üzerinde durulmuştur. İlmiye sınıfı içinde gösterdiğimiz şahısların büyük kütüphane vakıfları vakfettikleri, medreselerdeki talebelere vakıf akarlarından önemli bütçeler ayırdıkları görülmüştür. Vakfiyelerde XIX. yüzyıla ait Kütüphane vakfında yazma eserlerin mevcut olduğu anlaşılmıştır. Bu dönemde aynı zamanda kendi mülkleri yanında para vakfeden şahısların olduğu da görülmüştür. Para vakfeden şahıslar senelik yüzdelik kar oranlarını şart olarak koyup parayı vakfetmişlerdir. Bu yüzdelik kar oranları nemadan nemaya değişkenlik göstermiştir. Nitekim bazı şahıslar 15% gibi kar oranı koyarak para vakfından gelirlerini arttırma ve bir kısmını da hayır işlerine ayırma gibi amaçlar gütmüşlerdir. Çalışmada terekesini vefat etmeden evvel vasisine vakıf kurma şartıyla devrettiği vakfiyelerinde olduğu anlaşılmıştır. İncelenen kaynaklarda sıklıkla karşılaşılan bu durum şahısların ölmeden evvel mallarını hayır işlerine devretme isteğinden kaynaklandığı görülmüştür.

Çalışmanın ana temasına bakıldığında Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışının sosyal ve iktisadi alanlarda uygulamak istedikleri hizmetlerin vakıf kurumları aracılığıyla sağlandığı incelenmiştir. Vakıf kurumlarının yaptıkları hizmetler neticesinde merkezi yönetimin kararlarının sürdürülebilir ve uygulanabilir olduğu bu yolla tespit edilebilmiştir. İncelenen vakfiyeler neticesinde vakıf kurumlarının insan merkezli bir yapıda oldukları anlaşılmıştır. Temasını insan ve toplum endeksli belirleyen vakıf kurumları hem toplumların ayakta kalmasını hem de devletlerin sürdürülebilir şekilde ayakta kalmasını sağlayan temel taşlardan olmuştur.

Özellikle Osmanlı Devleti'nde vakfiyelerin ve muhasebe kayıtlarının toplumun bütüncül olarak anlaşılmasındaki önemi hiç kuşkusuz çok fazla olmuştur. Vakfiyeler ve muhasebe kayıtları, vakıf kurumlarının Osmanlı Devleti'nde iktisadi ve sosyal hayata katkılarını, incelenen şehir ve yüzyıla etkilerini inceleme imkânı sunmuştur. Bu bağlamda vakıfların günlük hayata yansımaları ve gelenek-göreneklerle ilişkilerini kavramamıza yardımcı olmuştur.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

A. CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

1. BELGELER

A. DVNSMHM. d. 111/2401-2402-2403-2404, 115/747, 130/802, 135/1403-1404-1407

BEO.AYN.d. 595/829/70/97/1/32

C.AS. 337/13975

C.EV. 92/4599

C.DH. 23/1113

C.ML. 479/19503

D.CRD. d. 40465/2/5

HR.MKT. 357-23

İ. DH. 800, 64878

MAD.d. 16980

ML.CRD. 1146/3/4, 1924/13

Y.MTV. 248/45

Y.PRK. ASK. 136/76

Y.PRK. DH. 5/84/28

B. VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ (VGMA)

Defter No: 581/1, 582//1/2, 583/90, 590/98/138, 591/5, 593/8/9/129, 594/127, 596/122, 600, 601/63, 603/111, 609/297/337, 615/54, 1965/21,1993/190,2108/84,2117/31,2141/25,2152/10/21/22/25/32/33/37/42/50/51/54 /57/68/69/71/73/75/76/77/78/79/83/84/85/91,2171/11/15/17/22/23/26/27/29/30/31/32 /48/50/137/145/146/270/75

C. SALNAMELER VE YILLIKLAR

1. Salname-i Vilayeti Erzurum (SVE), H. 1288; 1290; 1293

ARAŞTIRMA-İNCELEME ESERLER VE SEYAHATNAMELER

- Akdağ, Hasan Tapu Sicil Defterlerine Göre Erzurum ve Civarı Yerleşim Yeri İsimleri (Eylül 1849-Nisan 1929 Tarihleri Arası Erzurum Pasinler Hınıs Narman Tercan Örneklerinde), **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 22, 2018, ss. 645-672
- Akdağ, Mustafa **Türkiye'nin İktisadî ve İctimâî Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1971
- Akgündüz, Ahmet 'İcare-i Vahide', DİA, C. 21, **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, İstanbul, 2000
- Akgündüz, Ahmet İrsadi Vakıf, DİA, C. 22, **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, İstanbul, 2000
- Akgündüz, Ahmet Osmanlı Hukukunda Vakıflar, Hükümleri ve Çeşitleri, Türkler, I-XXI, Cilt X, ed. Kemal Çiçek, Salim Koca, Hasan Celal Güzel, C. X, Ankara: **Yeni Türkiye Yayınları**, 2002, ss. 447-460.
- Akgündüz, Ahmet **İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, Yay. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, III. Baskı, İstanbul, 2013, s. 80-84
- Akkoç, Fatma Kırçıl **Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında (1555-1565) Bursa Vakıfları**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2010
- Akyılmaz, Gül **Osmanlı Devleti'nde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri**, Yeni Türkiye Osmanlı, IV., Ankara, 1999
- Aşıroğlu, Tahsin Erzurum İlinin Tarihçesi, 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi Cilt: I, **Atatürk Üniversitesi Yayınları**, Erzurum, 1974

- Aras M. Sıtkı, vd. **Erzurum'da Ziraat Kültürü ve Mahalli Ziraat Terimleri**, Erzurum Kitaplığı-Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009
- Ateş, İbrahim “Vakıflar Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları”, **Vakıflar Dergisi**, S. 14, 1982
- Aydın, Dünder **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, Ankara, 1998
- Bardakoğlu, Ali “İcare”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, XXI., İstanbul, 2000
- Bardakoğlu, Ali “Vesayet”, **İslam Ansiklopedisi**, XXXXIII., İstanbul, 2013
- Barkan, Ömer Lütfi “Şer’i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıfları”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt 6, Sayı 1, 1940, ss. 156-181
- Baş, Yaşar; Rahmi Tekin, Maraş Vakıfları (Dulkadirli ve Osmanlı Dönemi), **Yay. Konya-Ereğli Oğuz Dulkadiroğlu Bektik Kültürünü Yaşatma Derneği**, Konya, 2007
- Berki, Ali Himmet **Vakıflar**, Aydınlık Basımevi, İstanbul, 1946
- Berki, Ali Himmet İslam’da Vakıf Sahih ve Gayr-i Sahih Nev’ileri I, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.6, S.1, 1957
- Berki, Ali Himmet **Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1966
- Berki, Ali Himmet Vakıfların Maruz Kaldığı Tecavüz ve İhmaller, **V.D. S.** 8, Ankara, 1969, ss. 335-340
- Berki, Şakir Türkiye’de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri, **Vakıflar Dergisi**, S. IX, Ankara, 2006, ss. 1-12
- Beydilli, Kemal **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler**, TTK, Ankara, 1988

- Beygu, Abdurrahim Şerif **Erzurum Tarihi Anıtları Kitabeleri**, İstanbul, 1936
- Bilmen, Ömer Nasuhi **Erzurum'un Kıymeti-i Tarihiyesi, Tarih Yolunda Erzurum**, S1, 1959
- Boyacıoğlu, Ramazan **Tarihi Açından Şeyhülislamlık, Şer'îye ve Evkaf Vekaleti, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.1, Sivas, 1996, ss. 161-171.
- Bulut, Mehmet **Osmanlı Dünyasında Vakıflar ve Finans, Vakıf ve İktisat Sempozyumu, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları**, Ankara, 2014, ss. 33-35
- Curzon, Robert **Armenia a year at Erzerum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia**, London, 1854
- Çadircı, Musa **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, TTK Yayınları, Ankara, 1991
- Çağatay, Neşet **İslam'da Vakıf Kurumunun Miras Hukukunda Etkisi, V.D.**, Sayı 11, Ankara, 1976
- Çam, Nusret **Erzurum Tabyaları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993
- Çelebi, Evliya **Seyahatname**, Dersaadet, II, YKY, 1314
- Çelik, Muammer **Erzurum Kitabı**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008
- Çelik, Reşat **Tokat Vakıfları (1757-1810)**, Yüksek Lisans Vakıfları, Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Tokat Yüksek Lisans Tezi, 1999
- Çetin, Kenan **Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafyası (Erzurum Merkez Ova ve Pasin-i Ulya)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1998
- Çiftçi, Cafer **Osmanlı'da Mahalle Avarız Vakıfları: Bursa Örneği (1749-1784)**, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, S.29, 2006, ss. 51-69
- Çilingir, Hamdi **Vakıfta Amaç Hanefî Vakıf Hukuku Çerçevesinde Bir Araştırma**, İktisat Yayınları, İstanbul, 2018

- Çizakça, Murat **“Osmanlı Döneminde Vakıfların Ekonomik Boyutları”, Türkiye’de Hayırseverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet**, Der. R. Zincir & F. Bikmen, İstanbul, 2006
- Çoruh, Haydar **Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260-1844)**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1997
- Darkot, Besim ‘Erzurum’, **TDV İslam Ansiklopedisi**, IV., İstanbul, 1977
- Davison, Roderic H. **Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)**, Çev. Mehmet Morali, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2004
- Demirel, Hale **Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İlk Yarısında Bursa Vakıfları**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006
- Devellioğlu, Ferit **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Doğu Matbaası, Ankara 1970
- Doğru, Halime **XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1995
- Efendi, Ömer Hilmi **İthaf-ül Ahlaf Fi Ahkam-il Evkaf**, VGM Yayınları, Ankara, 1977
- Efendi, Mehmet Nusret **Tarihçe-i Erzurum**, İstanbul, 2005
- Eren, Ahmet Cevat **Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, Yay. Haz. Alişan Akpınar, Derin Yayınları, İstanbul, 2007
- Erdoğan, Havva “820 Numaralı Temettuât Defterine Göre Tanzimat’ın İlk Yıllarında Mucur ve Hacıbektaş’ın Demografik Yapısı ve Sosyal Durumu”, **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi**, C.6, S.1
- Eriş, Metin **81 İlde Kültür ve Şehir Erzurum**, İstanbul, 2012
- Ersoy, Bozkurt Osmanlı Şehir İçi Hanlarının İşlevleri, XI. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Utrecht, 23-28 Ağustos 1999, **EJOS-Elektronic Journal Of Oriental Studies**, Vol. IV, 2001

- Ertem, Adnan **Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Sosyal Bütünleşme Açısından Vakıflar**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1997
- Ertem, Adnan Osmanlıdan Günümüze Vakıflar, **Divan Dergisi Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları**, Sayı 6, 1999
- Eğilmez, Savaş **Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar**, Erzurum Büyükşehir Kültür Yayınları, İstanbul, 2012
- Farley, J. Lewis **Egypt, Cyprus and Asiatic Turkey**, London: Trübner & Co., Ludgate Hill, 1878
- Furat, Ahmet Hamdi İslam Hukukunda Vakıf Akdinin Bağlayıcılığı, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı:27, 2012, ss. 61-84
- Genç, Mehmet “19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler”, **Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, S. 6, 1999
- Gülsoy, Ufuk v.d., **Bir Medeniyetin İzdüşümü Vakıflar**, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2012
- Gülsoy, Ersin, vd., **1530 Tarihli Malatya, Behisni, Gerger, Kahta, Hısn-ı Mansur, Divriği ve Darende Kazaları Vakıf ve Mülk Defteri**, Türk Tarih Kurumu, 2007
- Gürsoy, Çiğdem **Osmanlı’da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2015
- Günay, Hacı Mehmet “Vakf”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, XXXXII., İstanbul, 2012
- Gündüz, Ahmet **Kırşehir’de Vakıflar ve Vakfiyeler**, Kırşehir Valiliği Yayını, Kırşehir, 2009
- Güran, Tevfik **Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006

- Herrmann, Albert **Historical and Commercial Atlas China**, Edingburgh, 1966
- Issavi, Charles The Economic History of Turkey 1800-1914, The University of Chicago, **Publication of the Center for Middle East Studies**, (Chicago and London: The University of Chicago Press), 1980
- İnalcık, Halil **Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar**, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul, 1993
- İnalcık, Halil **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar -IV**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016
- İnalcık, Halil **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015
- İpşirli, Mehmet ‘Avarız Vakfı’, **TDV İslam Ansiklopedisi**, IV., İstanbul, 1991
- İpşirli, Mehmet ‘Cabi’, **TDV İslam Ansiklopedisi**, VI., İstanbul, 1992
- İpşirli, Mehmet ‘İlmiye’, **TDV İslam Ansiklopedisi**, XXII., İstanbul, 2000
- Kala, Ahmet ‘Esnaf’, **TDV İslam Ansiklopedisi**, XI., İstanbul, 1995
- Kala, Ahmet İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları 1, İstanbul Esnaf Birliği Tahlilleri, İstanbul Külliyyatı 7, İ.B.B., **Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayınları**, No:15, İstanbul, 1998
- Kala, Ahmet Şehirlerin Kurulması Geliştirilmesi ve Kalkınmasında Selçuklu ve Osmanlı Vakıf İktisadi İşletmeleri, Vakıf ve İktisat Sempozyumu, **Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları**, Ankara, 2014, ss. 67-72
- Kala, Ahmet **Anadolu’nun İlk Selçuklu İslam Şehri Ani-Şehristan**, OTürkdijital-Ak Ahmet Kala Yayınları, İstanbul, 2017

- Kala, Ahmet **Anadolu Sanayi Devrimi**, Kuveyt Türk Katılım Bankası Yayınları, İstanbul, 2019
- Karataş, Ali İhsan **Şeyhülislam Karaçelebizade Abdülaziz Efendi**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2015
- Karataş, Yakup Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal Ekonomik İdari ve Demografik Yapı), Yayınlanmamış Doktora Tezi, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Erzurum, 2010
- Karpat, Kemal **Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012
- Kazıcı, Ziya **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, Bilge Yayınları, İstanbul, 2003
- Keha, Murahtan **İslahat'tan I. Meşrutiyet'e Erzurum (1856-1876)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Erzurum, 2012
- Keleş, Hamza **H.988 (M. 1580-1581) Tarihli Erzurum Evkaf Defterine Göre Erzurum Vakıfları**, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2000
- Kırzioğlu, Fahrettin
Kıvrım, İsmail Karun-Eli, Tarih Yolunda Erzurum, S.1, 1959, s. 16-19 Mahalle Avarız Örnekleri (17. Yüzyıl Ayntab Örneği), **Gaziantep Üniversitesi Ayntab Araştırmaları Dergisi**, 2, ss. 34-49
- Kılıç, Ümit **XVI. Yüzyılda Erzurum'da Vakıflar**, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2005
- Kılıç, Ümit XVI. Yüzyıl ve Sonrası Erzurum Vakıfları Üzerine Genel Bir Değerlendirme, **Osmanlı Hakimiyetinin 500. Ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu**, Bildiriler 12-13 Mart 2018, Erzurum, ss. 875-881
- Konukçu, Enver **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara, 1992

- Konyalı, İbrahim Hakkı **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, S. 2, İstanbul, 1960
- Köprülü, Bülent Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev'iyetleri ve İcareteynli Vakıflar, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. 18, S. 1-2, 1952
- Köprülü, M. Fuat **İslam ve Türk Hukuk Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ötüken Yayınları, 1983, İstanbul
- Köprülü, M. Fuat Vakıfların Hukuki Mahiyeti, Vakıflar Dergisinden Seçmeler II, Haz. Yahya Kemal Taştan, **Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları**, Ankara, 2013
- Kurat, Akdes Nimet **Türkiye ve Rusya**, Ankara: Kültür Bakanlığı/1194 Kültür Eserleri/150, 1990
- Kurt, İsmail **Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015
- Küçük, Cevdet 'Erzurum', **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C. 11, İstanbul, 1995
- Küçükuşurlu, Murat **Erzurum Belediyesi Tarihi 1**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008
- Küçükuşurlu, Murat ve Şemsettin Çelik, **Erzurum Kalesi**, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2013
- Leeuwen, Richard Van **Bir Osmanlı Şehri: Şam Vakıflar ve Şehir**, Çev. H. Ebru Aksoy, Küre Yayınları, İstanbul, 2012
- Mantran, Robert **Osmanlı imparatorluğu Tarihi II 19. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa**, Çev. Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995
- Mateos, Urfalı **Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Çev: Hrant D. Andreasyan, Ankara, 1987
- Pakalın, Mehmet Zeki **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları 2507, İstanbul, 1993

- Pamuk, Bilgehan **XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006
- Parmaksızozoğlu, İsmet ‘Erzurum’, **Türk Ansiklopedisi**, XV, İstanbul
- Pay, Salih **Kuruluşundan Günümüze Yeşil Külliyesi**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, II. Baskı, Bursa, 2010
- Sahillioğlu, Halil “Avarız”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, IV., İstanbul, 1991
- Shaw, Stanford **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, I., İstanbul, 1982
- Selçuk, Furuzan Vakıflar (Başlangıçtan 18. Yüzyıla Kadar) Islamic Society and The West, **V.D.**, Sayı 6, İstanbul, 1965, s. 21-29
- Şeker, Mehmet **İslam’da Sosyal Dayanışma Müesseseleri**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007
- Som, Mehmet Nusret **Tarihçe-i Erzurum**, Yay. Haz: Ahmet Fidan, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005
- Oğuz, Mustafa, Ahmet Akgündüz, ‘Hüccet’, **TDV İslam Ansiklopedisi**, XVIII., İstanbul, 1998
- Öz, Mehmet ‘Reaya’, **TDV İslam Ansiklopedisi**, XXXIV., İstanbul, 2007
- Özcan, Abdülkadir Dergâh-ı Ali, **TDV İslam Ansiklopedisi**, IX, İstanbul, 1994
- Özcan, Abdülkadir Turnacıbaşı, **TDV İslam Ansiklopedisi**, XXXXI, İstanbul, 2012
- Özcan, Abdülkadir Saksoncubaşı, **TDV İslam Ansiklopedisi**, II., Ankara, 2019
- Özcan, Tahsin Osmanlı Toplumuna Özgü Bir Finansman Modeli: Para Vakıfları, **Çerçeve Dergisi**, Yıl:16, S. 48, Ekim 2008, ss. 124-128

- Özcan, Tahsin Muhallefat, **TDV İslam Ansiklopedisi**, XXX., İstanbul, 2015
- Özdemir, Kerim **İzmit Kazası Vakıfları ve Vakıf Eserleri: Tespit ve Değerlendirme (1750-1850)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2018
- Özgüdenli, Osman Gazi “Vakfiye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, XXXXII., İstanbul, 2012
- Öztürk, Nazif **Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1983
- Öztürk, Nazif **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1995
- Öztürk, Nazif **Elmalı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995
- Öztürk, Nazif ‘Mukataalı Vakıflar’, DİA, C. 31, **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, İstanbul, 2006
- Öztürk, Sait Türkiye’de Temettuat Çalışmaları, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.1, S. 1, 2003
- Tabakoğlu, Ahmet Osmanlı İctimai Yapısının Ana Hatları, 1-12, *Osmanlı*, ed. Güler Eren, C.4, **Yeni Türkiye Yayınları**, Ankara, 1999
- Tabakoğlu, Ahmet **Osmanlı Mali Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016
- Tazebay, M. Uygur “Osmanlıların Kuruluş Dönemindeki Vakıf Türlerinden Ailevi ve Yarı Ailevi Vakıflar”, IV. Vakıf Haftası, **Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları**, 1-7 Aralık 1986
- Tekin, Zeki “İstanbul Debbağhaneleri”, **OTAM**, S: 8, Ankara, 1997, s. 349-364.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, I/1, İstanbul, 1931
- Turan, Osman **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1973

- Turgut, Vedat **Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Coğrafyasında Vakıflar ve Şehirleşme (16. Yüzyıl Bilecik ve Çevresi)**, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2015.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988
- Ünsal, İsmail E. **Türk Kütüphaneler Tarihi**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1991
- Vital, Cuinet, **La Turquie D'asie, Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'asie Mineure**, Paris, 1892
- Yakut, Esra **II.Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukuki Düzenlemeler, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Eskişehir, C. 3, S. 1, 2003, ss. 33-54.
- Yalçınkaya, Alaaddin, Mehmet vd. **Osmanlı Tarihi El Kitabı**, Edit. Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012
- Yazıcı, Tahsin, Mehmet İpşirli, **"Ferraş", TDV İslam Ansiklopedisi**, XII., İstanbul, 1995
- Yazır, Elmalı M. Hamdi **İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu**, Eser Neşriyat, İstanbul, 1997
- Yediyıldız, Bahaeddin **XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu, V.D.**, S. 18, Ankara, 1984
- Yediyıldız, Bahaeddin **Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış**, 10-12, Türkler, edt. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek vd., C. 10, **Yeni Türkiye Yayınları**, Ankara, 2002
- Yediyıldız, Bahaeddin **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003

- Yediyıldız, Bahaeddin “Vakıf”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, XXXXII., İstanbul, 2012
- Yılmaz, Fehmi ‘**Vasi**’, Osmanlı Tarihi Sözlüğü, Gökkuşbe Yayınları, İstanbul, 2010
- Yılmaz, Yasin Vakıf Kurumunun Dayandığı Temel Referanslar ve Zürrı Vakıfların Vakıf Sistemindeki Yeri, **Dini Araştırmalar**, Ocak-Haziran 2014, Cilt:17, Sayı: 44, ss. 43-66
- Yinanç, Mükrimin Halil ‘Erzurum’, **TDV İslam Ansiklopedisi**, IV, İstanbul, 1977
- Yurttaş, Hüseyin Tarihçe-i Erzurum’un Sanat Tarihi Açısından Önemi, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, 2010, ss. 205-217
- Yüksel, Hasan Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadın (XVI-XVII. Yüzyıllar), 1-12, Osmanlı, C. 5, **Yeni Türkiye Yayınları**, 1999

EKLER

EK 1: ERZURUM AĞASI SER-TURNÂ-YI OSMAN AĞA İBNİ İSMAİL EFENDİ'NİN VAKFIYE SÛRETİ (1220)

[illegible]

269

ÖRNEĞİ (1243)

Handwritten text in Arabic script, likely a manuscript or a page from a book. The text is dense and covers most of the page. At the top, there is a date: "2328 D. 1544" and "44 3133". There are also some marginal notes and a signature at the bottom right.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

مستند جماعت الاول مستند و ما بعد ذلك
 ابو الفتح محمد بن احمد
 ابو الفتح محمد بن احمد
 ابو الفتح محمد بن احمد
 ابو الفتح محمد بن احمد

[illegible][illegible][illegible][illegible]

EK 8: MEHMED EFENDİ İBN-İ SELİM EFENDİ'NİN VAKIF MUHASEBE ÖRNEĞİ (1261)

[illegible]

ÖZGEÇMİŞ

2009 yılında İstanbul Üniversitesi'nde lisans eğitimine başladı. 2013 yılında lisans eğitimini tamamladı. 2013-2016 yılları arasında Yıldız Teknik Üniversitesi'nden Yüksek Lisans tezini tamamlayarak mezun oldu. 2016-2022 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde Doktora çalışmalarını tamamlayıp mezun oldu.

